

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Funda GÜLŞEN

Türkiye'de Toplumsal Bölünmenin Parti Sistemi Üzerindeki Etkisi

Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı
Doktora Tezi

Antalya, 2025

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Funda GÜLŞEN

Türkiye'de Toplumsal Bölünmenin Parti Sistemi Üzerindeki Etkisi

Danışman

Prof. Dr. Faruk ATAAY

Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı

Doktora Tezi

Antalya, 2025

T.C.
Akdeniz Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Funda GÜLŞEN'in bu çalışması, jürimiz tarafından Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi
Anabilim Dalı Doktora Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan :Dr. Öğr. Üyesi Kadriye OKUDAN DERNEK (İmza)

Üye (Danışman) :Prof. Dr. Faruk ATAAY (İmza)

Üye :Prof. Dr. Ferihan YILDIRIM POLAT (İmza)

Üye : Prof. Dr. Özlem ŞAHİN GÜNGÖR (İmza)

Üye :Doç. Dr. Ramazan İZOL (İmza)

Tez Başlığı: Türkiye'de Toplumsal Bölünmenin Parti Sistemi Üzerindeki Etkisi

Onay: Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Tez Savunma Tarihi : 05/02/2025

Mezuniyet Tarihi : 10/04/2025

AKADEMİK BEYAN

Doktora Tezi/Yüksek Lisans Tezi/Dönem Projesi olarak sunduğum “Türkiye'de Toplumsal Bölünmenin Parti Sistemi Üzerindeki Etkisi” adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değerlere uygun bir biçimde tarafımda yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını belirtir; bunu şerefimle doğrularım.

(İmza)

Öğrenci Adı, SOYADI

Funda GÜLŞEN

T.C.
AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

27 / 03 / 2025

TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU BEYAN BELGESİ

Öğrenci Bilgileri	
Adı-Soyadı	Funda GÜLŞEN
Öğrenci Numarası	20185219010
Anabilim Dalı	Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi
Programı	Doktora
Danışman Öğretim Üyesi Bilgileri	
Unvanı, Adı-Soyadı	Prof. Dr. Faruk ATAAY
Doktora Tez Başlığı	Türkiye'de Toplumsal Bölünmenin Parti Sistemi Üzerindeki Etkisi
Turnitin Bilgileri	
Ödev Numarası	2626642737
Rapor Tarihi	27.03.2025
Benzerlik Oranı	Alıntılar hariç: % 6 Alıntılar dahil: %7
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE, Yukarıda bilgileri bulunan öğrenciye ait tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 173 sayfalık kısmına ilişkin olarak Turnitin adlı intihal tespit programından Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esaslarında belirlenen filtrelemeler uygulanarak yukarıdaki detayları verilen ve ekte sunulan rapor alınmıştır. Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir: () Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise: Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporunun doğruluğunu onaylarım. () Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise: Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporunun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esaslarında öngörülen yüzdelik sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.	
Gerekçe:	
Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlere uygun olarak tarafımca yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim. Danışman Öğretim Üyesi Prof. Dr. Faruk ATAAY İmza	

İÇİNDEKİLER

ŞEKİLLER LİSTESİ.....	iii
KISALTMALAR LİSTESİ	v
ÖZ	vii
SUMMARY	viii
TEŞEKKÜR.....	ix
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TOPLUMSAL BÖLÜNMELER KAVRAMININ TEORİK ÇERÇEVESİ

1.1. Parti Sistemi Yaklaşımları.....	7
1.2. Bölünme Kavramı ve Kavram Üzerine Tartışmalar.....	9
1.3. Lipset ve Rokkan'ın Toplumsal Bölünme Teorisi	13
1.4. Geleneksel Bölünmelerin Zayıflamasının Nedenleri	18
1.5. Yeni Toplumsal Bölünmeler	22
1.6. Batı Demokrasileri Dışındaki Toplumlarda Toplumsal Bölünmeler	27
1.7. Teorik Çerçevenin Değerlendirilmesi	32

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE TOPLUMSAL BÖLÜNMENİN KAVRAMSAL VE TARİHSEL ARKA PLANI

2.1 Türkiye'de Arz ve Talep Yanlı Tartışması.....	34
2.2 Türkiye'de Toplumsal Bölünme Teorisine Yönelik Tartışmalar	38
2.2.1. Şerif Mardin'in Anahtarı: Merkez-Çevre	39
2.2.2. Merkez-Çevre Bölünmesine Alternatif Yaklaşımlar	44
2.3. Osmanlı Döneminde Toplumsal Bölünme	49
2.3.1. Osmanlı Klasik Dönemi.....	49
2.3.2. 19. Yüzyıl Sonrası Yenilik Hareketleri.....	52
2.3.3. I. ve II. Meşrutiyet Dönemi	56
2.4. Tek Parti Döneminde Bölünmeler.....	58
2.5 Türkiye'de Toplumsal Bölünmeler Tartışmasının Değerlendirilmesi	61

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÇOK PARTİLİ DÖNEMDE BÖLÜNMELER

3.1. 1950-1960 Yıllarında Toplumsal Bölünme.....	63
3.2. 1960-1980 Arası Toplumsal Bölünmeler	68
3.2.1.Kurumsal Değişiklikler.....	69
3.2.2.Partilerin Konumlanmaları.....	69
3.3. 1980-2002 Döneminde Toplumsal Bölünmeler	79
3.3.1.Askerî Müdahale ve Kurumsal Değişiklikler	79
3.3.2.1983-1991 Arası Dönemde Partilerin Konumları.....	81
3.3.3.1991-2002 Arası Dönemde Partilerin Konumu	84
3.3.3.1.Muhafazakâr/İslamcı Partiler: RP, FP, SP ve Ak Parti	85
3.3.3.2. Merkez Sol Partiler: DSP ve CHP	89
3.3.3.3. Merkez Sağ Partiler: ANAP ve DYP	93
3.3.3.4. Milliyetçi Partiler: MHP ve BBP	96
3.3.3.5. Kürt Milliyetçisi Partiler: HEP, DEP ve HADEP	100
3.4. 1950-2002 Arası Dönemde Toplumsal Bölünmenin Değerlendirilmesi	103

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

2002 SONRASI: HÂKİM PARTİ, EGEMONİK PARTİ VE OTORİTER BÖLÜNME

4.1.2002 Sonrası Partiler ve Konumları	108
4.1.1.2002-2011 Döneminde Partilerin Konumları	110
4.1.1.İslamcı/Muhafazakâr Partiler: SP ve Ak Parti	111
4.1.2.Merkez Sol Partiler: DSP ve CHP.....	115
4.1.3.Kürt Milliyetçisi Partiler: HADEP/DEHAP, DTP, BDP ve HDP	119
4.1.4.Türk Milliyetçisi Partiler: MHP	122
4.1.2.2011 Sonrası Partilerin Konumları	125
4.1.2.1.Hâkim Partinin Yerleşmesi ve Toplumsal Bölünmeler.....	125
4.1.2.2.Hegemonik Parti Sistemi ve Demokratik-Otoriter Bölünmesi	127
4.1.3. 2002 Sonrası Partilerde Toplumsal Bölünmenin Değerlendirilmesi	135
SONUÇ	140
KAYNAKÇA.....	150
ÖZGEÇMİŞ	160

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 3.1. Seçmenlerin Sol-Sağ Konumlanması.....	105
Şekil 3.2 Parti Seçmenlerinin Profili.....	106
Şekil 4.1. 2002 Yılında Parti Seçmenlerinin Profili.....	136

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 3.1. Parti Manifestolarında Öncelikli Konular	64
Tablo 3.2. Parti Manifestolarında Öncelikli Konular	73
Tablo 3.3. Siyasal Tercihlere Göre Ülkenin Karşılaştığı Önemli Sorunlar	75
Tablo 3.4. Milletvekillerine Göre Türkiye’de Mevcut Çelişkiler	76
Tablo 3.5. Siyasal Tercihle Meslek Arasındaki İlişki	76
Tablo 3.6. Milletvekillerinin Meslek Dağılımları	77
Tablo 3.7. Parti Seçmenlerinin Cinsiyet Dağılımı.....	77
Tablo 3.8. Parti Manifestolarında Öncelikli Konular	82
Tablo 3.9. Parti Manifestolarında Öncelikli Konular	87
Tablo 3.10. RP Seçmeninin Özellikleri	88
Tablo 3.11. Parti Manifestolarında Öncelikli Konular	91
Tablo 3.12. DSP ve CHP Seçmeninin Özellikleri	91
Tablo 3.14. Parti Manifestolarında Öncelikli Konular	94
Tablo 3.15. ANAP ve DYP Seçmeninin Özellikleri	95
Tablo 3.16. Parti Manifestolarında Öncelikli Konular	99
Tablo 3.17. MHP Seçmeninin Özellikleri	99
Tablo 3.18. HADEP Seçmeninin Özellikleri.....	102
Tablo 4.1. Manifestolarda Öncelikli Konular.....	113
Tablo 4.2. AK Parti Seçmen Profili (2002).....	114
Tablo 4.3. Parti Manifestolarında Öncelikli Konular	118
Tablo 4.4. CHP Seçmeninin Özellikleri	118
Tablo 4.5. Parti Manifestolarında Öncelikli Konular	121
Tablo 4.6. HADEP Seçmeninin Özellikleri	121
Tablo 4.7. Parti Manifestolarında Öncelikli Konular	124
Tablo 4.8. MHP Seçmeninin Özellikleri	124
Tablo 4.9. Parti Manifestolarında Öncelikli Konular	128
Tablo 4.10. Uzman Anketi Verilerine Göre Partilerin Konumu	133

KISALTMALAR LİSTESİ

AB: Avrupa Birliği
Ak Parti: Adalet ve Kalkınma Partisi
ANAP: Anavatan Partisi
AP: Adalet Partisi
BBP: Büyük Birlik Partisi
BDP: Barış ve Demokrasi Partisi
CGP: Cumhuriyetçi Güven Partisi
CHP: Cumhuriyet Halk Partisi
CKMP: Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi
DEHAP: Demokratik Halk Partisi
DEP: Demokrasi Partisi
DEVA: Demokrasi ve Atılım Partisi
DP: Demokrat Parti
DYP: Doğru Yol Partisi
DSP: Demokratik Sol Parti
DTP: Demokratik Toplum Partisi
FP: Fazilet Partisi
GAL: Yeşil, Alternatif ve Liberteryen partiler
HADEP: Halkın Demokrasi Partisi
HDP: Halkların Demokrsi Partisi
HEP: Halkın Emek Partisi
HP: Halkçı Parti
İYİ: İyi Parti
KİT: Kamu İktisadi Teşebbüsü
MBK: Milli Birlik Komitesi
MDP: Milliyetçi Demokrasi Partisi
MGK: Milli Güvenlik Konseyi
MHP: Milliyetçi Hareket Partisi
MNP: Milli Nizam Partisi
MSP: Milli Selamet Partisi
RP: Refah Partisi
SHP: Sosyaldemokrat Halkçı Parti

SODEP: Sosyal Demokrasi Partisi

SP: Saadet Partisi

TAN: Geleneksel, Otoriter ve Milliyetçi partiler

TBB: Türkiye Birlik Partisi

TCF: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası

TİP: Türkiye İşçi Partisi

ÖZ

Bu çalışma Türkiye’de parti sistemlerini toplumsal bölünme teorisi perspektifinden incelemektedir. Çalışmada toplumsal bölünme kavramının tanımı ve ölçütleri ortaya konulmuştur. Çalışmada Lipset ve Rokkan’ın bölünme teorisi ve Bartolini ve Mair’in bölünme kriterleri temel alınarak toplumsal bölünmeler ve parti sistemleri analiz edilmiştir. Türkiye’de toplumsal bölünmelerin oluşumunda tarihsel arka planın önemi ve kavramın literatürdeki yeri ortaya konulmuştur. Daha sonra Türkiye’de toplumsal bölünmeleri incelemek için askeri müdahaleler, seçim sistemi değişiklikleri ve kurumsal değişimlerin yaşandığı kritik dönemler belirlenmiştir. Dönemler hem kendi içinde hem de diğer dönemlerle karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Toplumsal bölünmelerin arz yanı olan parti stratejilerini izlemek için parti seçim programları ve beyannameleri, talep yanı olan seçmen belirleyiciliği için ise seçmen anketleri incelenmiştir. Çalışma süreç izleme yöntemiyle analiz edilmiş ve toplumsal bölünmeleri dönemler boyunca izlenmiş ve gerçekleşen dönüşümlerin nedenleri araştırılmıştır. Çalışmada Türkiye’de parti sistemlerinin hem kurumsalcı hem de toplumsalcı yaklaşımların etkisiyle şekillendiği görülmüştür. Toplumsal bölünmelerin kurumsalcı yaklaşımın dinamikleri olan seçim sistemi, parti sayısı ve parti stratejileriyle karşılıklı bir etkileşim içinde olduğu görülmektedir. Dönemsel şartlara göre oluşan bölünmeler tek boyutlu bir çizgide yer almamış, çoğunlukla mevcut bölünmelerle eklemlenerek çok katmanlı bir yapıya bürünmüştür. Bu durum, toplumsal ve siyasal dinamiklerin birbiriyle etkileşim içinde, yeni bölünmeleri tetiklerken eski bölünmeleri de yeniden şekillendirdiğini göstermektedir. Böylece, tarihsel süreçte ortaya çıkan her yeni bölünme, hem önceki bölünme hatlarıyla bir uyum ya da gerilim yaratmış hem de siyasi alanın dinamiklerini yeniden düzenlemiştir.

Anahtar Kelimeler: Toplumsal Bölünme, Parti Sistemi, Türkiye’de Toplumsal Bölünme

SUMMARY

THE EFFECT OF SOCIAL CLEAVAGES ON THE PARTY SYSTEM IN TURKEY

This study analyzes party systems in Turkey from the perspective of social cleavage theory. In the study, the definition and criteria of the concept of social cleavage are presented. The study analyzes social cleavages and party systems based on Lipset and Rokkan's theory of cleavage and Bartolini and Mair's criteria of cleavage. The importance of the historical background in the formation of social cleavages in Turkey and the place of the concept in the literature are revealed. Then, critical periods of military interventions, electoral system changes and institutional changes were identified to analyze social cleavage in Turkey. The periods are analyzed both within themselves and in comparison with other periods. Party election programs and manifestos were analyzed to monitor party strategies, which is the supply side of social cleavage, and voter surveys were analyzed for voter determinism, which is the demand side. The study was analyzed with the process tracing method and social cleavage were monitored throughout the periods and the reasons for the transformations that took place were investigated. The study shows that party systems in Turkey are shaped by both institutionalist and socialist approaches. It is observed that social cleavage interact with the dynamics of the institutionalist approach, namely the electoral system, the number of parties and party strategies. The cleavage formed according to the periodic conditions did not take place in a one-dimensional line, but mostly articulated with the existing cleavage to form a multi-layered system.

Keywords: Social Cleavage, Party System, Social Cleavage in Turkey

TEŞEKKÜR

Tez yazım süreci boyunca her zaman ulaşılabilir olan, çalışmanın ilerleyişine sunduğu değerli katkılar, önerdiği kaynaklar ve bu kaynakların temininde sağladığı destek nedeniyle danışman hocam Prof. Dr. Faruk ATAAY'a en içten teşekkürlerimi sunarım. Tez İzleme Komitesi üyeleri sevgili hocam Dr. Öğr. Üyesi Kadriye OKUDAN DERNEK'e ve Doç. Dr. Ramazan İZOL'a teşvik edici tutumları ve çalışmaya verdikleri kıymetli katkılar dolayısıyla şükranlarımı sunarım. Tezin teorik çerçevesinin yapılandırılması ve özgünlüğünün ön plana çıkarılması yönündeki önerileriyle katkı sağlayan Prof. Dr. Özlem ŞAHİN GÜNGÖR hocama teşekkür ederim. Çalışmada neden-sonuç ilişkilerinin daha net ortaya konulmasına ve verilerin çeşitlendirilerek araştırmanın zenginleştirilmesine yönelik yapıcı önerileriyle katkı sunan Prof. Dr. Ferihan YILDIRIM POLAT'a da müteşekkirim.

Bu süreçte her zaman yanımda olan, desteğini ve inancını bir an olsun eksik etmeyen sevgili annem Tülay'a ve babam Ahmet'e minnettarım. Çalışma süresince her koşulda yanımda yer alan ve her zaman destekleyen eşim Alpin'e ve varlığıyla bana güç veren oğlum Toprak'a gönülden teşekkür ederim.

Funda GÜLŞEN

Antalya, 2025

GİRİŞ

Toplumsal bölünme (social cleavage) kavramı, siyaset sosyolojisi literatüründe siyasal tercihlerin sosyo-kültürel, mezhepsel, etnik veya sınıfsal temelli yapılarla ilişkisini açıklamak amacıyla geliştirilmiş temel kavramlardan biridir. Özellikle Lipset ve Rokkan'ın (1967) klasikleşmiş teorik çerçevesiyle birlikte, bu kavram siyasal partilerin toplumsal tabanlarıyla olan ilişkilerini anlamada önemli bir analitik araç olarak işlev görmüştür. Zaman içinde Avrupa merkezli siyasal sistem analizlerinden, yeni demokrasilerdeki parti sistemlerinin dönüşümüne kadar uzanan geniş bir literatürde, toplumsal bölünmelerin siyasal yapıların biçimlenmesindeki rolü çeşitli yönleriyle ele alınmıştır.

Türkiye parti sistemi çalışmalarında toplumsal bölünme kavramı, siyasal partilerle toplum arasındaki ilişkiyi açıklamak için sıklıkla başvurulmuş bir kavram olmakla birlikte, kavramın tam olarak neyi ifade ettiği çoğu zaman açık biçimde tanımlanmamaktadır. Kavram çoğu çalışmada soyut ve geniş bir bağlamda kullanılarak, ölçülebilirliğini ve analitik gücünü yitirme riski taşımaktadır. Ayrıca literatürde sıklıkla "kutuplaşma", "siyasal ayrışma" ya da "ideolojik mesafe" gibi kavramlarla eşanlamlı biçimde kullanılması, kavramın netliğini daha da zayıflatmakta ve kuramsal sınırlarını belirsizleştirmektedir. Bu çalışma, söz konusu kavramsal bulanıklığı aşmayı ve Türkiye özelinde toplumsal bölünme kavramını daha somut, ölçülebilir ve kuramsal olarak temellendirilmiş bir biçimde ortaya koymayı amaçlamaktadır. Aynı zamanda, Türkiye'deki parti sisteminin oluşumu ve dönüşümünde toplumsal bölünmelerin oynadığı rolü tarihsel dönemler üzerinden inceleyerek açıklığa kavuşturmak hedeflenmektedir. Bu çerçevede, hem klasik kuramsal yaklaşımlar (Lipset ve Rokkan, 1967; Bartolini ve Mair, 1990) hem de Türkiye'deki özgün siyasi ve toplumsal gelişmeler dikkate alınarak, bölünmelerin hangi toplumsal temellere dayandığı, ne şekilde parti sistemine yansıdığı ve hangi dinamiklerle dönüşüm geçirdiği analiz edilecektir.

Siyaset sosyolojisi, siyasal yapılar ile toplumsal yapı arasındaki karşılıklı ilişkiyi analiz eden bir disiplin olarak temel karşıtlığını çoğulcu (plüralist) ve elitist (seçkinci) yaklaşımda bulmaktadır. Çoğulcu yaklaşım, toplumun homojen değil çok merkezli ve çıkar çatışmaları içeren bir yapıda olduğunu varsaymaktadır. Bu teoriye göre, siyasal sistem farklı çıkar gruplarına açık olmalı ve bu gruplar siyasal alanda temsil edilme olanağına sahip olmalıdır. Buna karşılık elitist (seçkinci) teori, siyasi iktidarın daha sınırlı ve merkezi bir elit grup tarafından kontrol edildiğini kabul etmektedir. Elit teorisine göre siyasal karar alma süreçleri, geniş halk kitlelerinin çıkarlarından ziyade, bürokratik, askeri veya ekonomik seçkinlerin çıkarları doğrultusunda şekillenmektedir. Toplumsal bölünme teorisi, farklı toplumsal grupların siyasette temsil edildiğini varsaymasıyla çoğulcu teoriyi kabul etmektedir. Ancak Türkiye gibi

yeni demokrasilerde toplumsal bölünme teorisi, tarihsel ve kültürel miras, demokrasiye geçiş ve demokrasinin kesintiye uğraması gibi süreçler nedeniyle elit teorisi çerçevesinde tartışılmaktadır.

Toplumsal bölünme teorisi, siyasal tercihlerin yalnızca kurumlar veya bireysel rasyonaliteyle değil, aynı zamanda toplumdaki yapısal eşitsizlikler, kimlikler ve kolektif talepler aracılığıyla şekillendiğini öne sürmektedir. Siyaset sosyolojisinin merkezinde yer alan sorulardan biri siyasetin belirleyici gücünün nereden kaynaklandığıdır: Yukarıdan mı (arz yanlı), yoksa aşağıdan mı (talep yanlı)? Bu tartışma ekseninde toplumsal bölünme yaklaşımı, siyasetin "aşağıdan yukarıya" belirlenebileceğini savunmakta ve farklı toplumsal gruplar arasındaki tarihsel, kültürel veya ekonomik kırılmaların, zamanla siyasal hizalanmalara ve parti sistemlerine dönüştüğünü ileri sürmektedir. Ancak kimi teorisyenler siyasetin yukarıdan aşağı (arz yanlı) bir şekilde oluştuğunu savunmaktadır. Kurumların ve parti stratejilerinin siyasetin belirlenmesinde daha etkili olduğunu savunan yaklaşım (arz yanlı), siyasal sonuçların toplumsal taleplerden ziyade seçim sistemi, anayasal düzenlemeler, parti yapıları ve liderlerin stratejik tercihleri gibi kurumsal faktörler tarafından belirlendiğini ileri sürmektedir. Dolayısıyla çalışmada siyasetin oluşmasında bu iki tarafın rolü de incelenecektir.

Siyasetin iki tarafı olan arz tarafı ve talep tarafı, parti sistemleri yaklaşımında kurumsalcı yaklaşım ve toplumsalcı yaklaşım olarak ortaya çıkmıştır. Kurumsalcı yaklaşım parti sistemlerinin oluşumunda seçim sistemi, parti sayısı ve parti stratejisine odaklanırken, toplumsalcı yaklaşım toplumdaki mevcut çatışmalara ve bu çatışmaların örgütsel bir yapıyla partiye dönüşmesine odaklanmaktadır. Bu bağlamda çalışmada bu yaklaşımların parti sistemi yaklaşımları incelenerek toplumsal bölünmelerin hangi yaklaşımdan kaynaklandığı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ayrıca Lipset ve Rokkan'ın (1967) ortaya koyduğu toplumsal bölünme teorisi, ilk paragrafta yer verildiği gibi muğlak ve ölçülemez bir yapıya sahiptir. Bu nedenle Bartolini ve Mair (1990) toplumsal bölünmenin ölçülmesi için üç kriter belirlemiştir. Çalışmada bahsi geçen muğlaklığın ve kavram karmaşasının aşılması için bu kriterler esas alınmıştır.

Toplumsal bölünme kavramı çoğunlukla Batı Avrupa toplumlarında parti sistemini analiz etmek için kullanılmıştır. Teoriye ortaya koyan Lipset ve Rokkan, Batı Avrupa'nın tarihsel süreçlerini temel alarak bir bölünme aşaması oluşturmuştur. Aynı süreçlerden geçmeyen yeni demokrasilerde bu aşamalar izlenememektedir. Ancak 1990'lı yıllarla beraber Türkiye'nin de arasında bulunduğu yeni demokrasilerde toplumsal bölünme çalışmaları yükselişe geçmiştir. Yeni demokrasilerdeki toplumsal bölünme çalışmalarıyla yeni teorileri ve kategoriler literatüre eklenmiş ve Türkiye açısından da kimi yönleriyle geçerliliği olan bu teoriler (kurumsalcı yaklaşımın rolü, demokratik-otoriter bölünme) çalışmada incelenmiştir.

Türkiye’de toplumsal bölünme kavramı literatüre Şerif Mardin’in kült eseriyle girmiştir. Beraberinde birçok tartışmayı getiren çalışma, belirli yönleriyle eleştirilmiş, alternatif yaklaşımlarla geliştirilmeye çalışılmış ve yeni bölünmeler eklenerek tamamlanmaya çalışılmıştır. Ancak tüm eleştirilere rağmen Mardin’in “Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez - Çevre İlişkileri” çalışması, Heywood’un liberalizme atfettiği meta-ideoloji benzeri bir niteliğe sahiptir. Bu da Mardin’in çalışmasının, siyasi ve ideolojik tartışmanın üzerinde gerçekleşebileceği bir zemin işlevi görmesi anlamına gelmektedir. Böylece Mardin’in çalışması her ne kadar eleştirilse de üzerinde çalışılabilecek bir alan açması ve sosyolojik tabanlı yeni çalışmaların öncüsü olması açısından önem arz etmektedir.

Türkiye siyasetinde arz yanlı ve talep yanlı oluşum dinamikleri tartışmasında öne çıkan kavram elit teorisi olmuştur. Frey’in (2020) öncülüğünde başlayan Türkiye’de elit teorisi toplumsal bölünmelerin arz kısmının oluşumunda önemli bir açıklama olarak kabul edilebilir. Osmanlı’dan miras alınan elit siyasetinin, Türkiye siyasetinin, siyasi kültürünün ve seçmen davranışının oluşumundaki yeri tartışılmıştır. Osmanlı’nın siyaset geleneği ve kurumlarının mirası, Cumhuriyetle birlikte yaşanan kopuşlar ve süreklilikler üzerinden değerlendirildiğinde, siyasetteki önemli dinamikler arasında yer almaktadır. Bu bağlamda, Osmanlı döneminde şekillenen toplumsal bölünmeler ile Cumhuriyet’in kuruluşuyla birlikte devam eden, dönüşen veya ilk kez ortaya çıkan bölünmeler incelenmiştir.

Çok partili döneme geçiş parti sistemlerinin oluşması açısından çalışma için önemlidir. Ancak parti sistemi, belirli dönemlerde asker müdahaleler ve kurumsal düzenlemelerle yeniden oluşturulduğu için tarihsel süreç 4 parametre belirlenerek incelenmiştir; 1950-1960, 1960-1980, 1980-2002 ve 2002 sonrası. Bu dönemlerin belirlenmesinde askeri müdahaleler, yeni Anayasa ve seçim sistemi yasalarındaki değişiklikler ve tek partinin hakimiyetiyle hakim parti sisteminin ortaya çıkması faktörleri etkili olmuştur. Her dönem önce kendi içinde ve daha sonra diğer dönemlerle karşılaştırılarak süreklilikler, kopuşlar ve dönüşümler ortaya konulmaya çalışılmıştır. 1990’lı yıllardan itibaren parti sisteminin kesintiye uğramaması nedeniyle parti aileleri ile toplumsal bölünmelerde süreklilikler ve dönüşümler aranmıştır.

Bartolini ve Mair’in (1990) toplumsal bölünme kriterine bağlı kalınarak yalnızca partiye dönüşen toplumsal bölünmeler, herhangi bir toplumsal bölünme çizgisine dahil edilmektedir. Bölünme çizgilerinin tek bir partiye temsil edilmesindeki sorunlu analiz nedeniyle Bartolini ve Mair bölünme çizgisinde parti bloklarını temel almanın gerekliliğini vurgulamaktadır. Ayrıca tüm partilerin herhangi bir bölünme çizgisine dayanmadığı göz önünde bulundurulduğunda, yalnızca belirlenen parti ailelerinde süreklilik gösteren partiler esas alınmıştır. Bu parti aileleri, Merkez Sağ partiler, Merkez Sol partiler, İslamcı partiler, Milliyetçi partiler ve Kürt milliyetçisi

partilerdir. Askeri müdahaleler veya Anayasa Mahkemesi kararıyla kapatılan partilerin yerine farklı isimlerle kurulan partiler aynı parti ailesinin devamı olarak kabul edilmiştir. Parti ailelerindeki süreklilik 1990'lı yıllardan itibaren izlenmiştir. Bunun nedeni bu dönemden itibaren 1980 müdahalesiyle kapatılan partilerin yeniden açılması ve liderlerinin yasaklarının kalkmış olması ve ordunun parti sistemini ortadan kaldırarak düzeyde müdahalesinin gerçekleşmemesidir.

Türkiye'de çok partili sisteme geçişten sonra toplumdaki mevcut bölünmelerin parti sistemine yansması ve partiler arasında ideolojik mesafelerle birbirlerine göre konumları araştırılmıştır. Partilerin belirli konulardaki tutumunu ve hangi bölünme çizgisi üzerinde olduğunu araştırmak için siyasetin arz yanı olan parti seçim programları ve beyannameleri incelenmiştir. Bu anlamda Manifesto Proje Verileri'nin değerleri önemli bir veri olarak çalışmada yer almıştır. Manifesto Proje Verileri, partilerin seçim bildirileri, programları ve beyannamelerine yapılan içerik analizi sonucu, değerlerin puanlanmasıyla oluşturulmuş nicel verilerdir. Bu veriler partilerin belirli konulardaki vurgusunun yoğunluğunun anlaşılması açısından önem arz etmektedir. Ayrıca değerler ile partilerin belirli konulardaki tutumlarının dönemler boyunca karşılaştırılabilir bir forma dönüştürmesi, toplumsal bölünme çizgilerindeki değişimleri izleyebilmek açısından katkı sağlamaktadır. Ancak parti stratejilerini izleyebilmek için yalnızca bu verilere bağlı kalınmamış, partilerin seçim beyannameleri ve programlarına içerik analizi yapılarak oluşturulan nitel veriler de kullanılmıştır. Bununla birlikte Chapel Hill Expert Survey'in (CHES) uzman anketleri de manifesto değerleri gibi siyasetin arz yanının verileri olarak analize dahil edilmiştir.

Yeni demokrasilerde toplumsal bölünme analizi yapılırken karşılaşılan bazı sınırlılıklar bulunmaktadır. Bu sınırlılıkların başında Batı Avrupa'dan farklı tarihsel aşamalara sahip olunması nedeniyle Lipset ve Rokkan'ın (1967) ya da daha sonra ortaya çıkan neo-bölünme teorisinin yeni demokrasilere doğrudan uygulanamaması gelmektedir. Diğer önemli bir sınırlılık Batı Avrupa'dan farklı olarak bu demokrasilerde belirli aralıklarla rekabetçi parti sisteminin askeri müdahalelerle sona erdirilmesi gelmektedir. Bu kesintiler toplumsal bölünme analizi için parti temelli sürekliliği izlemeyi engellemektedir. Yeni demokrasilerde toplumsal bölünme çalışmasında ortaya çıkan en önemli sınırlılık ise düzenli anket verilerinin eksikliğidir. Bu nedenle literatürde yer alan Türkiye'de toplumsal bölünme çalışmaları, ağırlıklı olarak parti stratejileri, söylemleri ve kurumsal faktörleri (Anayasal düzenlemeler, seçim kanunları ve parti kanunları) esas almaktadır. Benzer zorluklarla bu çalışmada da karşılaşılmış ve bu nedenle anket verileri destekleyici veriler olarak kullanılmıştır. TÜSES'in 1996, 2002 ve 2004 yılı seçmen anketleri, KONDA'nın 2016-2017 Seçmen Kümeleri anketleri, 2022 Türkiye Eğilimleri

Araştırması ve Dünya Değerler Araştırması verileri çalışmada toplumsal bölünmenin talep yanının verileri olarak kullanılmıştır. Bu verilerin kullanılmasının nedeni anketlerin seçmen gruplarıyla yapılmış olmasıdır. Seçmen grupları ile yapılan anketler parti politikası ve seçmen tercihi ile karşılaştırmalı olarak incelenebilme imkanı sunmaktadır. Ayrıca seçmen anketleri, toplumsal bölünme araştırmasında talep taraf olan seçmenin sosyo-ekonomik özelliklerini ve siyasi tutumunu ortaya koymaktadır. Böylece Bartolini ve Mair'in toplumsal bölünme kriterine göre belirli bir toplumsal grubun siyasi parti tercihinde süreklilik olup olmadığı izlenebilecektir.

Çalışmada toplumsal bölünmelerin farklı dönemlerde nasıl tezahür ettiğini anlamak için süreç izleme yöntemi kullanılmıştır. Süreç izleme bir süreçteki gelişmelerin izlenmesini ve sürecin nasıl geliştiğini ve nasıl sonuçlar ürettiği hakkında çıkarımlar yapmayı ifade etmektedir. Özellikle tümdengelimli hipotezlerin test edilerek nedensel mekanizmaların açıklanmasını sağlamamaktadır. Ayrıca hem nitel hem de nicel verilerle analize elverişli karma bir yöntemi de bünyesinde barındırmaktadır (Bennet ve Checkel, 2015: 6-8). Süreç izleme genel olarak tarihsel olayların betimleyici analizlerini içeren ve karşılaştırmalarla nedensellikleri açıklamaya çalışan bir yöntemdir. İncelenmek istenen teorinin belirlenerek, nedensel sonucun nasıl işlediğini ortaya konulması, teorinin geçerliliğinin farklı bağlamlarda incelenmesi ve teorinin farklı bağlamlarda nasıl işlediğinin ortaya konulmasıyla sonuçlanır. Özellikle farklı dönemlerde değişik sonuçlar gösteren teorilerin test edilmesi için elverişli bir yöntemdir (Beach, 2019: 2-6). Bu yöntem, toplumsal bölünmelerin yalnızca seçmen davranışları ve toplumsal grupların talepleri üzerinden değil, aynı zamanda siyasi aktörlerin (siyasi partiler, liderler ve kurumlar) bu taleplere nasıl yanıt verdiği üzerinden de analiz edilmesini sağlar. Süreç izleme yöntemi, nitel ve nicel verileri bir araya getirerek, bölünmelerin tarihsel olarak nasıl oluştuğunu, geliştiğini ve farklı bağlamlarda nasıl şekillendiğini daha derinlemesine incelemeyi mümkün kılar. Bu da, toplumsal bölünmelerin siyasal sistem üzerindeki etkilerini anlamada güçlü bir bakış açısı geliştirmeyi sağlar. Toplumsal bölünmelerin Türkiye parti sistemindeki işleyişi, belirli dönemler çerçevesinde ele alınmış ve bu bölünmelerin her bir dönem içindeki ve dönemler arasındaki yansımaları, süreç izleme yöntemiyle analiz edilmiştir. Çalışmada veri elde etme yöntemi ise daha önce yayınlanmış olan belgelere yapılan ikincil veri analizidir.

Çalışmada belirlenen kapsam, kullanılan veriler ve uygulanan yöntemler doğrultusunda şu sorulara yanıt aranmıştır;

- (i) Hangi kriterlere sahip farklılıkların toplumsal bölünme olarak kabul edilebileceği,
- (ii) Türkiye'deki toplumsal bölünmelerin yerleşik demokrasilerdeki bölünmelerden ne gibi farklar taşıdığı,

(iii) Türkiye'deki toplumsal bölünmelerin hangi dinamiklerle (arz yanlı veya talep yanlı) ortaya çıktığı,

(iv) Bu bölünmelerin tarihsel süreçte hangi aşamalardan geçerek nasıl dönüştüğüdür.

Araştırılması yapılan bu soruların yanıtları için önce toplumsal bölünme literatürü, ardından Türkiye’de toplumsal bölünme literatürü ve son olarak toplumsal bölünme çizgilerini temsil eden parti aileleri ve partiler incelenmiştir. Parti seçmen anketleri aracılığıyla, partiler ile seçmenleri arasındaki hizalanma ve uyum incelenmiştir.

Çalışma dört bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde toplumsal bölünmenin kavramsal ve tarihsel incelemesi yer almıştır. Lipset ve Rokkan’ın (1967) toplumsal bölünme teorisi ortaya konulmuş, teoriye yöneltlen eleştiriler ve alternatif yaklaşımlar incelenmiştir. Ardından yeni demokrasilerde yapılan toplumsal bölünme çalışmaları incelenerek, Türkiye’de toplumsal bölünme teorileriyle olan benzerlik ve farklılıklar ortaya konulmuştur. İkinci bölümde Türkiye’de toplumsal bölünmenin tarihsel arka planı incelenerek, Türkiye’de toplumsal bölünmenin kökenleri araştırılmıştır. Üçüncü bölümde çok partili sisteme geçişle beraber, parti sisteminin ortaya çıktığı, farklı partilerle toplumsal bölünmelerin araştırılabildiği bir süreç ele alınmıştır. Bu dönemde, Manifesto Proje Verileri ile bazı anket verileri kullanılarak, partilerin birbirlerine karşı konumları toplumsal bölünme perspektifinden analiz edilmiştir. Son bölümde ise 2002 sonrası dönem iki döneme ayrılarak incelenmiştir. İlk olarak 2002-2011 arası ve daha sonra 2011-2018 yılları arasında toplumsal bölünmeler incelenmiştir. İki döneme ayrılarak incelenmesinin nedeni 2002-2011 yılları askeri bir müdahaleyle kesilmemiş ve parti sistemi kesintiye uğramamıştır. Ancak 2011’den sonra Sartori’nin (2005) parti sistemi sınıflandırmasına ait hakim parti sisteminin konsolidasyonu ve hegemonik parti sistemi tartışmaları sonrası, toplumsal bölünmenin yeni bir boyuta ulaştığını savunan görüşler incelenmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

TOPLUMSAL BÖLÜNMELER KAVRAMININ TEORİK ÇERÇEVESİ

1.1. Parti Sistemi Yaklaşımları

Lane ve Ersson (1999: 78) oy verme davranışında ve parti sistemlerinin oluşmasında 3 farklı yaklaşım olduğunu ortaya koymaktadır; (i) rasyonel seçim yaklaşımı, (ii) kurumsalcı yaklaşım ve (iii) toplumsal bölünme. Rasyonel seçim yaklaşımı, seçim sistemlerini ya da toplumsal gruplar arasındaki çatışmayı değil bireysel rasyonel karar almanın siyasette belirleyici olduğunu ortaya koymaktadır. Downs'un (1957: 27) ortaya koyduğu rasyonel tercih yaklaşımı, insanları ve davranışlarının rasyonel olduğunu varsaymaktadır. Her birey kendi güvenliğini ve mutluluğunu diğer insanlarınkinden önde tutar ve her zaman kendi çıkarlarını başkalarınınkinden tercih eder. Bu anlamda toplumsal işlevler genellikle insan eyleminin yan ürünleridir ve özel hırslar, eylemin asıl hedefleridir. Parti örgütünü oluşturanların temel motivasyonu, gelir, güç ve prestijden elde etmekten kaynaklanmaktadır. Modern demokrasilerdeki işbölümü ile bireyler artık bireysel ihtiyacı olan bilgileri kendisi toplayıp maliyetine katlanmak zorunda kalmaz. Bu bilgileri toplayan kuruluşlar ve vatandaşa sunan basın sayesinde bireyler eksiksiz ve maliyetsiz bilgiye sahip olur. Böylece seçmenler toplanan ve kendisine sunulan bilgilerle partiler arasında rasyonel bir sıralama yapar ve kendi çıkarını en çok gözeten ilk seçeneğini tercih eder. Lane ve Ersson (1999: 215) seçmenlere sunulan bilgilerin gerçeği ne kadar yansıttığı konusunu tartışmaya açmaktadır. Aktarım sırasında bazı güç odakları ve iktidar baskısı nedeniyle medya, gerçekleri farklı şekilde yansıtabilmekte ve bu da seçmenlerin rasyonel olarak tercih yapmalarını engelleyebilmektedir.

Kurumsalcı yaklaşım siyasi partilerin ve parti sistemlerinin oluşumunda seçim sistemlerine ve diğer yasal düzenlemelerin etkisini temel almaktadır. Bu yaklaşım Duverger (1970), Sartori (1976), Lijphart (1994) gibi yazarların çalışmalarında ortaya koyduğu parti sistemi sınıflandırmalarında görülmektedir. Duverger'e (1970: 273) göre parti sistemleri, bir kısmı ülkelerin kendine özgü bir kısmı da birçok karmaşık etken sonucu oluşmaktadır. Bu karmaşık etkenlerin içinde en etkili olarak gördüğü değişken seçim sistemleridir. Seçim sistemi, partilerin sayısı, kuvvetleri, ittifakları ve temsili üzerinde büyük bir öneme sahiptir. Aynı şekilde parti sisteminin de seçim sistemi üzerinde belirleyici etkisi olduğunu savunmaktadır. Bu argümanla birlikte üç önerme ortaya koyar; a) orantılı temsil sert, bağımsız ve istikrarlı partilerden kurulu çok parti sistemini, b) iki turlu çoğunluk, yumuşak bağımlı ve nispeten istikrarlı partilerden oluşan çok partili sistemi ve c) tek turlu basit çoğunluk iktidarın büyük

partiler arasında el değiştirdiği iki partili sistemi teşvik eder. Sartori (1976: 106-110) de Duverger ile benzer şekilde sayısal kriterin parti sisteminde önemli bir yeri olduğunu kabul etmektedir. Ancak parti sistemi sınıflandırmasını yaparken sadece Duverger'in sınıflandırmasına bağlı kalmamaktadır. İdeoloji faktörünün de etkili olduğu 7 kategoriden oluşan bir sınıflandırma ortaya koymaktadır; tek parti, hegemonik parti, hâkim (baskın) parti, iki parti, sınırlı çoğulculuk, aşırı çoğulculuk ve atomize. Tek parti sistemi, seçimlerin ve seçimle oluşmuş parlamentolara rağmen yalnızca tek partinin faaliyet gösterebildiği sistemlerdir. Tek parti sistemleri tek bir partinin diğer partileri veto ettiği veya kapatılmasına neden olduğu durumlarda oluşmaktadır. İki partili sistemler ise üçüncü partinin, diğer iki partinin tek başına iktidar olmasını engelleyemediği ve serbest seçimlerin yapıldığı durumlarda ortaya çıkmaktadır. Ancak seşimden seşime farklı partinin iktidar olabildiği durumlarda iki parti sistemi geçerlidir. Aynı partinin arka arkaya iktidar olduğu seçimlerle hâkim parti sistemi ortaya çıkmaktadır. Çoğulcu sistemlere dahil edilen hakim (baskın) parti sistemleri ise bir partinin en az üç seçimi art arda tek başına kazanmış olduğu durumlarda oluşmaktadır. Tek partinin hakim olduğu bu sistemlerde başka partilerin kurulmasına ve rekabet etmesine izin verilmektedir. Rekabetçi olmayan sistemler arasında yer alan hegemonik parti sistemi, hegemonik parti dışında diğer partilerin faaliyet göstermemesini değil etkin bir şekilde rekabet edememesini ifade etmektedir. Kurumsalcı yaklaşım, toplumsal grupları ve aktörleri göz ardı etmekle eleştirilmektedir (Neto ve Cox, 1995; Lane ve Ersson, 1999). Bu yaklaşım toplumsal grupların partiye dönüşebileceğine ve kolektif eylem düşüncesine de karşı çıkmakla birlikte bireysel hareket etmenin daha iyi bir strateji olduğunu varsaymaktadır.

Üçüncü yaklaşım olan toplumsal bölünme yaklaşımı, Lipset ve Rokkan'ın teorize ettiği gibi siyaseti, toplumsal yapıdaki çatışma ve bölünmelerin sonucu olarak görmektedir. Toplumsal bölünme teorisi, tarihsel süreçte toplumsal gruplar arasında ortaya çıkan çatışmaların zamanla siyasi partilere dönüşerek siyasal alanda rekabet etmesi sürecini ele almaktadır. Bu teori, toplumsal değişimlerin ve dönüm noktalarının etkisiyle gruplar arasında şekillenen gerilimlerin, siyasi sistemde sürekli bir hale gelmesini ve parti rekabetinin temelini oluşturmasını açıklamaktadır (Bartolini ve Mair, 1990). Bu teori çoğulcu (plüralist) yaklaşımın öngördüğu siyaset anlayışını kabul etmektedir. Çoğulcu (plüralist) yaklaşım farklı toplumsal grupların, özellikle de alt kültürel grupların siyasi süreçlere katılabildiği bir düzeni ifade etmektedir (Dahl, 1971: 113). Toplumsal bölünme teorisi farklılaşmış grupların bir partiye dönüşerek siyasette rekabet ettiğini kabul etmektedir. Dolayısıyla farklı kültürel veya sınıfsal grupların siyasi olarak rekabet edebildiğini varsaymakta ve bu nedenle çoğulcu yaklaşımın öngördüğu siyasi düzeni kabul etmektedir. Toplumsal gruplar, bireylerin bağlamsal ilişkiler

içinde bir araya geldiği yapılar olarak değerlendirilmektedir. Toplumu grup düzeyinde ele almak, bireyi göz ardı etmek anlamına gelmemekte; aksine, toplumu birbirinden bağımsız bireylerin rastlantısal bir yığını olarak görmenin önüne geçmektedir (Latham, 1952: 384). Lane ve Ersson (1999: 37-39) toplumsal grupların demokrasinin işleyişindeki önemini anlatmak için Tocqueville'in görüşlerinden yararlanmaktadır. Tocqueville Amerikan toplumunu incelediği eserinde toplumsal grupların önemine vurgu yapmaktadır. İnsanlar belirli bir refah seviyesinde kolektif eylemlere katılmaya başlamaktadır. Bu gruplarda erkekler ve kadınlar bir araya gelerek kolektif örgütler oluşturmaktadır. Kolektif eylem olmadan demokratik bir toplumda biçimsel eşitliğe yapılan vurgunun anomi ve yabancılaşmaya yol açacağını savunmaktadır. İnsanların medeniyeti sürdürebilmeleri için, birlikte hareket etme kabiliyetinin gelişmelidir. Lane ve Ersson (1999) Tocqueville'in bu görüşlerinden hareketle, toplumda demokrasinin işleyişinde önemli bir faktör olarak toplumsal gruplara odaklanmaktadır. Ancak bu yaklaşım da yapısal bir determinizme, toplumsal grupları özerk birer aktör olarak görme ve siyasetin sadece bu etkenle oluştuğunu açıklamak gibi bir riske yol açmaktadır.

Neto ve Cox (1995: 4-5) farklı bir bakış açısı geliştirerek, iki yaklaşımın (kurumsalcı ve toplumsal bölünme) birbirini dışlamadığını ve belirli oranlarda parti sisteminin oluşumunda etkili olduğunu ortaya koymaktadır. Toplumsal yapı ve bölünmeler, parti rekabetinde önemli bir yer tutsa da seçim sistemi ve yasalar da parti rekabetinde benzer oranda önemli bir rol oynamaktadır. Dolayısıyla bu iki yaklaşım parti sistemlerinde aynı anda bulunmaktadır. Bu bakış açısı Türkiye gibi yeni demokrasi kategorisinde değerlendirilebilecek bir ülkenin parti sistemini açıklamada yararlı görünmektedir. Birçok kez askeri müdahale ve sonrasında gelişen seçim sistemi ve parti kanunları değişimi, parti sisteminin yeniden oluşmasına yol açmaktadır. Ancak birbirinin devamı niteliğinde farklı isimlerle veya farklı liderlerle kurulan, aynı ideolojik konumda yer alan partilerin sisteme girmesi de toplumsal bölünme çizgilerindeki sürekliliği göstermektedir (Neto ve Cox, 1995: 4-5).

1.2. Bölünme Kavramı ve Kavram Üzerine Tartışmalar

Bölünme literatüründe, bölünmenin nedeni üzerine iki farklı yaklaşım bulunmaktadır: aşağıdan yukarı (talep yanlı) ve yukarıdan aşağı (arz yanlı) (Sartori: 1969; Mair: 2006; Bornschier: 2009; Evans ve Tilley: 2012). Aşağıdan yukarı olarak adlandırılan yaklaşım (Lipset ve Rokkan, 1967), seçmen ya da talep taraflı bakış açısıyla seçmenlerin sosyal durumlarının ve çıkarlarının oy verme davranışını şekillendirdiğini kabul etmektedir (Schoultz, 2017: 30). Bu argümana karşılık bazı yazarlar (Sartori, 1969; Przeworski ve Sprague, 1986 ve Mair, 2006)

partilerin kimlik ve gruplar oluşturma kapasitesine dikkat çekerek partilerin belirleyiciliği üzerinde durmaktadır.

Yukarıdan aşağı ya da arz yanlı olarak kabul edilen yaklaşım parti sayılarını, stratejilerini ve eylemlerini vurgulayarak siyasetin arz tarafı ya da başka bir deyişle partilerin belirleyiciliği ile ilgilenmektedir (Schoultz, 2017: 31). Sartori (1969: 210), Lipset ve Rokkan'ın (1967) da dahil olduğu siyaset sosyolojisi çalışmalarının çoğunda siyasetin bağımlı değişken olarak ele alındığına dikkat çekmektedir. Siyaset sosyolojisinin yalnızca talep kısmıyla ilgilendiğini ancak bunun yeterli olmadığını, arz kısmının da talep kadar önemli olduğunu savunur. Dolayısıyla ona göre parti sistemlerini yalnızca toplumsal çatışma ve bölünmeler boyunca takip etmek yerine parti stratejilerinin etkisi de hesaba katılmalıdır (Sartori, 1969: 210-211). Belirleyicilik tartışmalarına işçi sınıfı ve sınıf temelli oy kullanma perspektifinden yaklaşan Przeworski ve Sprague (1986: 22), siyasi partilerin oy alabilmek için başvurdukları stratejilerin bireylerin tercihlerinde etkili olduğunu ortaya koymaktadırlar. Özellikle işçi sınıfını harekete geçirmek isteyen sosyalist partilerin seçmene birey, kadın, yaşlı veya yoksul gibi sınıf dışı tanımlamalarla yaklaşmasının işçilerin sınıf temelli oy kullanmalarının önüne geçeceğini savunmaktadırlar (Przeworski ve Sprague, 1986: 22-23). Mair'e (2006: 371) göre talebi yaratan arzdır ve bu nedenle toplumdan siyasete geçiş, siyasi güçlerin topluma aktif şekilde müdahalesiyle gerçekleşmektedir.

Daha önceki yıllarda bölünme ya da ayrışma kavramına atıfta bulunulsa da genelleştirilmiş ve kategorize edilmiş bir bölünme kavramı ilk kez Lipset ve Rokkan tarafından 1967 yılında yapılan çalışma ile ortaya konulmuştur. Lipset ve Rokkan (1967: 37) toplumsal bölünmelerin, tarihin kritik dönemeçlerinde belirginleştiğini ve toplumda kök salarak siyasette belirleyici hale geldiğini belirtmektedirler. Bununla birlikte bölünme kavramı için sınırları ve özellikleri belli bir çerçeve çizmemişler ve kavramı muğlak olarak bırakmışlardır.

Bölünme kavramının literatürde muğlak bırakılması kavramın bazı nitelendirmelerle kullanılmasına neden olmuştur. Bu nitelendirmeler, politik veya kültürel, yapısal veya yapısal olmayan, kurumsallaşmış veya kurumsallaşmış olmayan bölünmeler olarak birçok çalışmada yer almıştır. Literatürde en çok yer alan nitelendirmelerden birisi siyasi bölünmedir. Bartolini ve Mair (1990: 214) siyasi olarak nitelendirilen bölünmenin, kavramı toplumsal bağlamından koparacağı için sorunlu analiz sonuçlarına neden olacağını belirtmektedir. Bölünmenin toplumdaki diğer ayrışmalardan farkını ortaya koyarak, bölünmeyi sınırları belirli ve net bir kavram haline getiren Bartolini ve Mair (1990) olmuştur. Bartolini ve Mair (1990: 215) hem aşağıdan yukarı ya da yukarıdan aşağı karşıtlığını aşmak hem de bölünme kavramına belirli

sınırlar getirmek kavramı netleştirmek için bir toplumsal ayrışmanın bölünme kabul edilebilmesinin koşulu olarak üç unsur belirlemiştir.

İlk olarak sosyal/yapısal olarak tanımlanabilen, ortak bir kimlik, inanç ve değerler dizisine sahip sosyal bir grubun oluşması gerekmektedir. Bu ayrışmalar Lipset ve Rokkan'ın da ortaya koyduğu gibi ulus devletin oluşması, sanayi ve kapitalizmin gelişmesi süreçlerinde oluşmuştur. Yazarlara göre burada riskli olan bir durum, bölünmenin ilgili sosyal referans grubunun tanımına bağlı olmasıdır. Bununla birlikte bazı bölünme gruplarını (dinsel gibi) tanımlamak, tutum ve davranışla ilişki olduğundan güçlkle karşılaşılmasına neden olmaktadır. Yazarlara göre sınıf bölünmesi gibi bölünmeler, yapısal temelini toplumsal karşıtıklardan aldığı için daha belirgin sosyal gruplar oluşturmaktadır (Bartolini ve Mair, 1990: 210-231).

İkinci olarak bu sosyal grupların diğer sosyal gruplardan farklı olduğunu sağlayacak bir bilince sahip olması gerekmektedir. Bazı bölünme türlerinin sosyal temellerine bağlılıkları, bazen değişebilen niteliklerle tanımlanmakta ve bu yüzden daha akışkan bir sosyal ilişkiyi temsil edebilmektedir. Bu nedenle sınıfsal ve dinsel, etno-dilsel (etno-linguistic) bölünmeler arasında fark olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Toplumsal sınıfın tarihsel süreç içerisinde kapsamını artırılması ve yeniden tanımlamalar (II. Enternasyonel'deki köylü sorunu, vasıflı ve vasıfsız işçi dahil edilmeye çalışılması ve göçmen işçiler gibi) yapılması bu durumun göstergelerindendir (Bartolini ve Mair, 1990: 210-220).

Farklılaşmış ve bu farklılığın bilincinde olan sosyal grubun örgütsel bir oluşuma dönüşmeleri bölünmenin son aşamasını oluşturmaktadır. Ancak burada belirtilmelidir ki herhangi bir toplumsal bölünmenin kendine özgü normatif profilini ve örgütsel ağını kazanması ancak tarihsel seferberlik, siyasallaşma ve demokratikleşme süreçleriyle gerçekleşmektedir. Sendikalar, işçi partileri gibi örgütler sosyal sınıfın örgütleri değil bölünmenin kurumsal bileşenlerini teşkil etmektedir. Bölünmeler belirginleşip kurumsallaştıklarında kendi özerk güçlerini geliştirirler ve sosyal, kültürel ve siyasi yaşam üzerinde bir etki olarak hareket etmeye başlarlar. Bu nedenle bölünmeler, yalnızca sosyal grupların daha istikrarlı hale gelmesini sağlamakla kalmaz, aynı zamanda bireylere siyasi entegrasyon için geniş bir alternatif yelpazesi sunar (Bartolini ve Mair, 1990: 210-230).

Bartolini ve Mair literatürdeki bölünme gücü kavramına toplumdaki kültürel heterojenlik oranını inceleyerek başlamaktadırlar. Bartolini ve Mair (1990: 229) etno-dilsel ve dinsel heterojenliğin ölçülerek bölünme ve seçim istikrarsızlığı arasındaki bağlantının analiz edilebileceğini savunmaktadır. Bu bağlamda, etno-dilsel heterojenlik indeksi, farklı toplulukların varlığını ve bu toplulukların seçim davranışlarına etkilerini değerlendirmek amacıyla geliştirilmiştir. Etno-dilsel heterojenlik indeksi esas olarak bu tür azınlıkların

bulunduğu ülkelerle, nüfusun çoğunluğunun homojen olduğu ülkeleri ayırarak ikiye bölen bir değişken olarak işlemektedir. Bunlarla birlikte yazarlara göre sınıf dışı çizgilerde bölünme derecesi ne kadar büyük olursa sınıf bölünmesinin o kadar kapalı bir karakter kazanması olasıdır. Başka bir ifadeyle sanayi öncesi gerçekleşen bölünmeler sanayileşme sonrası oluşan bölünmelerin yapısını etkileyecektir. Yazarların bu bağlamdaki savları kültürel heterojenlik seviyesinin sınıf bölünmesinin gücü ile ilişkilendirildiğinde, heterojen ülkelerin sınıf hareketliliğin daha fazla kapanması ya da daha güçlü çizgilere sahip olacağı yönündedir. Ancak yazarlar ortaya çıkabilecek birkaç soruna dikkat çekmektedir. Bölünmenin iki farklı özelliği olan üyeliğin toplumsal homojenliğinin ve temsil ettiği ilişki gücünün karıştırılmasıdır. Birçok çalışma, bölünme grubunun homojenliğini net olarak verirken bu bölünmenin gücü hakkında kesin bir bilgi vermemektedir. Bu nedenle bölünmenin gücünü ve kalıcılığını değerlendirmek için toplumsal bölünmenin homojenliği yerine bölünmenin hareketliliği sorularına yer vermek gerektiğini savunmaktadırlar. Bartolini ve Mair'e (1990: 224) göre bir bölünme çizgisinin gücü ilk olarak seçim davranışındaki hareketliliğin neredeyse durması ve ondan sonra sosyal grubun ayırt ediciliğinin daha fazla keskinleşmesi ya da homojenliğinin artmasıdır. Seçim davranışında oynaklığın düşmesi ise en çok oy tercihi ve örgütsel üyelik düzeyinde gözlemlenmektedir. Dolayısıyla bir bölünmenin gücü homojen bir sosyal taban, sosyal grubun ilişkili olduğu yoğun bir örgütsel ağ ve sosyal ilişkilerin güçlü bir şekilde kapanarak istikrar kazanması ile ortaya çıkmaktadır. Tüm bunları seçim rekabetindeki karşılığını ise seçmen istikrarı oluşturmaktadır (Bartolini ve Mair, 1990: 224-230).

Yazarlar, ortaya koydukları bölünme kavramının yanı sıra toplumda farklı ayrışmaların da olabileceğini kabul etmektedir, ancak üç temel özelliği taşımayan ayrışmaların bölünme olarak nitelendirilemeyeceğini savunmaktadır (Bartolini ve Mair, 1990: 210). Böylece toplumda oluşan ayrışmayı bir toplumsal bölünmeye dönüştüren, birbirinden ayrılamayan üç unsurdur; sosyal/yapısal olarak farklılaşmış bir toplumsal grup, bu toplumsal grubun kendi kimliği hakkında özbilince sahip olması ve bu toplumsal grubun örgütsel olarak kurumsallaşmasıdır.

Toplumsal bölünmeler kavramı, siyaset sosyolojisi disiplininin aşağıdan yukarı ve yukarıdan aşağı yaklaşımları temelinde tartışmalara neden olmuştur. Sartori'nin (1969: 210-218) siyaset sosyolojisinin dönüm noktası olarak kabul ettiği Lipset ve Rokkan'ın (1967) çalışması, sosyolojik determinizmi benimseyen bir çalışma olarak değerlendirilmese de siyasetin bağımlı değişken olarak ele alınması nedeniyle bazı yönleriyle eleştirilmiştir. Ancak Sartori (1969), Lipset ve Rokkan'ın çalışmasının, toplumsal bölünmelerin siyasi aktörlere dönüşmesi noktasında siyaset sosyolojisine önemli katkıları olduğunu da kabul etmektedir.

Tüm bu tartışmalar Bartolini ve Mair'in (1990) çalışmasında aşılacak istenmiş ve toplumsal bölünmeler hem arz hem de talep yönlü etkileri içerecek şekilde üç unsurla tanımlanmıştır. Bir arada bulunması gereken üç unsur; sosyal/yapısal olarak farklılaşmış bir sosyal grup, bu sosyal grubun diğer sosyal ayrışmalardan farkının bilincinde olması ve farklılaşmış ve bu farklılığın bilince olan grubun örgütsel olarak kurumsallaşmasından oluşmaktadır. Bölünmenin bu unsurlarını tamamladıktan sonra ortaya çıkan başka bir kavram ise bölünme gücü olmaktadır. Bartolini ve Mair'e (1990: 229) göre bölünmenin gücünü oluşturan önemli etkenlerden birisi etno-linguistik ve dinsel heterojenlik oranıdır. Lipset ve Rokkan'ın ortaya koyduğu 4 aşamalı ayrışmaların ilk aşamalarında gerçekleşen (dini, kültürel ve dilsel) farklılıkların daha sonraki ayrışmaların kapanmasını etkilediğini savunmaktadırlar. Burada savundukları tez ise kültürel olarak daha heterojen yapıya sahip toplumların bölünme gücünün daha yüksek olduğudur.

1.3. Lipset ve Rokkan'ın Toplumsal Bölünme Teorisi

Lipset ve Rokkan'a (1967: 5) göre siyasi partiler ulus devlet içerisinde entegrasyon ve toplumsal çatışmaları siyasi düzleme yansıtmak üzere iki önemli işlevi yerine getirmektedirler. Siyasi partiler entegrasyon işleviyle bir yandan yerel ile merkez arasında bağlantı kurarak ulusal kimliğin gelişmesine katkıda bulunurken, diğer yandan da ulusal hükümetteki görevleriyle merkezin kamu kurumlarında yerleşmesini sağlamaktadırlar. Ayrıca yazarlara göre partileri toplum içindeki hoşnutsuzluk ve şikâyetlerin sistemden saptırılmasını sağlayarak, iktidara yönlendirilmesini ve böylece ulus devletin istikrara kavuşturulmasına katkı sağlamaktadır (Lipset ve Rokkan, 1967: 5). Özellikle çok merkezli ve kesişen yapıdaki toplumsal bölünmeler, siyasal sistemin istikrarına katkı sağlamaktadır. Hiçbir grubun sürekli kazanan ya da sürekli kaybeden olmaması, sistemin meşruiyetini artırarak radikal kopuşların önüne geçmektedir (Miller, 1983: 735). Lipset ve Rokkan'a (1967: 34) göre partilerin ikinci önemli işlevi olan sosyo-kültürel bölünmelerin siyasi karşıtlıklara çevrilmesinin üç sonucu olmuştur. İlki parti oluşumunun belirleyici bileşenlerinin, rekabetçi siyasetin ilk aşamasında hatta bazı durumlarda oy hakkının genişletilmesinden çok önce oluşmasıdır. İkincisi kitlelerin siyasete katılım yolunun açılmasından sonra yükselen siyasi örgütler miras alınan toplumsal yapıyla uyumlulaşmak sınavıyla karşılaşmalarıdır. Üçüncüsü temsil eşliğini düşürmeye yönelik baskıların yeni kitle hareketlerinden ziyade yerleşik partiler arasındaki bölünmeyi yansıtmasıdır (Lipset ve Rokkan, 1967: 34).

Lipset ve Rokkan (1967: 10) parti sistemlerinin oluşumunda iki boyut belirlemektedir: yerel-bölgesel ve fonksiyonel. Yerel-bölgesel boyut ulus devletin birleştirme ve standartlaştırma politikalarına karşı ortaya çıkmış ve merkez-çevre karşıtlığını oluşturmuştur.

İki uçlu olarak ifade edilen yerel boyutun bir ucunda çevre yer almaktadır ve buradaki çatışma çeşitli etnik, dinsel, dilsel veya kültürel azınlıkların bu özelliklerini koruma isteklerini belirtmektedir. Bu boyutun merkez tarafında ulus devletin elitlerinin kendi içindeki çatışmalar yer almaktadır. Toplumsal bölünmelerin fonksiyonel boyutu ise ulus devletin ülke toprakları üzerinde konsolidasyonu sağlanmasından sonra gerçekleşmektedir. Fonksiyonel boyutun bir tarafında çıkarlar ve spesifik karşıtlıklar bulunurken diğer tarafında ideolojik karşıtlıklar bulunmaktadır. Fonksiyonel boyutun çıkarlar ve spesifik karşıtlıklar tarafında ekonomideki kaynakların, ürünlerin ve faydaların kısa veya uzun vadeli tahsisi konusundaki çatışmaları yansıtmaktadır. Çatışmalar üreticiler ve alıcılar, işçiler ve işverenler, borç alanlar ve borç verenler ve kiracılar ve mal sahipleri gibi kaynaklara sahip olanlar ve olmayanlar arasında gerçekleşmektedir. Boyutun ideolojik tarafına yaklaştıkça gruptaki biz duygusu daha da yoğunlaşmakta ve onlar grubunun reddedilmesi yönündeki eğilim daha yüksektir. İdeolojik tarafta çatışmalar artık belirli kazanımlar ve kayıplar üzerine değil ahlaki hak kavramı, tarihin ve insan kaderinin yorumlanması üzerinedir. Lipset ve Rokkan'a (1967: 11) göre tarihsel olarak ortaya çıkan bu çatışmalar kutupların iki ucunda yoğunlaşmamakta, diğer bir deyişle bir çatışmanın yalnızca yerel-bölgesel veya yalnızca fonksiyonel olma olasılığı çok düşüktür. Toplumsal bölünmelerin iki boyutu çoğu kez birbiriyle kesişmektedir. Kesişen bu çatışmaların parti sistemlerindeki karşılığı belirli zamanlarda belirli partilerin ittifakını konumlandırmasında bulunmaktadır.

Lipset ve Rokkan (1967: 37) parti sistemi çeşitliliğini her ulusun tarihinde bulunan üç aşamayla açıklamaya çalışır; reform sırasında dini örgütlerin kontrolü için mücadele, 1789'dan sonra ulus devlet tarafından inşa edilecek kitlesel eğitim mekanizmalarının denetimi üzerindeki çatışma ve son olarak sanayi devriminin ilk aşamalarındaki toprak sahipleri ve ticaretle uğraşan sınıf arasındaki çatışma. Son dönemeç ise 1917 yılında gerçekleşen Bolşevik Devrimi ile oluşan işçi ve sahip karşıtlığıdır (Lipset ve Rokkan, 1967: 37-38).

Batı siyasetinde parti rekabetin gelişmeye başladığı erken dönemlerde, parti sistemleri Ulusal devrim ve Sanayi Devrimi gibi 2 temel değişim sürecinin etkileşimlerinin ürünü olarak yorumlanmaktadır. Ulusal Devrimin gerçekleşmesi Batı Avrupa'da daha çok kilise ve devlet çatışması tarafından belirlenmiştir. Protestan ülkelerde dünyevi ve ruhani kurumlar merkezi ulusun inşa kültürünün oluşturulmasında aynı taraftayken taşradaki ve çevredeki mülk sahibi olmayan köylüler, zanaatkarlar ve işçiler içindeki karşı hareketlerin liderleri ve ideologları tarafından giderek artan bir şekilde saldırıya uğramışlardır (Lipset ve Rokkan, 1967: 10). Ulus inşası çoğu zaman bölgesel direnişler ve kültürel baskılar yaratmaktadır. Potansiyel siyasi kontrol merkezleri arasında, sermaye ile büyüme alanları arasında rekabet ve gelişmiş bölge ve

çevre arasında çatışmayı kaçınılmaz olarak görmektedirler. Bu bölgesel-kültürel çatışmaların bir kısmı ayrılma veya sınır değişikliği ile çözülürken (Habsburg imparatorluğunun parçalanması) bazıları birleşme ile çözmeye çalışmıştır. Yerel karşı kültürlerin ortaya çıkması ve konsolidasyonu Avrupa içinde önemli değişiklikler göstermiştir. Yazarlara göre ulus devletin merkezileştirici politikalarına karşı muhalefet üç şekilde gerçekleşmektedir; karşı kültürün tek bir bölgede yoğunlaşması, ulusal merkeze ve daha çok dış kültürel ve ekonomik etki alanları ile gerçekleşen iletişim, ittifak ve pazarlık deneyimi ve son olarak ekonomik olarak siyasi metropole minimum düzeydeki bağımlılık. Bu şartların oluşması ve derinleşmesiyle federalist, ayrılıkçı veya otonomist partilerin ortaya çıkması beklenmektedir (Lipset ve Rokkan, 1967: 41-43).

Parti sistemlerinin oluşumunda etkili ikinci önemli devrim Sanayi Devrimi, toplumlarda yeni karşıtlıklar ortaya çıkarmıştır. Mal piyasasındaki çatışmalar Avrupa'da farklı ittifaklar üretmiştir. Bazı ülkelerde çiftçiler ekonominin ikincil sektöründeki mal sahiplerine katılırken bazı ülkelerde ikisi birbirine muhalif kalarak kendi partilerini geliştirmişlerdir (Lipset ve Rokkan, 1967: 14). Tarımsal çıkarların siyasi karşıtlığı, ulus inşa edenler ile kentsel ekonomik liderler arasında olmuştur. Yapılan birçok vaka incelemesinde köylülüğün kentlerin egemenliğine olan muhalefetinin, ulus kurucuların ahlaki ve dini standartların reddiyle yakından bağlantılı olduğunu ortaya koymuştur. Tarım partilerinin siyasal bir aktör olarak ortaya çıkması ve hükümet üzerinde baskı kuracak güce sahip olması oy hakkının genişletilmesiyle olmuştur. Nitekim Bismarck ve Disraeli gibi muhafazakar liderler de oy hakkının genişletilmesine öncülük ederken bağımlı kiracıların ve tarım işçilerinin sadakatine güvenmekteydiler. Tarım partileri genel olarak, oy hakkının belirleyici gelişmeleri sırasında şehirlerin veya sanayi bölgelerinin az olduğu il veya ülkelerde, kent ile kültürel farklılıkların olduğu ve çiftlik üretiminin şehirlerin kapitalist ekonomisine dahil edilmesine karşı direnişin olduğu bölgelerde, Katolik Kilisesinin etkisinin az olduğu yerlerde ortaya çıkmıştır (Lipset ve Rokkan, 1967: 45-46).

Yukarıda bahsedilen üç bölünme (merkez-çevre, devlet-kilise ve toprak sahibi-endüstriyel) oy hakkının sınırlı olduğu dönemde gerçekleşmiştir. Oy hakkının alt sınıfları da kapsayacak şekilde genişletilmesinden sonra ulusal siyasal sistemlerin karakterlerinde değişime neden olacak yeni bölünmeler ortaya çıkmış ve bu yeni bölünme eski ittifakların yeniden yapılandırılmasını sağlamıştır. Lipset ve Rokkan'ın (1967: 49) son bölünme olarak gördükleri işçi-işveren karşıtlığından oluşan sınıfsal bölünme, genel oyun kabul edilmesi ile ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte işçi sınıfı partileri ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir. En birleşik ve yerli işçi sınıfı hareketlerinin, ulus inşasında daha az sorun yaşayan Protestanların

egemen olduğu ülkelerde ortaya çıkması bu farklılığın önemli göstergelerinden birisi olmakla birlikte yerel boyutun sonraki bölünmeler üzerindeki etkisini de ortaya koymaktadır. Emek piyasalarındaki çatışmalar tekdüze şekilde bölücü olmuş ve 1. Dünya Savaşı'ndan önce Batı Avrupa'nın hemen tüm ülkelerinde alt sınıf kitle partileri kurulmuş ancak bu partiler nadiren bir işçi sınıfı partisi altında birleşmiştir. 1917 yılında Rusya'daki Bolşevik Devrimi Avrupa çapında işçi partilerinin komünist, sol sosyalist ve revizyonist sosyalistler olarak bölünmesine yol açmıştır. Yazarlara göre sistemdeki belirleyici karşıtlıklar, işçi sınıfının siyasi arenaya girmesinden önce başlamış ve kitle partileri bu arenada var olan ideoloji, hareket ve örgütlerden büyük ölçüde etkilenmiştir. Başka bir ifadeyle tarihsel olarak ilk karşıtlıkların ortaya çıktığı merkez-çevre bölünmesi kendisinden sonra gerçekleşen diğer bölünmeleri etkilemiştir (Lipset ve Rokkan, 1967: 13-49).

Lipset ve Rokkan'ın (1967) toplumsal bölünme teorisi, her ulusun kendi tarihindeki dört dönemeç ve bu dönemelerde oluşan toplumsal karşıtlıklara dayanmaktadır. Teoriye göre toplumsal bölünmeler 1920'lere kadar yerleşmiş ve bu tarihten sonra donarak aynı kalmıştır. Lipset ve Rokkan'ın bölünme teorisine yönelik eleştirilerin bir kısmı yukarıda bahsedildiği gibi toplumsal grupların, siyasi parti sistemini şekillendirme kapasitesinin çok fazla öne çıkarılması konusundadır. Bununla birlikte 1970'lerden sonra teoriye yönelik en büyük eleştiri grubunu donma hipotezi oluşturmaktadır. Ancak donma hipotezini parti sistemi kurumsallaşması ve demokratik konsolidasyonla ilişkilendiren argümanlar da literatürde yer almaktadır. Tüm bu olumsuz eleştirilerin yanında Lipset ve Rokkan'ın bölünme teorisini özgün ve faydalı olarak diğer çalışmalar için referans olma özelliğini koruduğunu savunan yazarlar da bulunmaktadır.

Donma hipotezi bazı yazarlar tarafından parti sistemi kurumsallaşması ile ilişkilendirilmiştir. Mainwaring ve Torcal (2006: 210) parti sisteminin kurumsallaşmasında, parti sisteminin toplumdaki köklerinin derinliği boyutunun birçok teoride seçmen ve partiler arasındaki güçlü ve ideolojik programatik bağlantılara odaklandığını ifade etmektedirler. Bornschier'e (2009: 3) göre donmuş bir parti sistemi kurumsallaşmış bir parti sistemine eşdeğerdir. Yazara göre donma hipotezini demokratik konsolidasyon için faydalı kılan, toplumsal bölünmeler ve parti kurumsallaşması arasındaki bağlantıdır. Ancak bu yaklaşımın sosyal gruplar ve partiler arasındaki bağların verili olarak alındığı eleştirilerini getirilebileceğini kabul etmektedir. Bu nedenle parti sistemlerinin gelişen bir toplumda temel şeklini koruyorsa sosyal gruplar ve partiler arasında yeni bağların kurulmasıyla açıklanabileceğini savunmaktadır (Bornschier, 2009: 3).

1970'ler ve 1980'lerden itibaren yapılan ampirik çalışmalar, (Shamir, 1984; Franklin, 1992; Eijk vd. 1992; De Graaf vd., 2001; Mair, 2006; Hooghe ve Marks, 2018; Ford ve

Jennins, 2020 ve Marks vd. 2021) geleneksel bölünmelerin aynı şekilde kalmadığını ve toplumsal bölünmelerin parti sistemini şekillendirme kapasitesinin zayıfladığını ortaya koymuştur. Toplumsal bölünmelerin parti sistemlerini şekillendirme etkisinin düşmesi konusunda literatürde farklı görüşler bulunmaktadır. Geleneksel bölünmelerin düşmesi üzerinde genel kabul gören iki yaklaşım bulunmaktadır (Brooks vd., 2006; Schoultz 2017). İlki talep yanlı olarak nitelendirebileceğimiz toplumsal grubun niceliksel olarak azalması veya parti tercihinin değiştirmesi sonucu toplumsal bölünmenin parti sisteminin şekillendirme kapasitesinin düşmesidir.

Goldberg (2020: 70) bölünme gruplarındaki (dindar, sınıfsal) sayısal düşüşün, bölünme grubu parti arasındaki ilişkinin zayıflamasını yapısal uyumsuzluk olarak adlandırmaktadır. İkinci yaklaşım ise arz yanlı olarak ifade edebileceğimiz parti stratejilerinin değişmesi sonucu toplumsal bölünme grupları ile partiler arasındaki bağlantının zayıflamasıdır. Aşağıdan yukarı bir şekillenmeyi ifade eden talep yanlı bu yaklaşıma göre seçmenlerin bilişsel becerilerinde ve çatışmaların değer temelindeki değişimlerin, seçmenlerin partilerle olan ilişkisini zayıflattığını savunmaktadır. Parti stratejilerinin etkin olduğunu savunan yaklaşım, seçim kurallarının partilere olan ilgiyi şekillendirme kapasitesi ve bu kapasitenin ne yönde kullanıldığı ile ilgilenmektedir. Partiler bu kapasiteyi seçmenleri ile olan bağımlı güçlendirmek için kullanabilirken aynı zamanda tabanını genişletip daha fazla seçmenden oy alma (catch-all) seçeneğine de yönelebilmektedir. Catch-all siyasetine yönelen partiler toplumun her kesiminden oy almaya çalışacağı için bölünme çizgisinde temsil ettiği seçmen grubundan uzaklaşacaktır (Norris, 2004: 98).

Yukarıda yer verilen yaklaşımlara ek olarak bölünmeye üç unsurun bileşimi olarak yaklaşan Mair'e (2006: 374) göre toplumsal bölünmenin parti sistemi ile olan ilişkisinin zayıflaması, üç unsurdan (farklılaşmış sosyal grup, grubun öz bilince sahip olması ve grubun örgütsel olarak kurumsallaşması) herhangi birinin zayıflamasından kaynaklı olarak gerçekleşebilmektedir (Mair, 2006: 374). Mevcut durumda veya yeni bölünmelerin ortaya çıkması durumunda bazı bölünmelerin üç unsurunda değişiklik meydana gelmektedir. Bu durum bir sosyal bölünmenin niceliksel veya niteliksel hacmindeki düşüş, sosyal bölünmenin bütünlüğünü ve kimliğini azaltan yeni bir bölünmenin ortaya çıkmasıyla ya da referans grubunun kültürel-normatif ayırt ediciliğinin düşmesiyle gerçekleşebilmektedir. Dolayısıyla yalnızca seçim başarısı ya da örgütsel güç gibi bölünmenin tek bir boyutuyla toplumsal bölünme analizi yapan araştırmacılar, Bartolini ve Mair'e (1990: 220) göre geniş kitlelerin değişen tutumlarını ve değişen toplumsal tabakalaşmayı içermediğinden sorunlu sonuçlara ulaşma riski taşımaktadır (Bartolini ve Mair, 1990: 219-220).

Donma hipotezine yönelik eleştirilerin yanı sıra Lipset ve Rokkan'ın bölünme teorisi, bazı yazarlar tarafından literatürün hala referans kaynağı olması nedeniyle özgün bir çalışma olarak kabul edilmektedir. Deegan-Krause'ye (2006: 542) göre Lipset ve Rokkan'ın temel yapısal bölünme kategorisi, hem yapısal farklılıkları çok iyi yansıtmakta güçlü olduğu için ve uyarlanabilir bir yapıda olmasıyla zamanın sınavından geçmiş olduğu için hala bölünme literatürünün temel referans kaynağı olma özelliğini sürdürmektedir. Knutsen ve Scarbrough (1995: 493) da Lipset ve Rokkan'ın çalışmalarının 2 özgün yönünü ortaya koymaktadırlar. Lipset ve Rokkan'ın bölünme teorisinin orijinal yanlarından birisi partileri toplumsal güçlerin büyümelerinin temsili olarak tasvir etmek yerine partileri toplumsal çatışmaların siyasi bölünmelere dönüştürmedeki fail bir rol ile ele almalarıdır. Sartori (1969: 207) de bu bağlamda yukarıda bahsedildiği gibi Lipset ve Rokkan'ın siyaseti bağımsız bir değişken olarak siyaset sosyolojisine faydalı bir katkı sunduğunu savunmaktadır. Knutsen ve Scarbrough'a (1995: 493) göre teorinin özgünlüğünü gösteren ikinci yön ise partileri çıkarların çatışmasını içeren örgütler olarak ele alsalar da çıkar anlayışlarını ekonomik ve sosyal çıkardan daha geniş tutmuş olmalarıdır. Bu bağlamda Norris (2004: 96) toplumsal bölünme teorisinin parti siyasetindeki ideolojik çatlakları ortaya koyması açısından güçlü bir teori olarak nitelenmektedir. Toplumsal sınıflar, eşitlikçi refah politikaları, yeniden dağıtım ve müdahaleci ekonomiyi savunan sol ile hükümetin sınırlı rolü ve serbest piyasa savunucu sağ arasındaki temel ayrılığı net bir şekilde ortaya koymaktadır. Bununla birlikte dini bölünmeler, kadının ve ailenin rolü gibi meselelerle muhafazakâr ve liberal değerleri açığa çıkarmaktadır (Norris, 2004: 96-97). Eijk vd. (1992: 410) de donma hipotezini kabul etmemekle birlikte Lipset ve Rokkan'ın kurduğu geleneksel toplumsal bölünme ve parti bağlantılarının düşüşte olması görüşüne karşılık, geçmiş bağlantılarının hala sürdüğünü savunmaktadırlar. Benzer şekilde Kriesi (1998: 181) de geleneksel bölünmeler azalsa da siyasetin hala toplumsal bölünmeler tarafından şekillendirildiğini savunmaktadır. Ancak dikkat edilmesi gereken nokta, akış halindeki bir dünyada ilgili toplumsal bölünmelerin teorik ve ampirik olarak belirlenmesi ve bunların siyasi oluşumlarının incelenmesidir (Kriesi, 1998: 181).

1.4. Geleneksel Bölünmelerin Zayıflamasının Nedenleri

Lipset ve Rokkan'ın toplumsal bölünme teorisi, Batı Avrupa toplumlarının tarihsel 4 aşama ve bu aşamalarda oluşan toplumsal karşıtlıkların bölünmeye dönüşmesine dayalıdır. Donma hipoteziyle de 1920'lerde aşamaların sona erdiği ve 1960'lı yılların bölünme yapısının 1920'li yıllardaki bölünme yapısını yansıttığını, başka bir ifadeyle 1920'den sonra toplumsal bölünmelerin donarak değişmediğini ortaya koymuşlardır. Ancak bu argüman özellikle

1970'ler ve 1980'lerden sonra yapılan birçok çalışma ile sorgulanmış ve eleştirilmiştir. Toplumsal bölünmelerin üç bileşeninde meydana gelen değişikliklerle eski bölünme yapılarını yansıtmadığı ortaya konulmuştur.

Üç bileşenden ilki olan toplumsal yapıda meydana gelen değişiklikler, genel olarak sosyal grupların büyüklüğündeki değişimler, sosyo-ekonomik değişimler ve yaşam deneyimlerindeki meydana gelen değişimler olarak ifade edilebilmektedir (Schoultz, 2017: 37). Bu değişimlerin bölünme kalıplarındaki karşılığını, sekülerleşme ve belirli dini grupların küçülmesi, artan refah düzeyi ve mavi yakalı işçi sayısında düşüş gibi birçok yazarın yapısal uyumsuzluk olarak adlandırdığı değişimler oluşturmaktadır. Post-endüstriyelleşme ve küreselleşme süreçlerinin endüstriyel işçi sınıfının boyutunun küçülmesine neden olduğu argümanlar arasındadır (Brooks vd. 2006: 91; Goldberg, 2020: 70; Emanuele, 2021: 3). Bu bağlamda öne çıkan görüşlerden birisi sosyal grupların yeniden tanımlanmasıdır. Teknolojik yenilikler ve ekonomik hayatın örgütlenmesindeki değişiklikler ile birlikte sınıf kavramının yeniden tanımlanma çabası bu görüşün göstergelerindendir (Eijk vd., 1992: 411). Kriesi (1998: 168) bu görüşü destekler biçimde yaşanan bu değişimlerle beraber işçi sınıfı ve eski orta sınıfın küçüldüğünü ve onların yerini yeni orta sınıfın aldığını savunmuştur. Yeni orta sınıf içindeki iki karşıt kesimde yöneticiler ve sosyokültürel profesyoneller arasında bir karşıtlık olacağı beklentisi olduğunu belirtmektedir. Yeni orta sınıf içerisinde kazanan ve kaybedenler arasında yeni bir bölünmenin oluşabileceğini öngörmektedir (Kriesi, 1998: 168). Geleneksel bölünmelerin yapısal uyumsuzluk kaynaklı düşmesi argümanını desteklemek için ortaya konulan bir başka görüş de yeni siyaset meselelerinin çeşitliliğinin artmasıdır. Yeni siyaset meseleleri (feminizm, ekoloji, nükleer karşıtlığı gibi), geleneksel bölünmelere indirgenemeyecek değerler ve farklılıklar içerdiğinden yeni birey grupları ve örgütlerin oluşması kaçınılmaz olmuştur. Daha çok post-endüstriyel toplumlarda etkili olan yeni siyaset meseleleri kitlesizleştirme kavramıyla ilişkilendirilmektedir (Eijk vd., 1992: 413-414). Knutsen ve Scarbrough'a (1995: 497) göre yeni siyaset meseleleri, bölünmelere dayanmayan sosyal gruplar, değer yönelimleri ve parti tercihleri arasında daha değişken ilişkileri vurgulamaktadır. Bu nedenle yeni siyaset anlayışında bölünmelerin olmadığını, bu yeni ayrışmayı siyaset ya da bölünme sonrası çatışmalar olarak tanımlamanın daha doğru olduğunu belirtmektedirler (Knutsen ve Scarbrough, 1995: 497).

Bölünmenin ikinci bileşeni farklılaşan toplumsal grubun farklılığının bilincinde olmasıdır. Bölünmenin bu unsurundaki düşüş, kitle iletişim araçlarının gelişmesi ve yaygınlaşması, dinin etkisinin gerilemesi, eğitim seviyesinin yükselmesi ve coğrafi hareketliliğin artmasının, bireylerin kendilerini bir gruba ait hissetme ve onlarla birlikte hareket

etme eğiliminde düşüş meydana getirmesiyle açıklanmaktadır. Geleneksel bölünmelerin düşüşü ile seçimler kısa vadeli ve politik konularda bireysel tercihler meselesine dönüşmüştür (Eijk vd. 1992: 411; Dalton, 1996; Mair, 2006: 375; Goldberg, 2020: 70; Marks vd, 2021: 175). Tüm bu etkenlerle birlikte siyasi tercihlerde bir tikelleşme sürecinin başladığını ve artık bireylerin kendilerini bir toplumsal grubun parçası olarak görmek yerine bireysel çıkarların temel aldığı genel kanıyı oluşturmaktadır. Eijk vd. (1992: 411-429) toplumsal gruplardan kopan bireylerin yönelimlerini artık kişisel deneyimlerle oluşturacağını öngörmektedirler. Schoultz (2017: 37) bu argümana tersten yaklaşarak sosyo-ekonomik değişimler ve yaşam deneyimlerindeki heterojenlik gibi sebeplerle kolektif kimliğin zayıfladığını savunmaktadır. Lipset'e (2002: 312) göre sınıfsal bölünmenin düşmesinin en büyük nedenlerinden birisini sınıf bilincinin düşmesi oluşturmaktadır. Toplumsal yapının bir grubu işçi, diğerini orta sınıf olarak tanımlamasından sonra oy verme tercihlerinde sınıf temelli partilere oy verme değişimi gerçekleştiğini savunmaktadır (Lipset vd. 2002: 312-313). Bu değişimlerin arkasında siyasetin bireyselleşmesi ile meselelerin heterojenleşmesi yatmaktadır. Çeşitli meseleler etrafında oluşan bölünmeler Dalton'a (1996: 346) göre belirsizlik içermektedir. Siyasetteki bu belirsizlik politikacıların vatandaşla aracısız bağ kurması ve taleplerine daha duyarlı olması gibi avantajlar sağlarken birtakım dezavantajlar da ortaya çıkarmaktadır. Bunlardan öne çıkanı belirli meselelerin kamuoyunu çok fazla meşgul etmesi ve seçim tercihinde etkili olması toplumun belirli çıkarları aşan siyasi sorunlarla başa çıkma becerisini engelleme riski oluşturmaktadır. Tek bir konuya çok fazla ilgi gösterilmesi ve son dönemdeki performansla vurgu yapılması, demokrasiye donmuş toplumsal bölünmeler kadar zararlı bir rasyonellik tanımı ortaya çıkarma tehlikesi taşımaktadır. Dalton (1996: 348) hem aşırı sağın hem de aşırı solun bu siyasi ortamdan yararlanabileceğini öngörmektedir

Bölünmenin üçüncü bileşenini toplumsal ayrışmanın örgütsel olarak kurumsallaşması oluşturmaktadır. Toplumsal bölünmelerin düşüşte olduğu argümanı, bölünmenin bu bileşeni tarafından bakıldığından örgütsel sebeplerle, siyasi parti ve toplumsal grup arasındaki ilişkinin zayıflamasını, bir başka ifadeyle davranışsal uyumsuzluk göstermesini ifade etmektedir. Bu yaklaşımda öne çıkan görüş siyasi partilerin strateji değiştirmeleri sonucu toplumsal bağlantılarının zayıflamasıdır (Sartori (1969); De Graaf vd. (2001); Kriesi vd. (2006); Bornschier (2009); Evans ve Tilley (2011); Evans ve Tilley (2012); Ford ve Jennings (2020)). Siyasi partilerin stratejileri, bölünmenin diğer iki bileşeninden kaynaklı olarak değişebilmektedir. Değişen sosyal gruplara hitap etmek ya da bireyselleşme sürecinde alternatif tercihler üretmek için yeni stratejiler belirleyebilmektedir. Evans ve Tilley (2011) sol partilerin, 1960'larda başlayan sosyo-ekonomik değişimle işçi sınıfının küçülmesi ya da işçi sınıfını

tanımlamanın bulanıklaşması nedeniyle yeni stratejiler geliştirdiğini belirtmektedirler. Bu stratejilerin başında ortanca seçmen anlayışı ve herkesi kucaklayan partilere (catch-all party) evrilme olduğunu savunmaktadırlar (Evans ve Tilley, 2011: 140). Emanuele (2021: 3) de benzer şekilde Sosyal Demokrat partilerin ideolojik yönelimlerini yumuşattığını, geleneksel ekonomik sol hedeflere vurguyu azalttığını ve ana akımla sağın yakınlaştığını savunmaktadır. Sol partiler kamu sektörü çalışanları ve profesyonellere de hitap etmeye başlamış ancak bu süreçte kendi tabanına yabancılaşma riskiyle karşı karşıya kalmışlardır. Bununla birlikte siyasi partilerden kaynaklı değişimlerin başka bir nedeni de, partinin faaliyet gösterdiği ülkede seçim sisteminde meydana gelen değişiklikler olabilmektedir (Kriesi vd., 2006: 922-923). Parti stratejilerinin parti sistemini belirleme düzeyi bazı açılardan tartışılmaktadır. Parti sisteminin etkililiğini savunanlar, seçmenlerin bir şekilde sistemdeki partilerden birisini tercih edeceğini, dolayısıyla stratejilerle rekabet kalıplarının şekillendirilebileceğini savunmaktadırlar (Schoultz, 2017: 44). Ancak Goldberg (2020: 69) siyasal uyumsuzluk kavramıyla, rekabet eden partiler arasında tercih yapmak istemeyen seçmenin toplu oy çekimserliğini tercih edebileceğini savunmaktadır. Günümüzde bir bölünme grubuna ait olmak, vatandaşların belirli bir partiye oy vermesinin yanı sıra oy kullanıp kullanmama konusunda da ayrıştığını göstermektedir. Son 10 yılda oy verme davranışında çekimserlik oranının artışı, seçmenlerin oy verme davranışının herhangi bir partiye oy vermeme konusundaki aktif kararını da içermektedir (Goldberg, 2020: 69).

Eijk vd. (1992: 409) ülkeler arası karşılaştırmalı analizlerle edilen sonuçlar konusunda bazı uyarılarda bulunmaktadırlar. Bölünme siyasetinin düşüşü analiz edilirken aynı bölünme aşamasındaki ülkelerin karşılaştırılması sorunlu sonuçlara yol açmaktadır. İkinci bir uyarıları da parti sistemi-toplumsal grup arasındaki ilişki boyutu karşılaştırmalarında ülkelerin özgün koşullarının dikkate alınarak bağımsız değişkenlerin gözden geçirilmesidir. Bartolini ve Mair (1990: 213) de özellikle 1980'lerden sonra başlayan ve Lipset ve Rokkan'ın bölünme teorisini tekrar test eden ampirik çalışmalar için bazı uyarılarda bulunmaktadırlar. Lipset ve Rokkan'ın ortaya koyduğu toplumsal bölünme-parti ilişkisinde toplumsal bölünmeler doğrudan tek bir partiye özdeşleşmemektedir. Bu nedenle yazarlara göre analizlerin temel sorunu da burada ortaya çıkmaktadır. Lipset ve Rokkan'ın teorisinde ana sorun partiler değil, ulusal siyasi yaşamda istikrarlı bölünme ve muhalefet sisteminin geliştirilme koşullarının hangi partide veya partilerde ifade bulduğudur. Ayrıca Lipset ve Rokkan'ın teorisinde rakip partiler ile bölünme çizgisi arasında bir paralellik bulunmadığını vurgulamaktadırlar. Her ne kadar bölünme, rekabet kalıplarına yol açsa da belirli her rekabet kalıbı bölünmeyi temsil etmemektedir. Bir bölünme çizgisi aynı seçmen kitlesi için rekabet eden bir veya birden fazla partinin varlığını içerebilmektedir. Bu nedenle bireysel partiler yükselirken veya düşerken alternatifler devam

edebilir ve bu da bölünmenin sürdüğünü gösterir. Tüm bu sebeplerden Bartolini ve Mair (1990: 214) seçim oynaklığı ve dalgalanmaları analiz eden araştırmaların bireysel partiler bazındaki incelemelerin sorunlu sonuçlara yol açabileceğini iddia etmektedirler. Bu sorunlardan kaçınmak için çözüm önerileri ilk olarak partileri bloklar halinde bir araya getirmektir. Daha sonra bölünme müttefikleri ve muhalifleri arasında ayırım yaparak bireysel partiye yapılan vurgudan uzaklaşılabileceğini ve böylece bölünme çizgisinde gerçekleşen değişimin daha kapsamlı olarak analiz edebileceğini savunmaktadırlar (Bartolini ve Mair, 1990: 213-214).

Lipset ve Rokkan'ın toplumsal bölünmelerdeki donma hipotezi yapılan birçok çalışma ile sorgulanmış ve tartışmaya açılmıştır. Toplumsal bölünmelerin 20. yüzyılın son çeyreğinde düşüş göstermesinin nedenlerini incelediğimiz bu bölümde Bartolini ve Mair'in (1990) üç unsurlu bölünme kavramı temel alınmıştır. Bölünmenin ilk unsuru olan toplumsal yapıdaki zayıflama genel olarak toplumsal grupların küçülmesi, toplumsal grupların yeniden tanımlanması, yeni sosyal grupların ortaya çıkması ve yeni meselelerin toplumsal tabanı konsolide edememesiyle ilişkilendirilmiştir. İkinci unsur olan farklılığın ve ait olunan toplumsal grubun bilincinin zayıflaması, genel olarak eğitim seviyesinin yükselmesi, kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması ve coğrafi hareketlilikle bireylerin kendilerini bir gruba ait hissetmeme sürecinin başlaması ve bireyselleşmenin yükselmesiyle ilişkilendirilmektedir. Son olarak bölünmenin örgütsel boyutundaki etkenlerle toplumsal grup-parti ilişkisinin zayıflaması değişen parti stratejileriyle açıklanmaktadır. Geleneksel toplumsal bölünmelerin parti sistemini şekillendirme kapasitesini test eden bu çalışmalar için Eijk vd. ile Bartolini ve Mair birtakım yöntemsel sorunlara dikkat çekmektedirler. Geleneksel bölünmelerin devamlılığını test eden çalışmalar için Eijk vd. (1998) karşılaştırma yapılan ülkelerin hangi aynı bölünme aşamasında olmaması ve ülkelerin özgün koşullarının göz önünde bulundurulmaması halinde sorunlu sonuçlara ulaşılacağını vurgulamıştır. Bartolini ve Mair (1990) de bölünmeleri analiz eden çalışmalarda tek tek partilerin rekabet kalıplarının toplumsal bölünme çizgisini yansıtmadığına ve bu şekilde yapılan analizlerin doğru sonuçlara ulaşamayacaklarına dikkat çekmiştir.

1.5. Yeni Toplumsal Bölünmeler

Lipset ve Rokkan'ın ortaya koyduğu toplumsal bölünme teorisi, 20. yüzyılın son çeyreğinde yapılan çalışmalarla sorgulanmaya başlanmıştır. Yukarıda verildiği şekliyle birçok yazar bölünmenin, herhangi bir ya da daha fazla unsurunda meydana gelen değişikliklerle, bölünme yapılarının zayıfladığını bulmuştur. Sekülerleşme, bireyselleşme, coğrafi hareketlilik, küreselleşme, eğitim seviyesinin yükselmesi ve uluslararası entegrasyon süreçleriyle değişiklik gösteren bölünme kalıpları, bazı yazarlar tarafından eski bölünmelerin yerinden edildiğini veya

eski bölünmelerle birlikte yeni bölünmelerin sisteme dahil olduğunu savunmuşlardır. Ford ve Jennings'e (2020: 300) göre yeni bölünmeleri ortaya çıkaran koşullar; (i) yükseköğrenimin yaygınlaşması, (ii) kitlesel göç ve seçim açısından önemli etnik azınlıkların ortaya çıkması, (iii) en düşük örgün eğitim düzeyine sahip sosyal grup olarak muhafazakâr beyaz seçmenlerin demografik düşüşe ve siyasi marjinalleşmeye tepkileri, (iv) seçmenlerde yaşlı nüfusun artması ve (v) kozmopolit şehirler ve onun hinterlandı arasında oluşan coğrafi ayrım ve bu ayrıma bağlı kimlik ve çıkar farklılıklarıdır. Kriesi (1998: 181) yeni orta sınıfın kazananları ve kaybedenleri arasında yeni bir bölünmenin olduğunu ortaya koymuştur. Inglehart'ın (2008: 130) değer değişimi teorisi, kuşaklar arasındaki farklılıkların materyalist ve post-materyalist olarak yeni bir karşıtlık oluşturduğu üzerine kuruludur. Hooghe vd. (2018: 114) AB entegrasyonu, ticaret, göç gibi etkenlerle ulusal sınırların aşılmasının yeni bir bölünme yapısını ortaya çıkardığını savunmaktadırlar. Bu yeni bölünmenin partilerinin ise GAL (green-alternative-liberterian, yeşil, alternatif ve liberteryan) ve TAN (traditional-authoritarian-nationalist, geleneksel, otoriter ve milliyetçi) olarak iki kutupta toplandığını ortaya koymuşlardır (Hooghe vd., 2018: 114).

Kriesi'ye (1998: 168) göre II. Dünya Savaşı'ndan sonra sınıf yapıları değişmiştir. İşçi sınıfı ve eski orta sınıf küçülmüş ve onun yerini hizmet sınıfının genişlemesiyle yeni orta sınıf almıştır. Yeni orta sınıf için de iki farklı grup olan yöneticiler ve sosyokültürel profesyoneller arasında bir karşıtlık ortaya çıkmıştır. Sosyokültürel profesyonellerin bireysel özerkliğe duyarlı, değer yönelimli ve kaynakların eşitlikçi bir dağılımına önem veren eğilimlere sahip olduğunu kabul etmektedir. Sosyokültürel profesyonellerin bu nedenle, hem sosyal olarak liberal bir bakış açısına sahip olmaları hem de ekonomik politika ve refah devleti ile ilgili olarak klasik bir sosyal-demokrat konumu desteklemeleri beklenmektedir. Siyasi tercihleri açısından yeni toplumsal hareketlere ve soldaki partilere daha yakın bir konum alacaklarını varsaymaktadır. Yöneticilerin ise tersine, eski orta sınıfın ve burjuvazinin değer yönelimlerine daha yakın olmaları, yani piyasa çözümlerini ve serbest mübadeleyi tercih etmeleri ve daha otoriter, paternalist ve örgütlü bir topluluk fikrine sahip olmalarını ve böylece bu kesimin daha çok sağ partilere yönelmesini beklenmektedir (Kriesi, 1998: 168-169). Kriesi vd. yeni orta sınıfın ortaya çıkmasıyla birlikte Yeni Toplumsal Hareketlerin de bölümler üzerinde etkili olduğunu savunmaktadırlar. Yeni Toplumsal Hareketlerin siyasal alana yeni bir boyut eklemeyi ancak var olan iki boyutun anlamını değiştirdiğini ortaya koymaktadırlar. Sosyal-ekonomik boyutta devlet ve piyasa karşıtlığının güçlenmesi beklenmektedir. Devlet yanlısı pozisyonun daha korumacı ve müdahaleci olması daha olasıyken, piyasa yanlısı konumun ulusal rekabet lehine daha fazla iddialı olması beklenmektedir. Kültürel boyutta ise Yeni Toplumsal Hareketlerin

etkisiyle siyasetin etnikleştirilmesi ve gelenek savunusunun daha fazla etnik ve milliyetçi bir karakter kazanması varsayımlar arasındadır. Yeni konular olan Avrupa entegrasyonu ve göçün de kültürel boyuta dahil edileceği öngörülmektedir (Kriesi vd., 2006: 922).

Marks vd.'ne (2021: 174) göre Avrupa, 1990'larda ulus ötesi topluluğun anlamı ve sonuçları hakkında derin bir bölünmeye sürüklenmiştir. Bölünmenin kaynakları 1990'larda başlayan devletleri ticarete, göçe ve uluslararası otoriteye açan kurumsal reformlardır. Bir taraf açık toplum ve uluslararası toplumu desteklerken, diğer taraf dış güçlere karşı ulusal kontrolün güçlendirilmesinden yanadır. Marks vd. (2021: 175) neo-bölünme olarak adlandırdıkları teorileri ulus ötesi bir bölünmeye dayanmaktadır. Neo-bölünme teorisinin önerileri; parti sistemlerindeki dinamizm dışsal toplumsal değişimden kaynaklanmış ve parti politikasına yansımaları yeni bir bölünme üzerinde yükselen yeni partiler şeklinde olmuştur. Eski bölünmeler nedensel gücünü kaybederken yeni bölünmelerin seçmenler arasında güçlenmesiyle, konumlanma ve uyumsuzluk süreçleri bir arada olmaktadır. Neo-bölünme teorisi seçmenlerin yeniden yapılanmasını öngörmemekte, onun yerine ulus ötesi etkenlerle seçimlerdeki oynaklıkta iddia etmektedirler. Yazarlar bu yeni partileri GAL ve TAN olarak adlandırmaktadırlar. GAL (Yeşil, alternatif, liberteryen) partileri ulus ötesini temsil etmekte ve TAN (geleneksel, otoriteryen, milliyetçi) partileri göçe ve Avrupa entegrasyonuna karşı muhalefeti seferber etmektedir. Ulusötesi bölünmede siyasi tercihleri yapılandıran sosyal özelliklerin başında eğitim gelmektedir. Kitlesele eğitimle beraber seçmenlerin bir grubun parçası olarak hareket etmeyi bırakıp kendi siyasi tercihinine göre hareket etmesinin eğitim seviyesinin yükselmesiyle ilişkilendirmektedirler. Ulusötesi bölünmede eğitimin yanı sıra meslekler de önemli bir faktördür. Profesyonel (doktor, yönetici, öğretmen, hemşire) grupta yer alanlar GAL değerlerine eğilim göstermektedir. Buna karşılık genel olarak kol işçiliği, düşük dereceli ve teknik işlerde çalışanlar TAN partilere eğilimlidir. Bu eğilimlerin ekonomik olarak açıklaması yeni göçmenlerin varlığı mavi yakalı işler için rekabeti artırmakta ve bu grupta çalışanlar ulusal sınırların daha kapalı olmasını talep eden TAN partilerini desteklemektedirler. Bununla birlikte finansal ve sosyal sermayeye sahip profesyoneller için uluslararası piyasa, ekonomik fırsatları çoğaltmakta ve göçmenler ise ucuz işgücü sağlamaktadır. Ulus ötesi bölünmede etkili bir başka faktör de kır ve kent ayrımıdır. Kentler ticaretin, fikir akışının ve kültürel açıklığın mekânı olarak ulus ötesine hoşgörü eğilimli bireylerin olduğu mekânlar olmuştur. Eğitim bu partiler arasında seçmenlerin sosyal farklılaşmasında en büyük etken olarak ortaya çıkmaktadır. Ortaöğretim ve daha altı eğitilmiş seçmenler GAL partilerinin seçmenleri içinde yoğunlaşmaktadır. Eğitim meslek yapsını da şekillendirmesi açısından bireylerin sosyal statülerinde önemli bir noktadadır. Etnik olarak daha az çeşitliliğe sahip,

ekonomik olarak çevre bölgede yer alan kasaba ve banliyöde yaşayanlar TAN partilerine daha fazla eğilim göstermektedir. GAL tarafında özellikle kadınlar, yüksek eğitimliler ve profesyoneller; TAN tarafında erkek ağırlıklı, mavi yaka işçi ve daha az eğitimliler bulunmaktadır (Marks vd., 2021: 175-176). Hooghe ve Marks (2018: 112) bu yeni bölünmede siyasi partilerin toplumsal bölünmelerdeki rolünün artık daha fazla olduğuna dikkat çekmektedir. Bu partiler yeni bir bölünmeyle yükselse de yeni bölünmelerin eski bölünmelerin yerini aldığı görüşüne katılmamaktadırlar. Bir bölünmenin devam eden varlığının bir sonrakinin parti-politik ifadesini nasıl etkilediğiyle ilişkilidir. Böylece bir bölünme diğerinin yerini almamakta, yeni bölünmelerle oluşan partilerin, diğerlerinin yanında yer aldığı bir sistem oluşturmaktadır. Bölünmeler tarihsel olarak art arda oluşmakta ve birbirini kapsayarak devam etmektedir (Hooghe ve Marks, 2018: 112-113).

Inglehart (2008: 130-131) değer değişimi teorisiyle materyalistler ve post-materyalistler arasında ayırım yapmaktadır. Anket verilerini temel alarak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra doğanlar arasında post-materyalistlerin sayısı materyalistlerden daha fazla olduğunu bulmuştur. Post-materyalist değerlerin insanların özerklik, kendini ifade etme ve yaşam kalitesine vurgu yapmasıyla ortaya çıktığını savunmaktadır. Bu değişim varoluşsal koşulların değişmesiyle ilişkilidir. Tarihin büyük bölümünde insanlar çeşitli sebeplerle hayatta kalma mücadelesi vermişler ancak II. Dünya Savaşı'ndan sonra ekonomik büyüme ve refah devletinin yükselişi gelişmiş sanayi toplumlarında bazı koşulları beraberinde getirmiştir. Inglehart (2008: 131) nesiller arası değer değişimi teorisini 2 hipoteze dayandırmaktadır: kıtlık hipotezi ve sosyalleşme hipotezi. Kıtlık hipotezine göre maddi ihtiyaçlar ve fiziksel güvenlik hayatta kalmak için önemlidir ve onların yoksunluğunda insanlar materyalist değerlere yönelmektedirler. Ancak refah koşulları sağlandığında ait olma, saygınlık ve entelektüel tatmin gibi post-materyalist hedefleri vurgulamaktadırlar. Sosyalleşme hipotezine göre ise kişinin temel değerleri yetişkinlik öncesi yıllarında hakim olan koşulları yansıtmaktadır (Inglehart, 2008: 130-131).

Bartolini ve Mair (1990: 214) değer değişimi kaynaklı bölünmelerin ekonomik bölünmeyle tamamen karşıtlık içinde olduğu görüşüne karşı çıkmaktadır. Onlara göre değer farklılıkları ve çatışmaları tüm bölünmelerde bulunmaktadır ve bu nedenle hiçbir bölünme ne tamamen demografik ne de tamamen ekonomik kaynaklıdır. Knutsen ve Scarbrough (1995: 496), toplumsal bölünmeyi değer karşıtılarıyla ilişkilendirilen değer değişimi teorisinin bölünmenin temel 2 unsurundan yoksun olduğunu vurgulamaktadırlar. Bu temel iki unsuru kalıcı olarak ayrılmış toplumsal yapı ve kurumsal örgütlenme oluşturmaktadır. Dolayısıyla materyalist ve post-materyalist karşıtlığın bir bölünmeye dönüşmeyeceğini öngörmektedirler.

Değer değişimi teorisinde bölünmelere dayanmayan sosyal gruplar, değer yönelimleri ve parti tercihleri arasında daha değişken ilişkiler bulunmaktadır. Bu nedenle yeni siyaset anlayışını bölünmelerin olmadığı siyaset ya da bölünme sonrası çatışmalar olarak tanımlamayı tercih etmektedirler. Değerlerin parti tercihindeki etkisi, sosyal yapı ve parti tercihi arasındaki bağın daha az etkili olması ve değerlerin parti tercihinde daha etkili hale gelmesi olarak açıklanabilir (Knutsen ve Scarbrough, 1995: 496-497).

Toplumsal bölünme kalıplarının zayıflamaya başladığı tezi, yukarıda verildiği gibi birçok yazarın çalışmalarında ulaştığı bir sonuçtur. Bu başlık altında zayıflamaya başlayan geleneksel bölünmelerle birlikte yeni bölünmelerin ortaya çıktığını savunan teorilere yer verilmiştir. Kriesi (1998, 2006) toplumsal yapı kaynaklı yaklaştığı çalışmasında ortaya çıkan yeni orta sınıfın diğer sınıfların etkisini azalttığını ve yeni orta sınıfın kendi içindeki karşıtlıklardan yeni bir bölünmenin oluştuğunu ortaya koymuştur. Yöneticiler ve sosyo-kültürel profesyonellerden (sociocultural professionals) oluşan bu yeni karşıt grupların iki farklı siyasi anlayışa sahip olduğunu belirtmektedir. Hooghe ve Marks (2018, 2021) 1990'larla birlikte değişen küresel dinamiklerin ulus ötesi yeni bir bölünme oluşturduğunu savunmaktadırlar. Devletlerin bu yıllardan sonra entegrasyona, ulus ötesi piyasaya ve göçe daha fazla maruz kaldığını ve böylece bu yeni koşullarda farklı konumlar benimseyen iki ana karşıtlık ortaya çıktığını savunmaktadırlar: GAL (yeşil, alternatif ve liberteryen) partileri ve TAN (gelenekçi, otoriteryen ve milliyetçi) partileri. Bu başlık altında incelenen son yaklaşım ise Inglehart'ın (2008) değer değişimi teorisi olmuştur. Kıtlik hipoteziyle bireylerin fiziksel güvenlik ve maddi ihtiyaçlara yöneldiği materyalist değerleri benimsediğini ortaya koymaktadır. Sosyalleşme hipoteziyle Inglehart savaş sonrası nesillerin görece refah koşullarında yaşamasının onları maddi çıkarlardan öte ait olma, saygınlık ve entelektüel tatmin gibi post-materyalist değerlere yöneldiğini savunmaktadır. Ancak Inglehart'ın (2008) teorisi bir toplumsal bölünme özellikleri taşımamakla eleştirilmektedir. Ancak yeni bölünmelerin geleneksel bölünmeleri yerinden ettiği ya da onların yanında yer aldığı görüşüne karşı çıkan yazarlar bulunmaktadır. Franklin (1992: 385) geleneksel bölünmelerin zayıfladığını kabul etmekle beraber yeni bölünme yapılarının geleneksel bölünmelerin yerini alabilecek niteliklere sahip olmadığını savunmaktadır. Eijk vd. (1992:410) de geleneksel bölünmeler zayıflamış ve yeni siyaset meseleleri ortaya çıkmış olsa da yeni bölünmelerin örgütsel olarak yeterliliğe sahip olmadığını belirtmektedirler. Jennings ve Ford (2020: 298) diğer yazarlardan farklı olarak Hooghe ve Marks'ın ve Kriesi vd.'nin teorilerinin güçlü ve zayıf yönlerin bir karışımı olduğunu savunmaktadırlar. Her iki teorinin de toplumsal bölünmenin ikinci boyutu olan örgütsel yönüne odaklandığını ve partilerin vurguladığı konular üzerinden teorilerini şekillendirdiğini belirtmektedirler.

1.6.Batı Demokrasileri Dışındaki Toplumlarda Toplumsal Bölünmeler

Yeni demokrasiler Huntington'ın (1991: 11) demokratikleşme dalgaları kategorisi çerçevesinde tanımlanabilmektedir. Ulus devletlerin ortaya çıkmasıyla ilişkilendirdiği modern demokrasinin, dalgalar halinde birçok ülkeyi kapsadığını savunmaktadır. Demokratikleşme dalgaları, demokratik olmayan rejimlerden demokratik rejime geçişi ifade etmektedir. Modern demokrasilerde üç demokratikleşme dalgası meydana gelmiştir. İlk dalga demokrasilerinin kökleri Fransız ve Amerikan Devrimlerine dayanmaktadır. Çalışmada Batı demokrasileri olarak da yer alan ilk dalga demokrasileri; ABD, İngiltere, Fransa, Avustralya, İsveç, Norveç, Danimarka, Hollanda gibi köklü demokrasilerden oluşmaktadır. İkinci dalga demokrasileri ise aralarında Türkiye'nin de bulunduğu II. Dünya Savaşı sonrasında demokrasiye geçen ülkeleri kapsamaktadır (Huntington, 1991: 11-17). Toplumsal bölünme literatüründe yeni demokrasiler terimi ikinci ve üçüncü dalga demokrasiler için kullanılmaktadır. Ancak yeni demokrasilerde bölünme çalışmaları Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra ortaya çıkan üçüncü dalga demokrasileriyle yükselişe geçmiştir. Son yıllarda bu toplumlarda, toplumsal bölünme çalışmaları yeniden demokratikleşme ve demokratik konsolidasyonun sağlanması çabalarıyla önem kazanmaya başlamıştır. Yeni demokrasilerin siyasal gelişim dinamikleri, Batı demokrasilerinden farklılık göstermekte ve toplumsal bölünme literatürü bağlamında özel bir inceleme gerektirmektedir. Bu bağlamda, yeni demokrasilerin parti sistemlerinin incelenmesi, hem demokratik konsolidasyon sürecini hem de toplumsal bölünmelerin dinamiklerini anlamak açısından önemli bir araştırma alanı oluşturmaktadır.

Batı demokrasilerinin geçirdiği tarihsel süreçten geçmeyen bu ülkeleri incelerken yazarlar, ülke seçiminde ülke siyasetini etkileyen önemli ortak özelliklere sahip olmalarını göz önünde bulundurmuşlardır. Dix'in (1989) Latin Amerika ülkelerine yaptığı bölünme çalışması, Moreno'nun (1999) Latin Amerika ülkeleri üzerinde yaptığı karşılaştırmalı analiz, Whitefield'in (2002) komünizm sonrası ülkelere yaptığı çalışma ve Assouad vd.'nin (2021) Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerinden seçtiği vakalar bölünme analizinde benzer özelliklere sahip ülkelerin seçildiğini göstermektedir. Jurkynas'ın (2004) Litvanya örneğinde yeni demokrasilerde toplumsal bölünmeyi incelediği çalışması, Birnir'in (2007) yeni demokrasilerde etnik bölünmenin oy verme davranışı üzerindeki etkisini ele aldığı karşılaştırmalı analizi ve Kim vd.'nin (2008) Güney Kore'de toplumsal bölünmeyi araştıran ampirik çalışması, ikinci ve üçüncü dalga demokrasilerinde gerçekleştirilen bölünme araştırmalarına örnek olarak gösterilebilir. Bu çalışmalar, yeni demokrasilerde toplumsal ve etnik bölünmelerin siyasal davranış üzerindeki etkilerini anlamaya yönelik ampirik ve

karşılaştırmalı analizler sunarak, ikinci ve üçüncü dalga demokrasilerinde bölünme dinamiklerinin nasıl şekillendiğine dair önemli bulgular ortaya koymaktadır.

Toplumsal bölünme teorisi, Batı toplumlarının tarihsel gelişimi temel alınarak oluşturulduğu için yeni demokrasilere uygulanmasında bazı sorunlar ortaya çıkmaktadır. Bu sorunların başında uzun süredir çalışmalar yapılan toplumsal bölünme literatürünü yakalamak ve bu ülkelerdeki (yeni demokrasiler) özgün parti sistemi çeşitliliği gelmektedir (Randall, 2006: 387). Bu ülkeler nezdinde karşılaşılan önemli bir başka sorun da anketler ve istatistiksel belgelere dayalı verilerin eksikliği ve mevcut verilere ulaşılmasının güç olmasıdır. Parti programları ve manifestoları partilerin hedef kitlesini tanımlamak ve parti sisteminde bir yer belirlemek için özellikle bu ülkelerde veri eksikliğinden dolayı daha önemlidir (Randall, 2005: 248-257). Bu kısıtların yanı sıra, yeni demokrasilerin Batı demokrasilerinden farklı kendine özgü özellikleri bulunmaktadır. İlk olarak yeni demokrasilerinin parti sistemleri, Batı Avrupa parti sistemlerine kıyasla daha zayıf kurumsallaşma eğilimi göstermektedir. İkinci önemli farklılık yeni demokrasilerde parti dışı örgütlerin Batı Avrupa'ya kıyasla geç oluşması ya da hiç oluşamamasıdır. Yeni demokrasilerin Batı Avrupa'dan farklı üçüncü özelliği rekabetçi parti sisteminin belirli dönemlerde otoriter yönetimlerce kesintiye uğramasıdır. Son olarak yeni demokrasiler modernleşme deneyimini Batı Avrupa'dan farklı zaman dilimlerinde yaşamaları parti sistemleri için farklı sorunlar ortaya çıkarmıştır.

Yeni demokrasilerde toplumsal bölünme araştırmalarında karşılaşılan güçlüklerde metodolojik nedenlerin yanında, toplumsal yapı ve tarihsel miraslarından kaynaklı olarak, bu toplumların parti sistemlerinin Batı toplumlarından farklı özellikler göstermesi bulunmaktadır. İlk olarak Randall (2006: 387) yeni demokrasilerin Batı demokrasilerden farklı olarak zayıf kurumsallaşmış partilere sahip olmasının, parti ve toplum ilişkisinin gelişmesinde önemli bir engel olduğunu öne sürmektedir. Partilerin toplumdaki köklülüğünü ifade eden kurumsallaşma genel olarak oynaklıkla ilişkilendirilmektedir. Oynaklığın düşük olması yüksek kurumsallaşmayı ifade ederken, yüksek oynaklık zayıf kurumsallaşmayı göstermektedir. Yeni demokrasilerde seçim oynaklığı genel olarak yüksek seviyede seyretmektedir (Toka, 1998: 590). Yüksek oynaklığa sahip sistemlerde seçmenler parti programları hakkında daha az bilgiye sahiptirler ve bu nedenle mevcut partilerin sistemde kalabilmesi güçleşmektedir. Seçim sonuçlarındaki yüksek belirsizlik de demokratik rejime zarar verebilmektedir (Zoco ve Mainwaring, 2007: 158).

Parti kurumsallaşmasının zayıflığı ayrı bir kategori olarak ele alınsa da aynı zamanda aşağıda yer verilen yeni demokrasilerin parti sistemi özelliklerinin de önemli bir bileşenini oluşturmaktadır. Randall ve Svasand'a (2002: 16) göre yeni demokrasilerde parti sistemi

kurumsallaşmasının zayıf olmasının nedeni 4 kategoride incelenebilmektedir. İlk kategoriyi yeni demokrasilerdeki kaynak ve finansman sorunu oluşturmaktadır. Bu ülkelerde partiler finansmanını tamamen üye aidatlarından sağlayamamaktadır. Bu nedenle artan maliyetleri karşılayabilen, kişisel servete sahip bireysel muhalefet dayalı siyasi partiler yaygındır. Bu da Lipset ve Rokkan'ın teorilerinde öngördüğü kitlesel partiler yerine kadro partilerinin geçerli olduğu bir sistem oluşturmaktadır. İkinci kategoride lider etkisinin yüksekliği yer almaktadır. Lider etkisi partinin oluşum aşamalarında partinin hayatta kalması için katkıda bulunurken uzun vadede parti kurumsallaşmasına engel olmaktadır. Üçüncü kategoride parti kurumsallaşmasına engel olan parti içi hizipler bulunmaktadır. Parti içi hizipler demokrasilerde dinamik bir etken olarak görülse de yeni demokrasilerde partinin kurumsallaşarak sistemde kalmasının önünde engele dönüşebilmektedir. Son kategoride yer alan kayırmacılık, yeni demokrasilerdeki parti sistemlerinin kurumsallaşmasını engelleyici bir diğer faktördür. Kayırmacılık, partilerin düzenli prosedürlerini baltalayarak program temelli parti oluşumunu engellemektedir (Randall ve Svasand, 2002: 16-22).

İkinci olarak bu toplumlarda (yeni demokrasilerde) sivil toplumun geç gelişmesi ya da gelişmemesi toplumsal bölünmelerin oluşmasında önemli bir engel teşkil etmesi bulunmaktadır (Sitter, 2002: 429). Lipset ve Rokkan'ın teorileri toplumsal grupların parti sistemini şekillendirmesine dayanmaktadır ve bunun sağlanmasında parti dışı örgütler önemli bir rol oynamaktadır. Bu örgütlerin ortak özellikleri partilere karşı çıkarları ifade ederek toplumsal grupları bir araya getirmeleri ve bu nedenle parti ve toplum arasındaki önemli aracılar olmalarıdır. Bu örgütler partilerin aksine çelişkili ve daha geniş kapsamlı meselelerle değil daha kısıtlı belirli çıkarlarla ilgilenmektedirler. Dolayısıyla da bu örgütler, seçmenler için partilerden daha çekici görünmektedir. Parti dışı örgütler, Avrupa'da 1920'lerde parti sistemlerinin altındaki bölünme yapılarının istikrara kavuşturulmasında önemli rol oynamıştır (Poguntke, 2006: 396). Batı Avrupa'da solda sendikalar seçmenleri partilere bağlarken, kiliseler eski merkez sağın bir parçası olarak sağ partiler ve seçmenler arasında köprü işlevi görmüşlerdir (Sitter, 2002: 429). Sitter (2002: 430) çoğulcu bir sivil toplum, Batı Avrupa dışındaki toplumlarda daha geç gelişmeye başladığı için Lipset ve Rokkan'ın toplumsal bölünme teorisinin bu toplumlarda uygulanmasında sorunlar olacağını öne sürmektedir. Grande (2022: 14) Batı Avrupa tarihinden örneklerle (Nasyonel Sosyalist parti, Polonya örneği) güçlü sivil toplumun araçsallaştırılarak otoriter bir rejim kurulabileceğini vurgulamaktadır. Bu nedenle sivil toplumu tüm belirsizlikleri ve çatışmalarıyla birlikte ele almak gerektiğini savunmaktadır (Grande, 2022: 14). Özellikle Orta Doğu ülkelerindeki radikal İslamcı grupların askeri kurumlarla olan ittifakıyla otoriter yönetimler ortaya çıkmaktadır.

Batı Avrupa dışındaki toplumların (özellikle Latin Amerika ve Ortadoğu ülkelerinin), önemli üçüncü özelliği, Batı demokrasilerinden farklı olarak bazı dönemlerde demokrasinin otoriter yönetimlerce kesintiye uğramasıdır. Randall'a (2006: 390) göre otoriter yönetimler parti ve toplum ilişkisini analiz etmeyi güçleştirdiği için bu toplumlarda yapılan toplumsal bölünme araştırmaları sınırlı olmuştur. Otoriter yönetimler ülkelerin hükümet sistemine bağlı olarak yürütmenin daha güçlü olduğu sistemlerde ortaya çıkabileceği gibi askeri müdahalelerle de gerçekleşebilmektedir. Türkiye'nin de arasında bulunduğu MENA (Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkeleri) ülkelerinde yürütmenin parlamento karşısında daha güçlü olduğu sistemler geçerlidir. Otoriter yönetimler altında yürütmenin çok güçlü olması ile hakim parti sistemi geçerli olmaktadır. Bu parti devletin birçok aygıtını kontrol altına alarak diğer partilerin rekabet kapasitesini kendi lehine düşürmektedir (Hinnebucsh vd.2021: 1-2).

Randall'ın (2005: 257) Üçüncü Dünya olarak ifade ettiği bu ülkelerde, parti sistemlerinin oluşumu konusunda yukarıdan aşağı ve aşağıdan yukarı tartışmaları için de bir taraf belirtmektedir. Bu ülkelerde çoğu Batı Avrupa ülkesinden farklı olarak rekabetçi parti sistemi, otoriter yönetimlerce kesintiye uğramakta ve otoriter yönetimler çoğunlukla rejimin meşruiyetini artırmak için yeni partiler kurmaktadır. Bu süreç yukarıdan aşağı işlediği için bu ülkelerde parti sistemleri yukarıdan aşağı şekilde kurulmuş ve toplumdaki bölünmeleri ve çıkarları yansıtmada yetersiz olmuştur. Bununla birlikte otoriter yönetimlerin kesintisine rağmen kurulmuş olan parti sisteminin çoğu zaman direnç gösterdiğini savunmaktadır. Bu durumun en büyük nedenlerinden birisi otoriter yönetimin mevcut parti sistemini baskılaması ile yeni parti sisteminin gelişmesine engel olmasıdır. Otoriter yönetim döneminde yer altına inen partiler bazı küçük değişikliklerle otoriter yönetim döneminde veya sonrasında parti sistemine dahil olmaya devam etmektedir (Randall, 2005: 257-259). Parti rekabetinin düşük olmasının yanında lider etkisinin yüksek olması ve parti içi demokrasinin zayıflığı partinin toplumsal tabanı ile olan ilişkisini zayıflatmaktadır.

Son olarak yeni demokrasilerin büyük bir kısmı, modernleşme deneyimini Batı Avrupa ülkelerinden farklı zaman dilimlerinde yaşamışlardır. Randall'ın (2005: 259) Üçüncü Dünya ülkeleri olarak ifade ettiği bu ülkelerin çoğunda imparatorlukların düşmesinden sonra ulusal-kültürel kimlik sorunları, katılım ve ekonomik eşitsizlik sorunları ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla aynı anda hem ulusal entegrasyon hem sanayileşme hem de siyasi seferberlik sorunlarıyla karşı karşıya kalmışlardır. Sorun genellikle kentlerin hızlı ve plansız büyümesiyle birlikte artan ekonomik beklentiler gibi modernleşmeye bağlı sosyal bozukluklara maruz kalınmasıdır. Ayrıca bu ülkelerde Batı Avrupa'dan farklı ekonomik kalkınma modelleri (bağımlı kapitalist kalkınma, ihracata dayalı büyüme) uygulanması, farklı sınıf yapılarına ve emek odaklı partilerin

oluşumunun kısıtlandığı bir yapıya yol açmaktadır. Böylece Batı Avrupa'nın ekonomik eksenli işlevsel bölünmeleri bu ülkelerde daha geç gelişmekte ya da hiç gelişmemektedir (Randall, 2005: 259-261).

Yeni demokrasilerde toplumsal bölünmelerin demokratik istikrara etkisi konusunda bazı tartışmalar bulunmaktadır. Schoultz (2017) yeni demokrasilerde toplumsal bölünmelerin iki karşıtlık üzerinden tartışıldığını ortaya koymaktadır. Tartışmanın bir tarafında yeni demokrasilerde toplumsal bölünmelerin demokratik istikrara katkı sunduğu argümanı bulunurken, diğer tarafında kutuplaşmanın yüksek olduğu toplumlarda toplumsal bölünmelerin demokrasinin istikrarsızlığa uğrayacağı görüşü bulunmaktadır. İlk argümanın savunucuları, toplumsal gruplar ve partiler arasındaki bağın, seçim oynaklığını azaltacağını ve siyasi sonuçların öngörülebilirliğini artırarak yeni demokrasilerde demokratik istikrara katkıda bulunacağını savunmaktadırlar. Karşı argümanın savunucuları ise yeni demokrasilerin büyük bir kısmında kazanan partinin birçok olanağı da elde etme riski nedeniyle aşırı kutuplaşmış toplumlarda toplumsal bölünmenin demokratik istikrarsızlığa neden olacağı argümanını öne sürmektedirler. Özellikle toplumu düşmanca kamplara ayıran bölünmeler, demokratik sistemi tehlikeye atmaktadır. Dahl (1971: 105) ciddi kutuplaşmalara dönüşen bölünmelerin, rekabetçi rejimleri çöküşe, darbeye veya iç savaşa götürme riski taşıdığını vurgulamaktadır. Zielinski (2002: 184) bu argümanı destekleyen iki sorun ortaya koymaktadır. İlk olarak yeni kurulmuş olan demokrasilerde, toplumdaki mevcut çatışmaların hangilerinin veya hangisinin siyasallaşarak bir bölünme çizgisi oluşturabileceği sorusunu öne çıkarmaktadır. Bu soru daha çok yeni parti sistemlerinde siyasi aktörlerden hangisinin veya hangilerinin bir bölünme çizgisi oluşturabileceği ile ilgilidir. İkinci önemli sorun ise parti sisteminin oluşup güçlenmesinden sonra ortaya çıkan yeni bir toplumsal bölünmenin siyasallaşabilmesidir. Özellikle emek ve sermaye ayrımının parti sisteminden sonra ortaya çıktığı toplumlarda bu sorun önemli bir tartışma sorusu olarak ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla sınıf çatışmasının parti sistemini şekillendirme kapasitesi Batı Avrupa demokrasilerine kıyasla yeni demokrasilerde ne kadar güçlü olduğu sorusu yeni demokrasilerin toplumsal bölünme araştırmalarında önemli bir yer tutmaktadır (Zielinski, 2002: 184-185).

Literatürde Üçüncü Dünya ülkeleri, gelişmekte olan demokrasileri veya Huntington'ın ortaya koyduğu ikinci ve üçüncü dalga demokrasilerinde yer alan ülkeler için yeni demokrasiler terimi kullanılmıştır. Yeni demokrasilerde Lipset ve Rokkan'ın bölünme teorisinin uygulanmasının önünde metodolojik, tarihsel ve yapısal engeller bulunmaktadır. Lipset ve Rokkan'ın toplumsal bölünme teorisi Batı Avrupa'nın tarihsel gelişimi temel alınarak oluşturulduğu için yeni demokrasilerin tarihsel gelişiminde karşılığını bulmak bazı istisnalar

dışında güçtür. Aşağıdan yukarı ve yukarıdan aşağı parti oluşumu tartışmaları yeni demokrasilerin parti sistemi için önemli bir konumdur. Yukarıda da bahsedildiği gibi Randall (2005) bu ülkelerde partilerin ve parti sistemlerinin yukarıdan aşağı oluştuğunu ve bu nedenle partilerin toplumla köklü ilişkiler kuramadığını savunmaktadır. Bununla birlikte yeni demokrasilerin Batı Avrupa parti sistemlerinden farklı 4 özelliği belirlenmeye çalışılmıştır. Bu 4 özellik parti kurumsallaşmasının zayıflığı, parti dışı örgütlerin eksikliği veya zayıflığı, rekabetçi parti sisteminin kesintiye uğraması ve son olarak modernleşme süreçlerinin Batı Avrupa'dan farklı olmasıdır. Tüm bu özellikler esas olarak hem parti kurumsallaşmasının zayıflığından kaynaklanmakta hem de kurumsallaşmaya engel olan birer unsur olarak ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda yeni demokrasilerde toplumsal bölünmelerin kurumsallaşmasının demokratik istikrara katkısı konusunda tartışmalar bulunmaktadır. Yeni demokrasilerde toplumsal bölünmelerin demokratik istikrara katkı sunabileceğini savunanlar, bölünmelerin toplumsal gruplarla partiler arasındaki bağı güçlendirerek oynaklığı düşüreceğini ve böylece öngörülebilirliği artırarak demokratik istikrara katkı sunduğunu kabul etmektedir. Karşı görüşü savunanlar ise özellikle yürütmenin güçlü olduğu ve aşırı kutuplaşmış toplumlarda bölünmelerin demokratik istikrarsızlığa neden olabileceğini savunmaktadır.

1.7. Teorik Çerçevenin Değerlendirilmesi

Toplumsal bölünme teorisi, parti sistemi yaklaşımları içinde toplumsal yapıları ve bu yapılar arasındaki çatışmaların parti sistemi üzerindeki belirleyiciliği esas alan bir yaklaşımdır. Siyaset sosyolojisinde çok fazla tartışılan bir konu olan siyasetin belirleyicisinin yukarıdan aşağı (arz yanlı) mı aşağıdan yukarı (talep yanlı) oluştuğu sorunsalında talep tarafının belirleyiciliği rolünü vurgulamaktadır. Toplumsal bölünme teorisini tarihsel ve karşılaştırmalı bir şekilde Lipset ve Rokkan (1967) ortaya koymuştur. Batı Avrupa tarihsel süreçlerini inceleyerek 4 aşamalı bir bölünme teorisi oluşturan yazarlar son aşamadan sonra bölünmelerin donarak son halini aldığını savunmuşlardır. Ancak sonraki süreçte yapılan çalışmalar parti sistemlerinin sanayileşme sonrasında donmadığını, sosyo-ekonomik faktörlerle beraber parti sisteminin de değiştiğini vurgulamıştır. Tüm bunların sonucunda Lipset ve Rokkan'ın bölünme teorisine alternatif yeni bölünme teorileri ortaya konulmuştur. Birçok faktöre (küreselleşme, eğitim seviyesinin yükselmesi, kitle iletişim teknolojilerinin gelişmesi gibi) bağlı olarak eski bölünmelerin geçerliliğini yitirdiğini ve yerini yeni bölünmelerin aldığı yönünde argümanlar ortaya çıkmıştır.

Hem Lipset ve Rokkan'ın teorisi hem de yeni bölünme teorileri (Kriesi; Hooghe ve Marks) Batı Avrupa toplumları temel alınarak oluşturulmuştur. Bu nedenle Batı dışındaki

toplumlarda özellikle yeni demokrasi olarak ifade edilen ülkeler üzerinde, 1990'lı yıllardan itibaren demokratikleşme ve demokratik konsolidasyon süreçlerinin oluşmasıyla bölünme çalışmaları ortaya çıkmaya başlamıştır. Zayıf kurumsallaşma, yüksek oynaklık ve parti sistemindeki kesintiler gibi özellikleriyle Batı Avrupa toplumlarından farklılaşan bu demokrasilerde, siyasetin ve parti sisteminin oluşumuna genellikle arz yanlı yaklaşımların hakim olduğu ileri sürülmektedir. Türkiye de birçok yönüyle yeni demokrasilerdeki parti sisteminin özelliklerine benzer eğilimler göstermektedir. Özellikle belirli aralıklarla gerçekleşen askeri müdahalelerle son verilen parti sisteminin yeni yasalarla ve yasaklarla dizayn edilmesi, parti dışındaki örgütlerin ve sivil toplumun Avrupa toplumlarına göre zayıflığı ve kayırmacılık bağlarının seçim tercihinde bir dinamik olması yeni demokrasilerle benzer özellikler olarak değerlendirilebilir. Ancak Türkiye diğer yeni demokrasilere göre daha eski bir demokratikleşme sürecine ve görece daha istikrarlı bir parti sistemine sahiptir. Ayrıca askeri müdahale sonrası eski partilerin sisteme girmesi veya kapatılan partilerin başka isimlerle yeniden kurularak aynı bölünme çizgisini devam ettirebilmesi parti sisteminin toplumsal tarafının da belirleyici yönleri olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla bu çalışmada Neto ve Cox'un (1995) da öne sürdüğü kurumsalcı ve toplumsal bölünme yaklaşımının etkileşimli olarak sürdürülebildiği anlayış benimsenmektedir. İkinci bölümde Türkiye'de toplumsal bölünme kavramı üzerine tartışmalar, Osmanlı'dan miras alınan bölünmeler ve tek parti döneminde bölünmelerin seyri incelenecektir.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE’DE TOPLUMSAL BÖLÜNMENİN KAVRAMSAL VE TARİHSEL ARKA PLANI

2.1 Türkiye’de Arz ve Talep Yanlı Tartışması

Önceki bölümde bahsedildiği üzere bölünme literatüründe temel tartışma konusunu arz yanlı ve talep yanlı yaklaşımları oluşturmaktadır. Talep yanlı ya da aşağıdan yukarı yaklaşım Lipset ve Rokkan’ın öncülüğünde siyaseti bağımlı değişken olarak ele almakta ve siyasetin ve parti stratejilerinin toplumsal çatışma ve bölünmelerle oluştuğunu öne sürmektedir. Arz yanlı ya da yukarıdan aşağı yaklaşımı parti sayısının, parti stratejisinin ve parti eylemlerinin siyasette temel belirleyici olduğunu kabul etmektedir. Türkiye’de siyasetin belirleyiciliği konusunda siyaset bilimi ve siyaset sosyolojisi literatürü genel olarak modernleşme paradigması perspektifini kullanmaktadır (Zürcher, 2000; Ahmad, 1992; Mardin, 2000). Arz yanlı ve talep yanlı yaklaşımı tartışması, Türk siyasal yaşamı literatüründe ise elit teorisi ile öne çıkmaktadır (Frey, 2020; Mardin, 1991; Özbudun, 1995; Heper, 2018). Arz yanlı siyasetin aktörleri, seçmenlere sundukları politikalarla, elit teorisindeki güçlü sınıfın işlevine benzer bir rol üstlenmektedir. Bu bağlamda, siyasal elitler topluma hangi politik seçeneklerinin sunulacağını belirleyerek seçmen davranışını şekillendirmektedir.

Elit teorisi, tarihsel olarak ortaya çıkan rejim ve siyasi faaliyetlerin şekillenmesinde en etkili aktörlerin elit tabakası olduğunu kabul etmektedir. Teoriye göre siyasetteki değişimler bu grup içindeki değişimleri ifade etmektedir (Mardin, 2006: 262). Seçkinlerin siyaseti şekillendirdiği yönünde birkaç teorisyen, görüşleriyle öne çıkmaktadır. Amerika toplumundaki güç yapısını incelediği çalışmasıyla Mills (2000) kitlelerin siyasetteki etki kapasitesinin ne kadar sınırlı olduğuna değinmiştir. Sıradan insanlar anlamadıkları ve kontrol edemedikleri güçler tarafından yönlendirilmekte ve modern toplum bakış açılarını şekillendirmektedir. Sıradan olmayan veya seçkin olarak ifade edebileceğimiz gruba mensup olanlar ise bilgi ve güç araçlarını merkezileştirerek aldıkları kararlarla sıradan insanların hayatlarını etkilemektedirler. Bu grubun üyeleri toplumsal hiyerarşinin en üstünde yer alarak şirketleri, devlet mekanizmasını yönetmekte ve ayrıcalıklarından faydalanmaktadırlar (Mills, 2000: 4). Benzer şekilde Pareto, Michels ve Mosca siyasi partileri, sendikaları ve benzeri örgütleri inceleyerek belirli bir gruptan oluşan seçkinlerin siyaseti belirlediğini ve bunun değişmeyen bir durum olduğunu savunan çalışmalar ortaya koymuşlardır. Ortak argümanlarını süregelen eşitsizliğin süreceği ve

demokrasinin bir yanılısamadan ibaret olarak kalacağıdır. Kitle ile seçkinler arasındaki ayrım, toplumların değişmez kaderi olarak devam edecektir (Vergin, 2014: 124).

Türkiye’de siyasetin elit siyaseti olup olmadığı yönünde birçok çalışma yapılmıştır (Frey, 2020; Özbudun, 1995; Secor, 2001; Mardin, 2006; Heper, 2018). Secor (2001: 541), Kitschelt’in Doğu Avrupa ülkeleri (Komünizm sonrası) için yaptığı analizin Türkiye’yi de bazı açılardan kapsayabileceğini kabul etmektedir. 1923’te gerçekleşen yukarıdan devrimle demokratikleşme elitlerin kontrolünde bir demokrasi anlayışıyla şekillenmiştir. Dolayısıyla bu durum, Türkiye’de güçlü devlet ve zayıf toplum ilişkisinin sürmesine ve demokratik bir siyasal kültürün gelişmemesine neden olmuştur (Secor, 2001: 541). Türkiye siyasetinin bir elit siyaseti olduğunu ortaya koyan ve bu konuyu tartışmaya açan öncül çalışma Frey’in (2020) “Türk Siyasal Eliti” çalışmasıdır. Frey’e (2020: 49) göre Türkiye’nin modern tarihi boyunca temel toplumsal ayrımı eğitime dayalı olmuştur. Türk toplumu eğitilmiş ve eğitimsiz olmak üzere ikiye ayrılrsa da bu iki grup kendi içinde homojenlik göstermemektedir. Aydın seçkinler arasındaki iç bölünme yapısı Türkiye’nin modern siyasi yapısının anlaşılmasında merkezi bir rol oynamaktadır. Bu grup kendi içinde çatallanarak büyük siyasi mücadelelere dönüşmüş ve öne çıkan siyasi sorunlara yönelik geliştirilen çözüm önerileri aynı toplumsal sürecin farklı yüzlerini oluşturmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısında laik eğitim hareketi ile 1859’de mülkiye, 1888’de hukuk fakültesi ve 1860’larda Amerika destekli Robert koleji, 1871’de İstanbul üniversitesi kurulmuştur. Seküler eğitim veren bu okullarla birlikte Türk toplumsal yapısına aşılana ve eğitilmiş yönetici azınlığı ikiye bölen kutuplar oluşmuştur. Bir tarafta batı odaklı laik eğitimden etkilenen modernistler bulunurken diğer tarafta İslam’a yönelen medrese eğitimi almış aydınlar bulunmaktaydı. Modernist grup Jön Türkler, Atatürk Devrimi ve 1960 Darbesinde görülmektedir. Medresede eğitim alan dinin referansı modernist karşıtı grup, Batılılaşmış eğitim sistemini İslam’a ve İmparatorluğa karşı bir tehdit olarak görmekteydi. Bu iki karşıt grup Türk siyasetinde iki farklı zihniyetin inşa edilmesine neden olmuştur. Bu ikilik ordu ve dini teşkilat arasındaki mücadelede somutlaşmıştır (Frey, 2020: 49-55).

Frey’e (2020: 90) göre eğitimle oluşan bu ayrışma Cumhuriyetle devam etmiş ve iki ayrı seçkin grup TBMM’ye hakim olmuştur. Frey (2020: 315) Türkiye’de siyasetin parti siyaseti olduğunu vurgulayarak toplumla hükümet arasındaki temel bağın partiler olduğunu belirtmektedir. Buradan hareketle siyasete hakim olan belirgin iki ayrı seçkin grubun hakim olduğunu savunmaktadır. Milletvekillerin geçmişlerini inceleyerek 2 yerleşik milletvekili tipi ortaya koymuştur. İlk ulusal seçkinlere dahil aydın ve kamu görevlileri, ikincisi ise ulusal düzeyde aydın ya da resmi sıfat taşıma iddiası olmayan yerel muktedirlerdir. Bu ayrışma mesleklerdeki farklılıkta da görülmektedir. İlk gruba mensup seçkinler genel olarak resmi sıfat

taşıyan kamu görevlilerinden oluşmaktadır. Bu grubun mensubu seçkinler resmi görevliler olmalarının yanı sıra kentli, kozmopolit ve ulusal düzeyde etkili kişilerdir. İkinci gruba mensup seçkinler tedrici olarak güç kazanan, aydın ve yerel niteliklere sahip, hukuk ve ticaret alanında meslek sahibi olmuştur. Bu gruptaki seçkinler orta karar eğitilmiş, kentli olmayan ve mahalli güç sahibi kişilerden oluşmuştur. Bu iki ayrı grubun ortak özelliklerinin toplumun genelinden eğitim ve mesleki düzeylerde farklılaştığını savunmaktadır. Bakanlar kurulunun da milletvekillerinden eğitim ve meslek olarak daha yüksek olduğunu bulmuştur (Frey, 2020: 315-407).

Türkiye’de siyasetin bir elit siyaseti olduğunu öne süren bir başka yazar Özbudun’dur (1995). Gelişmekte olan diğer toplumlar gibi Türkiye’de de politik alan elit kurumlar ve elit kentsel ortamlarla sınırlı kalmıştır. Kitlesele unsurlar politik kültür, kaynakların dağılımı ve yöneticilerin yaklaşımı doğrultusunda siyasetten dışlanmıştır. Özbudun’a (1995: 189) göre Türkiye elit siyaseti büyük ölçüde tarih ve kültüründen kaynaklanmaktadır. Osmanlı’nın patrimoniyel mirası Cumhuriyet sonrası elit siyasetinde de önemli bir faktör olmuştur. Otorite, geniş bir bürokratik-askeri aparatın yardımıyla mutlak bir hükümdarın elinde yoğunlaşmıştır. Osmanlı İmparatorluğu’nun merkezi yapısı, saray okullarının sağladığı sosyalleşme mekanizmaları ve İslam’ın etkisi, elit görüş birliğini sağlamıştır. Bu birlik, imparatorluğun hızlı yükselişinde önemli rol oynamıştır. 18. yüzyılda toprak sisteminin çöküşü ve merkezi hükümetin zayıflamasıyla yerel eşraf, bölgelerinde özerklik kazanmıştır. Özbudun’a (1995: 193) göre Cumhuriyet, Osmanlı döneminden son derece elitist bir bakış açısını da miras almıştır. Osmanlı İmparatorluğu’nun subaylarının % 93’ünün ve sivil memurlarının % 85’inin Osmanlı İmparatorluğu’nun dağılmasından sonra Türkiye’de hizmet etmeye devam etmiştir. Tek parti dönemine hakim olan elitist anlayış Kemalist devrimcilik ilkesinde görülmektedir. Kemalist devrimcilik ilkesi, devrimci kadroların toplumu tamamen dönüştürme hakkına ve görevine sahip olduğunu ifade etmektedir. Devrimci kadroların işlevi kolektif kimliği keşfetmek, ifade etmek ve halkı ilerleme yolunda aydınlatmaktır. Bu perspektifte, siyaset, sosyal grupların çeşitli taleplerini ve çıkarlarını karşılamak ve toplamak süreci olarak değil, toplumun tamamı için doğru olanı keşfetmek olarak görülmüyordu. Bu bağlamda Kemalizm’in halkçılık ilkesinin elitist bakış açısına ters düşmediğini öne sürmektedir. Özbudun’a (1995: 195) göre Kemalizm’de halkçılık, toplumu sınıf ayrımı ile değil Durkheim’in tasviriyle birbirine bağlı, birbirine ihtiyaç duyan ve çıkarları uyum içinde olan mesleki gruplardan oluşan bir yapı olarak görmüştür. 4. Parti kongresinde sınıf çatışması yerine sosyal düzeni ve dayanışmayı sağlamak ve çıkarların uyumunu sağlamayı hedeflendiği belirtilmiştir. Tek parti döneminde elitist ve bürokratik bir bakış açısı tüm devlet aygıtına nüfuz etmiştir. Cumhuriyet

Halk Partisi bürokratikleşmiş bir siyasi bir güç olarak yetkililerin iradesini halka dayatmak için bir araç oluşturmak üzere birleşmiştir. (Özbudun, 1995: 192-196). Özbudun Frey'le benzer şekilde tek parti döneminde Osmanlı'dan alınan bir elit siyasetinin ve grubunun miras alındığını savunmaktadır. Bu elit grubun oluşumunu Frey (2020) eğitimle açıklarken Özbudun (1995) tarihsel ve kültürel mirasla açıklamaktadır.

Özbudun'a (1995: 196) göre Kemalist elitlerin modernleşme çabasına bağlı olarak alternatif veya karşıt bir elit grup ortaya çıkmıştır. Bu yeni elit grup işadamları, tüccarlar, profesyoneller ve yerel eşraftan oluşuyordu. 1950'de serbest seçim rekabetinin getirilmesiyle yeni alternatif siyasi elit, Demokrat Parti'de (DP) örgütlenmiştir. Çok partili sistemle beraber elit içi çatışma ortaya çıkmış ve Kemalist elit birliği bozulmuştur. Özbudun'a (1995: 198) göre kamu kurumlarına hakim olan CHP elitlerinin yerine kendi elit grubunu yerleştirmek için bir de-bürokratikleşme hareketi başlatmıştır. Statülerini, prestijlerini kaybeden ve gelirinde düşüş yaşayan eski elitler, DP hükümetine karşı olumsuz bir tutum geliştirmiştir. Bu bağlamda 1960 askeri müdahalesi güç, statü ve prestij kaybına karşı bir tepkisi olarak görülmektedir. Müdahale ve sonrasında, DP döneminde güç kaybına uğrayan çeşitli devlet elitleri arasında önemli bir birlik gözlemlenmiştir. Halk oylamasıyla kabul edilen 1961 Anayasası devlet elitlerinin siyasi değerlerini ve çıkarlarını desteklemiştir. 1960'larda siyasi ve devlet elitleri arasında uzlaşma sağlama konusunda bir miktar yol kat etmiş olsa da elit bürokratlar ve seçilmiş siyasetçiler arasında denge oluşmamıştır. Ancak 1980 müdahalesi ile vesayetçi bürokratik değerler yeniden yükselişe geçmiştir. 1983 seçimlerinde iktidara gelen Anavatan Partisi bürokratik karşıtı çizgisini sürdürdü. 1983 sonrası demokratik siyasete dönüşle birlikte liberal değerlere karşı ani bir ilgi ya da ilgi ortaya çıkmış ve sivil toplum kurumlarına verilen önem giderek artmıştır. Dolayısıyla siyasi atmosfer, vesayetçi bürokratik zihniyete pek elverişli olmamıştır (Özbudun, 1995: 198-207).

Özbudun (1995), Frey'e ek olarak yukarıda yer verildiği üzere Türkiye siyasal yaşamının 1990'lı yıllara kadar olan süresini elit teorisi perspektifiyle ele almıştır. Ancak Türkiye'de elit teorisinin geçerli olmadığını savunan görüşler de bulunmaktadır. Bu görüşü savunanların başında Vergin (2014) gelmektedir. Vergin'e (2014: 130) göre Türkiye'de yönetici sınıf ya da siyaset sınıfı açık bir gruptur. Türkiye'de yönetici sınıfa dahil olmanın önünde herhangi bir engel yoktur. Bu bağlamda Süleyman Demirel gibi halk katmanlarından gelen bir kişinin cumhurbaşkanlığı makamına kadar yükselmesini örnek göstermektedir. Heper de (2018:18) Vergin'le benzer şekilde elit teorisinin Türkiye siyasetini açıklamada yetersiz olduğu görüşünü savunmaktadır. Birçok ülkede olduğu gibi Türkiye'de de kişi odaklı hizip grupları ve cemaat benzeri gruplar siyasal hayatta belirli bir rol oynamaya devam etmektedir.

Ancak Türkiye’de belirli dünya görüşlerinin rolü göz ardı edilemez. Türkiye’de belirli dünya görüşleri ve karşıt görüşler siyasi partilerin ve parti hiziplerinin amaçlarını şekillendirmektedir. Seçmenler arasında temel bir bölünmeyi yansıtmayan ve sadece seçkinler arası çatışmanın sonucu olarak kurulmuş partiler genellikle kısa ömürlü olmuşlardır. Türkiye’de doğu ve güneydoğu hariç parti örgütlenme biçimleri seçkinlerin sadece yerel desteğiyle güç kazanmasını engellemiştir. Bu da parti üst kurulları ile yerel hiziplerin yakın denetimli çalışmak zorunda kalmasına yol açmıştır (Heper, 2018: 18-20).

Bölünme teorisinde ortaya çıkan temel tartışma, siyasetin belirleyicisinin arz yanlı mı yoksa talep yanlı mı gerçekleştiğidir. Türkiye siyasal yaşamı literatüründe bu tartışma daha çok elit teorisi temelinde yapılmaktadır. Elit teorisi siyasette belirleyici olanın toplumdaki elitler olduğunu ve siyasi rejim ne olursa olsun bu elit grubun gücü elinde bulundurduğudur. Bu bağlamda Türkiye siyasetinin elit siyaseti olduğunu öne süren çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmaların öncülü Frey tarafından yapılan Türk Siyasal Eliti’dir. Bu çalışmayla Frey 1920-1946 yılları arası parlamento üyelerini inceleyerek Türkiye siyasetinin elit bir nitelik taşıdığını öne sürmüştür. Frey (2020) eğitim, meslek ve resmi statüye göre bulunulan konumun hiyerarşik bir özellik gösterdiğini savunmuştur. Milletvekilleri olmayanlardan, kabine üyeleri milletvekillerinden meslek, eğitim ve statü olarak daha üst düzeyde olduğunu göstermiştir. Ayrıca oluşan bu elit grubun içindeki bölünmelerin Türkiye’de temel siyasi çatışmalara dönüştüğünü öne sürmektedir. Özbudun(1995) ise Türkiye Osmanlı’dan devraldığı tarihsel ve kültürel olarak bir elit siyaseti miras aldığını savunmaktadır. Frey’in analizini ileriye götürerek çok partili döneme geçişin karşıt bir elit grubun ortaya çıkması ve askeri müdahalelerin eski elitlerin güç kaybından kaynaklı olarak bir tepki olduğu değerlendirmesini yapmaktadır. Ancak bu görüşe katılmayan yazarlar da bulunmaktadır. Vergin (2014) Türkiye’de yönetici sınıf ve siyasete girmenin açık olduğunu savunarak seçkinin argümanının açıklamasını yetersiz bulmaktadır. Heper de siyasi partileri şekillendiren toplumsal grupların ve farklı görüşlerin parti stratejilerini şekillendirmede etkili olduğunu ve dolayısıyla siyasetin talep yanının da etkin olduğunu vurgulamaktadır.

2.2 Türkiye’de Toplumsal Bölünme Teorisine Yönelik Tartışmalar

Türkiye’de toplumsal bölünme çalışmasında dünyada hangi toplumlarla aynı kategoride olduğu, “Batı Dışındaki Toplumlarda Toplumsal Bölünme” başlığında anlatılmaya çalışılmıştır. Türkiye tarihsel aşamaları itibarı ile Latin Amerika, Doğu Avrupa ve Orta Doğu ülkeleri ile benzerlik göstermektedir. Ancak bu kategorilerdeki ülkeler komünizm ve sömürgecilik geçmişleri ve monarşik nitelikleriyle Türkiye’den ayrılmaktadır. Türkiye’nin de

aralarında bulunduğu bu ülkeler yeni demokrasiler olarak nitelendirilmektedir. Demokrasiye geçişlerinden sonra bu ülkeler için yapılan toplumsal bölünme çalışmalarına ilgi artmıştır. Ancak yukarıdaki başlıkta da yer verildiği üzere yeni demokrasilerden olan Türkiye’de toplumsal bölünme teorisinin uygulanmasında bazı güçlükler bulunmaktadır. Türkiye’nin toplumsal ve siyasal tarihi Batı Avrupa ülkelerinden farklılık göstermektedir. Türkiye Reform, Aydınlanma, Sanayi Devrimi ve sömürgecilik gibi tarihsel aşamalardan geçmemiştir (Dinç, 2012: 462). Lipset ve Rokkan’ın, ulusal bir merkez-çevre bölünmesi, tam olarak sağlamlaşmamış ulus devletin zayıflayan feodal altyapılar üzerinde devlet merkezileşmesini tamamlama sürecinde olduğu belirli bir modernleşme aşamasına dayandırmaktadır. Köylülere oy hakkı verilmeden önce seçimler, merkezileşen ulus devletin güçlü gücüyle bağlantılı olanlar ve feodal beylerin azalan gücüyle uyumlu olanlar olmak üzere iki elit grubu arasındaki bir yarışma olarak ortaya çıkmıştır. Osmanlı döneminde bile ekonomi sıkı bir şekilde devletin kontrolünde olduğundan, merkezi kent otoritesine karşı koyabilecek güçlü toprak sahibi elitlerden oluşan muhalif bir "feodal sınıf" oluşmamıştır (Wutrich, 2013: 754). Batı Avrupa ülkeleri 18. ve 19. yüzyılda üretim araçları ve üretim tarzındaki değişikliklerle yeni bir sınıf ekseninde sol-sağ ayrımıyla şekillenmiştir. Bunun aksine ve parti siyasetini işçi sınıfı yerine partilerin desteklediği birçok Latin Amerika ülkesinde olduğu gibi, Türk partileri de kendilerini solda konumladıklarında bile açık sınıf söyleminden kaçınmışlardır. Bunun nedeni kısmen parti siyasetinde sınıf temelli terminolojinin kullanılmasına ilişkin yasal ve anayasal yasakların bulunmasıydı. Devlet öncülüğündeki sanayileşme, özerk girişimcilerin eksikliği ve kamu sektörünün büyük payının devam etmesi, 1960’lar ve 1970’lerde işçi hareketleri zirvesinde bile emek-sermaye ilişkilerinin devlet kontrolü altında tutulmasında etkili olan faktörlerdir (Dikici-Bilgin, 2018: 181).

2.2.1. Şerif Mardin’in Anahtarı: Merkez-Çevre

Türkiye’de toplumsal bölünme teorisini siyasete ve toplumsal yapıya uyarlayan ilk yazar Şerif Mardin’dir. Bu öncü çalışma birçok yazar için ufuk açıcı, bazıları da Türkiye’nin Batı Avrupa toplumlarından çok farklı özelliklere sahip olması nedeniyle yerinde bir karşılaştırma olamayacağını öne sürmüştür. Mardin’in Türkiye’de siyasetini açıklamak için kullandığı merkez-çevre ayrılığı 1975 yılında yayınladığı makale ile literatüre girmiş olsa da güncel çalışmalara referans olmayı sürdürmektedir (Çarkoğlu, 2012; Wutrich, 2013; Bakiner, 2018; Dikici-Bilgin, 2018; Bermek, 2019; Kalaycıoğlu, 2019; Levin, 2023).

Mardin’e (2000: 79) göre her toplumun bir merkezi vardır ve bu merkezi oluşturan unsurlar o merkezin gücünü belirlemektedir. Osmanlı’dan başlayan bir merkez ve çevreinde yer alan çevre karşıtlığı Cumhuriyet dönemine kadar sürmüştür (Mardin, 2000: 79). Mardin’in

temel aldığı merkez-çevre karşıtlığı Lipset ve Rokkan'ın teorisine değil Shils'in (1961) tanımına dayanmaktadır. Shils (1961: 120) merkezi, mekansal olarak konumlanmış bir olgu olarak görmemektedir. Merkez toplumda küçük bir alanı temsil etmekte ve bu sınırlı alan coğrafi olarak değil, değer ve inançlar açısından farklılaşmaktadır. Toplumu yöneten semboller, değerler ve inançlar düzeni, toplumun merkezini oluşturmaktadır. Bu değerler, otoritelerin benimsediği "toplumun merkezi değer sistemi" olarak ifade edilmektedir. Ortak değer ve inançların ortaya çıktığı merkez, eylemi ve kurumsallaşmayı içermektedir. Kurumsallaşmayla beraber merkez, devletin ve devlet üzerinde etkili olan seçkinlerin alanı haline gelmektedir. Coğrafyaya bağlı olarak tanımlanmayan merkez, toplumun tamamını temsil etmemektedir. Ancak merkezin kararları çevrede de etkili olmakta ve merkezin değer ve inançlarının toplumun tümü tarafından benimsenmesi istenmektedir. Merkezin sahip olduğu avantajlı konumla çevre üzerinde baskı kurması, merkez ve çevre arasında çatışma türü bir ilişkinin oluşma eğilimini ortaya çıkarır (Shils, 1961: 117-125). Lipset ve Rokkan'ın teorisi yerel- bölgesel olarak mekansallık içerirken, Shils'in bölünmesi kültürel inanç ve değerler sistemine dayanmaktadır. Mardin, Shils'i izleyerek Osmanlı'da başlayan bir elit grubun merkezi oluşturarak, kültürel olarak farklılaştığı ve çevre üzerinde tahakküm kurduğunu savunmaktadır. Bu bağlamda üzerine yapılan tartışmalara geçmeden önce Mardin'in merkez-çevre bölünmesinin kısa bir özetine yer vermekte yarar görülmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu, karmaşık ve zayıf bir kurumsal ağa sahip olmasına rağmen Ortadoğu ülkeleri arasında uzun ömürlü bir merkeze sahip olmasıyla istisna oluşturmaktadır. Osmanlı, vergi ve toprak yönetimini denetim altında tutması, resmi dinsel düzene merkezin egemen olması, eğitim ve adalet alanlarında merkezin yasal gücüyle bölgedeki diğer devletlerden ayrılmaktadır. Batı Avrupa'da modern devletin oluşturan merkezileşme süreci, feodal temellerden dolayı çevresel güçlerle uzlaşmayı içermektedir. Bu güçler feodal soylular, kentler, kasabalar ve daha sonra emek gruplarından oluşmuştur. Her uzlaşmada çevresel gücün bir bölümü merkezle bütünleşmiştir. Karşı karşıya gelmeler, devlet ve kilise, ulus kurucular ve yerelciler, üretim araçlarına sahip olanlarla olmayanlar arasında olmuştur. Bu çatışmalardan da çeşitli politik kimlikler ortaya çıkmıştır. Osmanlı'da bu karşılaşma tek boyutlu ve sadece merkez-çevre arasında olmuştur. Bu çatışma uzun süredir Türkiye siyasetinin temelindeki toplumsal kopukluk olarak modernleşmeden sonra bile devam etmektedir (Mardin, 2000: 79-80).

Mardin (2000: 80) 19. yüzyılda başlayan modernleşme hareketlerine kadar saray elitlerinden oluşan bir merkez ve reayadan oluşan bir çevre karşıtlığının Osmanlı toplumsal yapısının temel görünümü olduğunu ortaya koymuştur. Bu ayrılığın oluşmasında imparatorluk

öncesine dayanan bir soylular sınıfı, özerk dinsel tarikatlar ve çeşitli etnik ve dinsel grupların varlığı etkili olmuştur. Çevre bu sayılan gruplardan oluşurken, merkez saray çevresi ve resmi görevlilerden oluşmaktadır. Merkezin politik ve ekonomik denetimi, kültür üstünlüğüyle de destekleniyordu. Sıradan halka resmi kültürün simgelerine ulaşmayı engelleyen kısıtlamalar konulmuştu ve özellikle İran'ın bürokratik kültürü Osmanlı kurumlarına sızmıştı. Yöneticiler alt sınıflara Arapça ve Farsça dillerini benimsetmişler ve resmi kültür bununla kaynaşarak çevredeki halktan büyük ölçüde farklılaşmıştır. Modernleşmeyle birlikte dinsel kurum merkezin laik politikalarına karşı dinsel kurum çevreyle daha çok özdeşleşmiştir. Nitekim çevre, resmi düzenin yararlandığı eğitim kurumlarından yalnızca dinsel öğretim kurumundan yararlanabiliyordu. 19. yüzyılda Osmanlı reformcuları bir ulus-devlet modeli kurmaya giriştiler. Bu girişimde karşılarına 3 sorun ortaya çıkmış ve bu sorunlar merkezin çevreyle ilişkisine hareket getirmiştir. İlk sorun gayrimüslim grupların ulus-devlet içinde bütünleştirilmesiydi. İkincisi çevredeki Müslüman tebaayı ulus devletin bir parçası haline getirmektir. Sonuncusu da devlet içindeki farklı unsurların politikaya katılımı sağlamaktır. Bu son soruna karşılık düzenli bir girişim 1908'den sonra görülmüştür. Mardin'e göre (2000: 86) Müslüman öğelerin ulus devlete bütünleştirilmesi çabası hükümdarın çevreye merkezle aynı statüye sahip olduğunu hissettirme çabasıdır. Bu bağlamda 2. Abdülhamit'in Pan-İslamist politikası halkı imparatorluk etrafında toplamak için bir çeşit ön-ulusalcılık kurma amacı içermektedir. Bu bağlamda 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı uyruklarını yurttaş yapmak ve doğacak yükümlülükleri kabul ettirmek için bazı yapısal reformlar gerçekleşmiştir. 1908'de 2. Meşrutiyetle beraber yerel güçler mecliste ve partilerde konum almaya başlamıştır. Yerel güçler arasında din adamları (özellikle yoksul ve vaizlikten başka statüsü olmayanlar) ve dindar olmayan ancak İslam görüşünde birleşenler bulunmaktaydı. Böylece çevrenin ideolojisi İslam ve dinin birleştirici gücü haline gelmiştir. Modern eğitim kurumlarına seçkin ve bürokratların çocukları erişebilirken, sıradan halk kesiminin bu olanağa erişimi son derece kısıtlıydı (ya da önyargılarla kendi istekleri ile uzak kalınıyordu). Çevre giderek daha fazla laik karşıtı ve İslami bir muhalefet haline gelmiştir. Bu muhalefetin karşısına ise yeni ve daha az taviz veren bir bürokrat sınıfı çıkmıştır (Mardin, 2000: 88-90).

Mardin merkez-çevre karşıtlığının Cumhuriyetin kuruluş yıllarında da görüldüğünü ortaya koymaktadır. Kemalistlere karşı ikinci grup olarak adlandırılan bu grup İslamcı anlayışı ve merkeziyetçilik karşıtı bir görüş benimsiyordu. İkinci grup merkeziyetçilikten kurtulmayı ve ekonomik liberalizmi kurmayı amaçlamaktadır. İlk grup Halk Partisi, ikinci grup Terakkiperver Partisi altında örgütlenmiştir. Mardin'e (2000: 93) göre 1923-1946 arası dönem merkezin çevreye kuşkuyla baktığı ve potansiyel muhalefet olarak gördüğü bir zaman dilimidir. Mardin

e göre köy enstitüleri, toprak kanunları gibi girişimler merkezin çevreyle bütünleşmesinde yetersiz kalmıştır. Mardine'e (2000: 94) göre tepeden inme reformlarla bütünleşmeyi sağlamak Osmanlı yöneticilerinin yöntemiymi ve bu anlayış Kemalistler tarafından da sürdürülmüştür. Toplumun yeniden kurulmasında kitlelerin harekete geçirilmesinin öneminin anlaşılmadığını düşünmektedir. Demokrat Parti'nin 1950'deki başarısı yalnızca Toprak Kanunu'nun yerel eşrafta yarattığı huzursuzlukla açıklamak yetersizdir. Büyük ve küçük tüccarların tarım kredisi alabilmek ve çocuklarını modern okullara gönderebilmek için hükümetle iyi ilişkiler kurmak durumundaydı. Bu ortamda Demokrat Parti, özel girişimi destekleyen ve bürokratik bağımlılığa öfkeli kesimlere uygun bir araç olarak ortaya çıkıyordu. Mardin'e (2000: 99) göre CHP bürokratik merkezi, DP ise demokrat çevreyi temsil etmektedir. 27 Mayıs 1960 Askeri müdahalesi düzenin devam ettirilmesini amaçlayan merkez ile çevre arasındaki kopukluğun daha da vurgulanmasıydı. Düzeni koruyanlarla değişim isteyenlerin arasındaki kutuplaşmayı göstermekteydi. CHP'nin değişime, halkçı ve demokratik yönetime olan vurgusu çevre nezdinde inandırıcı bulunmamıştır. Daha sonra 1971'de gerçekleşen muhtıra ve planlı ekonomiye geçiş gibi gelişmeler çevre için eski düzenin katılığını göstermektedir. Bu tarihlerde çevrede yeni kopukluklar ve farklılıklar ortaya çıkmıştır. Bürokrasinin bazı üyeleri çevre partilerin geçmiş ancak merkez-çevre kopukluğu varlığını sürdürmeye devam etmiştir (Mardin, 2000: 91-100).

Levin (2023: 9) Mardin'in teorisini incelerken teoriye yönelik eleştirileri normatif ve ampirik olarak iki kategoride ele almaktadır. Mardin'in teorisi temel hak ve özgürlükler konusunu çok az irdelenmiştir. Bu nedenle Bakiner (2018: 9) merkez-çevre teorisinin kasıtlı olarak normatif olmayan bir şekilde yazıldığını öne sürmektedir. Levin (2023: 9) Mardin'in merkez-çevre teorisine yönelik normatif eleştirilerin genel olarak Avrupa merkezci olmak ve modernleşme teorisinin sorunlu yanlarını ithal etmek temelinde oluştuğunu ortaya koymaktadır. Modernleşme teorisini ithal ederek Türkiye'de popülizm anlayışını çarpıttığını ve bu nedenle Türk siyasetinin muhafazakâr ve dini tikelciliğine saplandığını öne sürmektedir.

Merkez-çevre teorisine yönelik bir dizi ampirik eleştiriler de bulunmaktadır. Eleştirilerin ortak noktasını teorinin basit olması ve tek bir çalışma boyutuna odaklanması nedeniyle toplumsal olguları yakalayamadığı argümanı oluşturmaktadır. Merkez-çevre teorisine yönelik ampirik eleştirilerin büyük kısmını, merkez ve çevrenin kapsamı oluşturmaktadır. Mardin DP'yi çevre ve CHP'yi merkez partisi olarak tanımlamaktadır. Şerif Mardin tarafından önerilen merkez-çevre ayrımı çok partili dönemdeki seçim ayrımlarını yorumlamak için kullanıldığında merkez-çevre ayrımı seçim sonuçlarını etkili bir şekilde açıklayamaz. Türkiye'nin seçim sonuçlarında zaman içinde görülen önemli değişim modelleri,

statik sosyo-politik bölünmelere dayanmak yerine siyasi partilerin ve elitlerin nasıl oy topladığına ve oy hedefleme stratejilerine odaklanmanın gerekliliğini ortaya koymaktadır (Wutrich, 2013: 752). Wutrich (2013:753), Mardin'in Shils'in merkez-çevre teorisine bağlı kaldığını belirtmesine de eleştirel yaklaşmaktadır. Shils'e göre çevre partileri, mevcut düzeni devirmeye çalışan marjinal gruplarla sınırlıdır ya da değerleri ve arzuları toplumun çoğunluğu tarafından kolaylıkla göz ardı edilebilecek kadar küçüktür. Dolayısıyla Türkiye'de seçimlere katılan büyük siyasi partiler Shils'in "çevre" sınıflandırmasına uymamaktadır. Shils'in esaslı merkez ve çevre anlayışına temel alındığında, Türkiye örneğinde yalnızca Kürt partileri, aşırı sol partiler ve siyasi olarak temsil edilmeyen aşırı İslamcılar, "sistem dışı" çevre unsurlarının iyi örnekleri olarak kabul edilebilmektedir (Wutrich, 2013: 753-754). Bu nedenle Wutrich, Mardin'in merkez-çevre teorisini Türkiye'ye uygularken Shils'e atıfta bulunmasını, kavramsal uyumsuzluk nedeniyle eleştirmektedir.

Levin (2023: 14), Mardin'in merkez-çevre bölünmesi teorisinin, çağdaş Türk siyasetini açıklarken ortaya çıkan sorunların başında önemli ayrımları belirsizleştirmeleri ve bu toplumsal ayrımların birbirini güçlendirip desteklemediği veya kesişen ayrımlar sağlayıp sağlamadığı ampirik olarak ortaya çıkan sorunlardan biri olarak kabul etmektedir. Merkez-çevre teorisine yönelik eleştirilerin büyük bir kısmını teorinin kesişen veya alt bölünme olarak nitelendirilebilecek bölünmelere yeterince yer verilmemesi oluşturmaktadır. Daha sonraki yıllarda belirli siyasi partilerin içinde temsil edilmiş sonra da kendi partilerini kurarak Türkiye parti sisteminde ağırlığını sürdüren Kürt etnisitesi milliyetçisi bölünme ve partilerden bahsedilmemesi eksiklik olarak değerlendirilmektedir. Mardin teorisinde bürokratik elitler dışında kalan tüm kesimleri çevreye yerleştirmiş ve ayrıntılarına değinmemiştir. Siyasi olarak seferber olmuş Kürt ve Türk milliyetçileri arasındaki bölünme, Türk siyasetinde Mardin'in merkez-çevre bölünme teorisinin yakalayamadığı büyük ve uzun süreli bir bölünme oluşturmaktadır (Levin, 2023: 14). Bermek (2019: 20) tek parti dönemi boyunca TCF, SF saflarında, çok partili yaşama geçişle beraber DP saflarında Kürt siyasi hareketinin etkili olduğunu savunmaktadır. Merkez-çevre ayrımını kabul etmekle beraber laik-İslamcı, Kürt-Türk ve Sünni-Alevi ayrımları Türkiye siyasetinin temel ayrımları olmuştur.

Levin (2023: 13) tüm bu eleştirilere rağmen teorinin geçerliliği lehine bazı değerlendirmelerde bulunur. Bu bağlamda ilk savunması teorinin çok basit olması eleştirilerine karşıdır. Ockhamlı William'dan referansla zorunlu olmadıkça teoriyi karmaşıklaştırmamak gerektiğini savunmaktadır (Levin, 2023: 13). Bu bağlamda Mardin'e yöneltilen, merkez-çevre bölünmesi çalışmasının basit olduğu eleştirisine karşı çıkmaktadır. Bununla birlikte Mardin'in Türkiye siyasetini açıklamak için merkez-çevre ayrımını bir başlangıç noktası olarak gören

yazarlar da bulunmaktadır. Kalaycıoğlu (1994) çalışmasında toplumsal bölünme ve parti tercihinin ilişkilendirmiş, Dünya Değerler Araştırması verilerini kullanarak yaptığı analizde 1990'lı yıllarda Mardin'in ortaya koyduğu merkez-çevre ayrımının devam ettiğini öne sürmüştür. Çarkoğlu (2012) da Türk toplumundaki dünya görüşünü ve kültürel gruplaşmaları merkez-çevre ayrımının şekillendirdiğini ortaya koymaktadır. Özbudun (2016) Türkiye parti sistemini açıklamak için Mardin'in toplumsal bölünme çalışmasını ve buna dayalı merkez-çevre ayrımını izlemektedir.

Şerif Mardin'in merkez-çevre teorisi, Türkiye'nin siyasal ve toplumsal yapısına getirdiği derin analizlerle önemli bir yere sahiptir. Mardin, Osmanlı'dan Cumhuriyet dönemine kadar süregelen bir merkez-çevre ayrılığını ortaya koymuş ve bu ayrılığı modernleşme hareketleri çerçevesinde incelemiştir. Ona göre merkez, devletin otoritesini temsil eden elitlerden, çevre ise bu otoritenin dışında kalan geniş halk kesimlerinden oluşmaktadır. Mardin'in teorisi, Lipset ve Rokkan'ın mekansal temelli yaklaşımlarından farklı olarak, Shils'in kültürel değerler ve inançlar sistemine dayanmaktadır. Mardin'in teorisi hem normatif hem de ampirik eleştiriler almıştır. Özellikle modernleşme teorisinin ithal edilmesi ve Türkiye'deki sosyo-politik ayrışmaları açıklamada yetersiz kalması eleştirilerin odak noktasını oluşturmuştur. Teorinin en büyük eleştirilerinden biri, merkez-çevre ayrımının zamanla ortaya çıkan yeni toplumsal ve siyasal bölünmeleri açıklamakta yetersiz kalmasıdır. Kürt milliyetçiliği, laik-İslamcı çatışması ve Alevi-Sünni farklılaşmaları gibi Türkiye siyasetindeki derin ayrışmalar, Mardin'in teorisinin kapsamına tam olarak girmemektedir. Yine de teorinin basitliği ve işlevselliği, onu Türk siyasetinin tarihsel ve sosyolojik analizlerinde vazgeçilmez bir araç haline getirmiştir. Tüm bunlarla birlikte Mardin'in teorisi Türkiye siyasetinin anlaşılmasında önemli bir başlangıç noktası olarak kabul edilmekte ve Kalaycıoğlu, Çarkoğlu ve Özbudun gibi birçok yazar tarafından Türk siyasetinin analizinde referans olarak alınmaya devam edilmektedir.

2.2.2. Merkez-Çevre Bölünmesine Alternatif Yaklaşımlar

Mardin'in ortaya koyduğu merkez-çevre ayrımı yukarıda da yer verildiği üzere pek çok noktada eleştirilmiştir. Ancak aynı zamanda bu karşıtlık birçok çalışma için başlangıç noktası olmuştur. Böylece merkez çevre karşıtlığına benzer ancak farklı temelden oluşan ayrılıklar, daha katmanlı merkez-çevre karşıtlıkları ve farklı karşıtlıkların merkez-çevre ayrımının yerine geçtiğini ortaya koyan çalışmalar yapılmıştır.

Merkez-çevre ayrımına alternatif yaklaşımlardan ilk olarak ekonomi temelli karşıtlık teorileri öne çıkmaktadır. Küçükömer (1969: 79) oluşan karşıtlığı, 1902'de Paris'teki Kongreye

dayandırmaktadır. Jön Türkler bu kongrede ikiye bölünmüş ancak bu bölünme yöntem üzerine olmuştur. Her iki grubun da kapitalist ekonomi ve liberal siyasete geçmeyi amaçladığı ancak yöntem üzerinde ayrıştıklarını vurgulamaktadır. Bir grup devlet eliyle merkezden bir kapitalist bir burjuva sınıfı yaratmak istiyordu. Diğer grup ise adem-i merkeziyetçi bir şekilde gerçekleşeceğini savunmaktaydı. Klasik liberal ideolojiyi benimseyen bu grup devletin ekonomiye müdahale etmediği, aşağıdan yukarı oluşturulan bir burjuva sınıfı öngörmekteydi. Merkeziyetçiliği savunan grup bu görüşlerin imparatorluğu parçalayacağını savunuyordu. Klasik liberal ideolojiye dayanan grubun bileşenlerini yeniçeri, esnaf, ulema, İslamcı-doğucu görüşlere dayanan halk cephesi olarak tanımlamaktadır. Merkeziyetçiliği savunan grubu ise sağ yan olarak tanımlamakta ve laik-bürokratik geleneğin temsilcisi olarak görmektedir. Bu ayrılığın Cumhuriyet dönemine kadar sürdüğünü ve sağ yan olarak kabul ettiği kategorinin temsilcileri Prens Sabahattin Kanadı, Hürriyet ve İtilaf Fırkası, TBMM'deki 2. Grup, Terakkiperver Fırka, Serbest Fırka, Demokrat Parti ve Adalet Partisi olmuştur. Batıcı-laik bürokratlarda oluşan ve sol yan olarak tanımladığı grubun temsilcileri Terakki ve İttihad, İttihad ve Terakki, TBMM'deki 1. Grup, CHP, MBK ve CHP olmuştur. Küçükömer'in (1969: 91) "iktidar tekkesi" olarak adlandırdığı laik-bürokrat grubu sağ tarafta konumlandırmasının nedeni bu grubun uzun bir süre boyunca artık ürüne el koymasıdır. Yarı sömürge ve sınıf çelişkilerinin belirginleşmediği bir ülkede toplumsal temeli olmayan elitler iktidarı elinde tutabilmiştir (Küçükömer, 1969: 79- 86). Küçükömer partiye dönüşen karşıtlıkları, Osmanlı'dan başlayarak ekonomik farklılaşmadan kaynaklanan elit-bürokrat bir grup ve karşıtları olarak tanımlamaktadır. Merkez-çevre karşıtlığını Mardin büyük oranda Marksist bir terminolojiyle üst yapı kurumlarındaki farklılıklara atfetmiştir. Küçükömer karşıtlığı, Mardin'in merkez-çevre teorisinin yayınlanmasından da önce altyapı kurumlarındaki farklılıkları temel alarak açıklamaktadır.

Merkez-çevre karşıtlığını ekonomik temellerle açıklayan bir başka yazar Kahraman'dır. Kahraman (2008: 123), Mardin'in merkez olarak tanımladığı unsurları tarihsel blok olarak ele almaktadır. Tarihsel blok kavramı Gramsci (2012: 191) tarafından ortaya konulmuştur. Kavram, toplumun farklı sınıf ve grupları arasında ekonomik, siyasi ve ideolojik bağlarla oluşturulmuş ittifakını ifade etmektedir. Aydınlar ile halk arasındaki ilişki, organik bir bağ üzerine kurulduğunda temsil niteliği kazanmaktadır. Bu organik bağın var olduğu durumda, toplum içindeki birliğin ve bağlılığın gücü gerçek bir olgu haline gelmekte ve böylece "tarihsel blok" oluşmaktadır (Gramsci, 2012: 191). Tarihsel blok 1889'dan başlayarak ordu-aydınlar ve bürokrasiden oluşmuştur. Osmanlı modernleşmesi farklı çemberler içinde gelişse de özü itibarıyla bir aydın hareketi olarak başlamıştır. Asker, bürokrat ve aydınlardan oluşan üç

aktörün etkisi yukarıdan aşağı gerçekleşen modernleşmedir. Tarihsel bloğun karşısında Mardin'in çevre olarak tanımladığı büyük halk yığınları ve taşra burjuvazisi yer almaktadır. İlericilik-gericilik karşıtlığı Osmanlıdan bu yana merkez-çevre ikiliğinde ayırım noktalarından olmuştur. İlericilik materyalist göndermelerle açıklanmaktadır. İlericiliğin diğer bir bileşeni pozitivistizmdir. Bu düşünce Türk modernleşmesinde üç kavramla somutlaşmıştır: aydın öncülüğü, materyalizm ve sivil din. Özellikle din dışılık ilericilik-gericilik karşıtlığının temelini oluşturmaktadır. İlericilik kendisini din dışı olarak konumlandırırken, dinle özdeşleştiren kesimlere gericilik atfedilmiştir. Bu anlayış tarihsel blokun etkili olduğu tüm dönemde bulunurken yenilikçiler ve eskiler arasında ayrılık, Cumhuriyet öncesinde güçlü ve somut değildir. İlericiler kendilerini cumhuriyetle daha görünür kılmış ve toplumsallaşmasını din üstü tarif etmiştir. Cumhuriyet eliti ve tarihsel blokun öteki kimliği din üzerinden inşa edilmiş ve bu da laiklikle somutlaşmıştır. Kahraman'a (2008: 125) göre merkez-çevre ikiliği 1970'lerden itibaren artık sadece merkez-çevre ilişkisi olarak tanımlanamaz bir forma ulaşmıştır. 1970'lerden itibaren taşrada yeşeren sermaye kendisine ait değerleri siyasallaştırma yönünde taşraya özgüven kazandırmıştır. Böylece taşra metropol dışında kalan bir alan olmaktan çıkmıştır. Coğrafi merkeze yerleşik bir coğrafya haline gelmiştir. Taşraya kaynak transferi önemli bir birikim sağlamış ve 1990'lı yıllarda Anadolu Kaplanları olarak tanımlanan bu kesim merkez kaynaklarıyla değil kendi üretimiyle oluşmaya başlamıştır. Merkez kendi içinde çatışmaya başlamış ve çevre içinde bir merkez oluşmuştur. Bu gelişmelerle beraber siyasal/ideolojik merkez-çevre ilişkisinden, sosyolojik/coğrafi merkez-çevre ilişkisine kayılmıştır. Kahraman'a (2008: 178) göre bu Türk siyasal modernleşmesinin son evresidir (Kahraman, 2008: 123-178). Kahraman, Marksist terminolojiyle Mardin'in merkez-çevre karşıtlığının, ekonomik bir temelden kaynaklı olarak alt birimlere ulaştığını ortaya koymuştur: merkezdeki çevre ve çevredeki merkez.

Bermek (2019: 54) Türkiye'de toplumsal bölünmelerin Lipset ve Rokkan'ın 4 kategorili bölünme şemasıyla ve Mardin'in merkez-çevre karşıtlığıyla açıklamanın yetersiz olduğunu savunmaktadır. Cumhuriyet ile İmparatorluk arasında devamlılık gösteren temel bölünme merkez-çevre olarak kabul edilmektedir. Bermek'e (2008: 55) göre merkez-çevre bölünmesinde devlet-kilise ayrılığına Türkiye'de Hilafetin kaldırılması ve Osmanlı dini kurumlarının bastırılması karşılık gelmektedir. Toprak sahibi-endüstriyel kesim ayrımının karşılığını ise Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra 1923-1924 nüfus mübadelesi ile burjuvazinin kaybı oluşturmaktadır. Cumhuriyetin kurulmasıyla Türk-Osmanlı/Cumhuriyet-İmparatorluk bölünmesinin bir üst bölünme olarak içinde Türk-Kürt, laik-İslamcı, büyük sanayici-Kobiler ve Sünni-Alevi ayrımını içinde barındırdığını savunmaktadır. Cumhuriyetin kurulmasının

ardından Türk ulusu oluşturmak için yapılan reformlar Kürt bloğunun Osmanlı/İmparatorluk tarafında kalmasına neden olmuştur. Aynı şekilde İslamcı grup da ulus devletin laikleştirme politikalarına karşı Osmanlı/İmparatorluk tarafında yer almıştır. Çok partili dönemden itibaren bu alt bölünmeler daha görünür bir hale gelmiştir. Bermek'e (2008: 56) göre 2002 yılında Ak Parti Osmanlı-Cumhuriyet bölünmesinin, Osmanlı bloğunu hedef alarak ulus devletin yabancılaştırdığı grupları (Kürtler, Sünni dindar Müslümanlar, sol ve liberaller) konsolide etmiştir. Türk partilerinin ve parti sisteminin bu evrimi boyunca, bazı ayrımlar (Türk-Kürt gibi) zamanla belirginleşirken, bazıları da (sol-sağ gibi) küresel eğilimlere paralel olarak ivme kaybetmiştir (Bermek, 2019: 54-57).

Son olarak tartışılan bir başka görüş, son yıllarda ortaya çıkan ve Ak Parti'nin hakim partiye dönüşmesi sonrası demokrat-otokrat karşıtlığının merkez-çevre karşıtlığının yerini aldığı argümanıdır. II. Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye siyaseti dönüşmeye başlamış ve merkez-çevre çatışmasında toplanan kültürel ayrılıklar da değişime uğramıştır. Çevre¹ partileri seçimleri kazanarak merkezi ele geçirmeye başlamış ve onu ikame etmiştir. Merkezin, çevre tarafından kontrol edilmesi 2000'li yıllara kadar sürmüştür. Kalaycıoğlu'na (2022: 6) göre 2010 sonrasında çevreyi tek bir lider ve partisi etrafında toplama çabaları neo-patrimonyal bir sultanizme yol açmıştır. Böylece Mardin'in merkez-çevre çatışması anlamını kaybetmiştir. Dönüşen çevreden demokrasi, hukuk devleti ve demokratikleşme talepleri yükselmeye başlamış ve geleneksel çevre siyaseti bu taleplere karşılık verememiştir. Bu ortamda Türkiye'de tek boyutlu merkez-çevre karşıtlığının yerini çok katmanlı kutuplaşmalar almıştır. Muhafazakarlar, etnik milliyetçi Türkler ve Kürtler, sekülerler, sünniler, Aleviler ve demokratlar-otokratlar olarak birçok konuda ayrışma oluşmuştur. Bu çoklu kutuplaşma ortamında geleneksel çevre, eski merkez karşıtı söylemini mevcut olmayan bir merkeze karşı sürdürmektedir. Merkezin yokluğunda geleneksel çevre, otoriter ve çoğulculuk karşıtı bir tutum benimseyerek totaliter olma eğilimlerine kaymıştır (Kalaycıoğlu, 2022: 6-8). Bu bağlamda karşılaştırmalı demokrasi perspektifinden yaklaşan Selçuk ve Hekimci (2020:2) demokrat-otokrat karşıtlığının yalnızca demokrasiye geçiş sırasında değil aynı zamanda demokratik gerileme döneminde de ortaya çıktığını savunmaktadır. Siyasi bölünmenin eski rakipleri, demokratik gerilemeyi durdurmak veya tersine çevirmek için kısa vadede güçlerini birleştirmeye teşvik ettiğini de göstermektedir. 2010'ların ortasında, demokratik düzeydeki dramatik gerilemeye paralel olarak muhalefet partileri yavaş yavaş farklılıklarını arka plana atmış ve otoriterliğe karşı stratejiler geliştirmeye başlamıştır. Türk muhalefetinin deneyimi,

¹ Kalaycıoğlu metinde çevre yerine kenar terimini kullanmıştır. Ancak tez boyunca çevre terimi kullanıldığı için, terminolojik bütünlüğü bozmamak adına kenar yerine çevre terimi kullanılmıştır.

muhalefet partilerinin eşit olmayan bir alanda rekabet etmesi ve merkezi karar alma sürecini etkileyememesi durumunda ideolojik etiketlerin daha az anlamlı olduğunu göstermektedir. Demokrat-otokrat ayrımı, muhalefet koordinasyonunun yalnızca ortak sağ veya sol ideolojiyi paylaşan partiler arasında değil, aynı zamanda geniş bir ideolojik yelpazeye sahip siyasi partiler arasında da gerçekleşebilmesinin önünü açmıştır (Selçuk ve Hekimci, 2020: 14-15).

Mardin'in Türk siyasetini açıklamak için ortaya koyduğu merkez-çevre bölünmesi birçok yazar tarafından tartışmaya açılmış ve alternatif yaklaşımlar ortaya konulmuştur. Bu yaklaşımlardan ilkinin ekonomik temelli bölünme analizi yapan çalışmalar oluşturmaktadır. Küçükömer (1969) yaptığı analizi toplumsal bölünme olarak ifade etmese de ayırdığı iki grubun partiler olarak siyasallaşması ve süreklilik göstermesi, çalışmanın bölünme çalışması olarak görmemizde yeterli olmuştur. Osmanlı'da oluşan iki farklı elit grubun, her ikisi de kapitalist ekonomiye geçiş amacıyla olsa da farklı yöntemler benimsemesi nedeniyle ayrıştığını savunmaktadır. Mardin'in merkez olarak konumlandığı grubu laik/bürokrat ve sağ yan olarak adlandırmaktadır. Çevreye yerleşen grubu ise sol yan olarak tanımlamaktadır. Küçükömer'le benzer şekilde ekonomik temelli ve Marksist yaklaşımla merkez-çevre analizi yapan bir başka yazar Kahraman'dır. Kahraman (2008) Gramsci'nin tarihsel blok kavramını kullanarak Türk modernleşmesinin ordu, bürokrat ve aydın gruplarının öncülüğünde başlamasının, bölünmelerin niteliğini oluşturduğunu ortaya koymuştur. Tarihsel blok Mardin'in merkezine ve karşıtları çevreye karşılık gelmektedir. 1970'lerden sonra merkez-çevre ikiliğinin aşıldığını ve çevrenin merkez tarafından işgal edildiğini öne sürmektedir. Değişen koşullarla beraber sosyolojik/coğrafi olarak merkezdeki çevre ve çevredeki merkez olmak üzere alt bölünme birimlerinin ortaya çıktığını savunmaktadır. Ekonomi temelli bölünmelerin yanı sıra Bermek (2019) merkez-çevre karşıtlığının Türkiye'deki bölünme çizgilerini yeterince açıklamadığını öne sürmektedir. Cumhuriyetle birlikte birçok alt bölünmeyi içinde barındıran Cumhuriyet-İmparatorluk bölünmesinin oluştuğunu ve çok partili döneme geçişle beraber de bu bölünmelerin görünür forma kavuştuğunu savunmaktadır. Son olarak ise 2010 sonrası için merkez-çevre karşıtlığının anlamını yitirdiğini ve demokratik gerileme nedeniyle bir demokrat-otokrat karşıtlığının ortaya çıktığı argümanı bulunmaktadır. Selçuk ve Hekimci (2020) 2010 sonrası muhalefetin ideolojik karşıtlıklarına rağmen, düşük rekabet ve düşük etki kapasitesi nedeniyle bölünmenin demokrat tarafını oluşturduğunu ortaya koymuştur.

2.3. Osmanlı Döneminde Toplumsal Bölünme

Önceki bölümlerde gösterildiği üzere toplumsal bölünme teorisi Lipset ve Rokkan tarafından ortaya konulmuş, yerel-bölgesel ve işlevsel iki boyutta ele alınan bir modeldir. Ayrıca toplumsal bölünmenin ölçütü olarak belirli bir toplumsal ayrışma, bu toplumsal grubun öz bilincinin oluşması ve bu ayrılığın bir siyasi partiye dönüşmesi olarak belirlenmiştir. Türkiye’de toplumsal bölünme çalışmalarını incelerken uzun bir süre hakimiyet kuran Osmanlı devlet ve siyaset anlayışı mirasını göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Toplumsal bölünme teorisini Osmanlıya uygulayan birçok çalışma (Mardin, 1975; Heper, 1980; Özbudun, 2016) yapılmıştır. Çalışmaların ortak bulgusu Osmanlı’da devlet ve toplum yapısının Batı Avrupa devletlerinden oldukça farklı olduğudur. Batı Avrupa’daki feodalizm, Reform, Aydınlanma ve sanayileşme devrimleri Osmanlıda ya farklı şekilde ya da hiçbir şekilde gerçekleşmemiştir. Osmanlı’da toplumsal bölünme, partileşme ya da siyasi bir çatışmadan bahsedilmesi Tanzimat dönemi sonrası olmuştur. Toplumsal bölünmenin ölçütlerinden birisi olan partilerin günümüzdeki partilerle benzer bir özelliğe kavuşması ise 1908 yılını bulmuştur. Toplumsal bölünmelerin Osmanlı’da nasıl tezahür ettiğini ve bu bölünmelerin Cumhuriyete devrettiği mirasları açıklayabilmek için öncelikle Tanzimat öncesi (klasik) dönemde Osmanlı siyasi ve toplumsal yapısına, daha sonra I. ve II. Meşrutiyet dönemlerinde ortaya çıkan siyasi ve toplumsal dinamiklere yer verilecektir. Osmanlı’nın klasik dönemindeki merkeziyetçi yapının toplumsal bütünlük üzerinde nasıl bir etkisi olduğu, Tanzimat ve sonrasında ise bu yapıların nasıl çözülmeye başladığı incelenecektir. Ardından I. ve II. Meşrutiyet dönemlerinde, modernleşme çabalarıyla birlikte ortaya çıkan yeni siyasal hareketlerin, ideolojik ayrışmaların ve toplumsal katmanlar arasındaki gerilimlerin Cumhuriyet’in kuruluşuna nasıl bir miras bıraktığını anlamak önem arz etmektedir.

2.3.1. Osmanlı Klasik Dönemi

Osmanlı İmparatorluğu’nun klasik döneminde (15. ve 16. yüzyıllar), belirgin toplumsal bölünmelerden ya da siyasallaşmış çatışmalardan söz etmek mümkün değildir. Zira böyle bir çatışmanın varlığından söz edilebilmesi için öncelikle toplumsal ayrışmaların belirginleşmesi ve bu ayrışmaların siyasal bir nitelik kazanması gerekmektedir. Bu dönemde toplum, merkezî otorite ile ona tabi olan halk arasında keskin bir şekilde ayrılmıştır. Merkez, siyasal karar alma süreçlerine doğrudan katılan askerî sınıftan oluşmaktadır. Bu sınıf; padişahın yetki devrettiği din adamları (ulema), saray mensupları, ordu ve sivil bürokrasi görevlilerinden meydana gelmektedir. Her ne kadar "askerî sınıf" olarak adlandırılrsa da, bu sınıf yalnızca savaşçı unsurlardan ibaret değildir. Askerî sınıfın önemli bir kısmı, Osmanlı’nın devşirme sistemi

aracılığıyla kendi etnik ve dini kökenlerinden uzaklaştırılarak devlet hizmetine alınmış bireylerden oluşmaktadır. Bu kişiler ne klasik anlamda bir "vatandaş" ne de "memur" statüsündedir; onların temel yükümlülüğü doğrudan padişaha hizmet etmektir. Diğer tarafta yer alan reaya ise üretici ve vergi mükellefi olan halk kesimini oluşturmaktadır. Reaya, Müslüman ve gayrimüslim unsurlardan oluşmakla birlikte, devletin yönetim mekanizmalarında herhangi bir söz hakkına sahip değildir (Özbudun, 2016; Berkes, 2012).

Osmanlı kurulduğu bölgeden feodal bir miras almış ve bu nedenle özellikle 15. yüzyıldan itibaren merkezi bir yönetim kurmayı amaçlamıştır. Bu amaç doğrultusunda Batı'da yerel hizmetkârlar kırsal soylular arasından seçilirken, Osmanlı hükümdarları köle statüsünde sadık hizmetkârlar seçmiştir. Bu da güçlü bir aristokrasi sınıfının oluşmasını engellemiştir. Bu yanı sıra Osmanlı İmparatorluğu, karmaşık ve zayıf bir kurumsal ağa sahip olmasına rağmen Ortadoğu ülkeleri arasında uzun ömürlü bir merkeze sahip olmasıyla istisna oluşturmaktadır. Osmanlı, vergi ve toprak yönetimini denetim altında tutması, resmi dinsel düzene merkezin egemen olması, eğitim ve adalet alanlarında merkezin yasal gücüyle bölgedeki diğer devletlerden ayrılmaktadır. 15. yüzyılın ortalarında vakıflar ve özel şahısların elinde bulunan topraklar, kamulaştırılarak devlet adına vergi toplayan tımarlara tahsis edilmiştir. Tımar sisteminde, tımar sahibine geniş siyasal-bölgesel haklar getirmiyordu. Tımar sahibi geçim ve maaş olarak küçük bir çiftlik arazisine sahip olmakta ve bir başka bölgeye atanana kadar o arazide sadece kullanım hakkına sahip olmaktadır. Böylece toprak rejimi de merkezîyetçi bir anlayışla düzenlenerek tüm ülke hükümdarın mülkü olarak görülmüştür. Osmanlı hükümdarları kararları örf-i kural ve egemenlik haklarına dayanarak beratlarla alabiliyordu. Devletin üstünlüğü dini kurumlarda da görülmektedir. Dini kurumun üyeleri de hükümdar tarafından atanmakta ve görevden alınmaktaydı ve bu da İslam'ın devlet karşısında özerk bir güç olmasını engellemiştir (Heper, 1980: 82-88). Osmanlı'nın devlet yönetimi anlayışını ve devletin toplumla olan ilişkisini Tanör adaletle, Berkes ise gelenekle açıklamaktadır.

Tanör'e (2017: 26) göre Osmanlı'da devlet-halk ilişkisini ve onun çözülmesini anlamak için öne çıkan kavram adalettir. Osmanlı devlet ideolojisinin temel unsuru olan adaletin karşısında zulüm bulunmaktadır. Padişahın reayayı adaletle yönettiği ve zulümden koruduğu anlayışına dayanan bu sistem düzeni korumak ve yönetimin otoritesini meşrulaştırmak için başka ideolojik araçlarla da desteklenmiştir. Halk kitlelerini itaatkâr bir hale getirmek, tevazu ve kanaatkârlığı teşvik eden bir ahlak anlayışıyla desteklenmiştir. Ulemanın ve bazı tarikatların başını çektiği bu kuruluşlarca otoriteye boyun eğme, çalışma ve tevazu teşvik edilmiştir. Bu örgütler kişilerin ben olmaktan çıkıp biz'leşmesini ve kayıtsız-şartsız itaat etmesini aşıyordu. Bu ahlaki anlayış hem kentte hem de kırsalda uysal bir kitlenin oluşumunu destekliyordu.

İktidarın sınırlandırılması, insan hak ve özgürlükleri ve parlamento gibi kurum ve kavramlar da Batı'da oluşmasına rağmen Osmanlı'da bu tür talepler yükselmemişti. Bu altyapının oluşmamasında Batıda bu düşüncelerin öncüsü olan burjuva sınıfının Osmanlıda ortaya çıkmamış olması önemli bir etkidir. Tanör'e (2017: 32) göre Osmanlı'nın klasik döneminde çağdaş ve demokratik düşüncelerin yeşerememesinde can ve mal güvenliğinin olmaması nedeniyle ilksel sermaye birikimi ve dolayısıyla yeni ticari bir sınıfın oluşmaması önemli bir etkidir. Ayrıca yukarıda değinildiği üzere ulema ve tarikatlar aracılığıyla üretilen itaatkar ve bireyselleşmeyi önleyici kuruluşlar siyasi olarak herhangi bir güç odağı oluşumunu engellemiştir (Tanör, 2017: 36-32).

Berkes (2012: 29) ise Osmanlı rejiminin en önemli yanının geleneksellik olduğunu öne sürmektedir. Geleneksellik içinde dini, padişah otoritesini ve aynı zamanda doğu despotizmi özelliklerini içeren bir kavramdır. Gelenekselliğin Osmanlı'da karşılığı düzen veya nizamdır. Nizam Tanrı tarafından konulmuştur ve bu nedenle değiştirilmemelidir. Böylece siyasi rejim dini bir referansla meşrulaştırılmaktadır. Tanrının kurduğu düzenin koruyucusu ise Hilafet sahibi padişaktır. Bu anlayışa göre ideal toplum sürekli olarak dengede duran toplumdur. Tanrı toplumu bölümlere ayırmış ve hepsine farklı görevler vermiştir. Toplum düzeninin korumakta hizmetkar ya da askeriye sınıfı Padişaha yardımcı olmakla ve padişah da reaya çobanlık etmekle görevlidir. Bu devlet yönetimi anlayışı Weber'in patrimonyalizm kavramıyla uyumludur. Osmanlı'nın yukarıda bahsedildiği gibi toprak rejiminin (tüm ülkenin hükümdarın mülkü olması) hem de hükümdarın toplumsal rolü göz önüne alındığında Osmanlı patrimonyal özellikler göstermektedir (Heper, 1980: 84; Berkes, 2012: 30).

Osmanlı klasik dönemi, devletin kuruluşundan Tanzimat hareketlerine kadar olan dönemi kapsamaktadır. Bu dönemde Osmanlı merkezileşme odaklı politikalar benimsemiş ve hükümdarın karşısında herhangi özerk bir gücün oluşmasının önü kapatılmıştır. Bu anlayış devlet-toplum ilişkisinin de belirleyicisi olmuştur. Batı'da aristokrasi ve dini kurumların hükümdarlar karşısındaki özerklikleri, Osmanlı'da hiçbir zaman oluşmamış ve bütün kurallar merkezden beratlarla oluşturulmuştur. Yönetimde yardımcı hizmetkârlar grubu da yine merkez tarafından seçilmiş ve siyasi güçlere sahip olmamışlardır. Bu yönetim modelinde ayrışma hizmetkârlar sınıfı ve herhangi bir siyasi hakkı bulunmayan reaya arasında olmuştur. Hükümdarlar adalet ve nizam kavramları ile reayanın rızasını üretmiş ve din adamları ve din kuruluşları da bu ideolojinin önemli araçları olmuşlardır. Tanzimat Dönemi'ne kadar bu ayrılık ve çelişkiler bazı halk isyanları dışında görülmemiştir.

2.3.2. 19. Yüzyıl Sonrası Yenilik Hareketleri

Osmanlı klasik dönem kurumsallaşma yapısı 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren değişime uğramaya başlamıştır. Üretim, ticaret ve değerli madenlerdeki biçim ve hacim değişikliği ve dönüşümler Avrupa’da fiyat artışlarına neden olmuştur. Bu durum Osmanlının sosyo-ekonomik yapısına zarar vermiştir. Endüstrinin gelişmemiş olması, savaş ganimetinin azalması, yeni dönem savaş teknolojisinden geri kalınması, tımar sisteminin bozulması ve yerine iltizam sisteminin getirilmesi Osmanlı da sosyo-ekonomik yapısının bozulmasındaki etkenlerdir (Heper, 2018: 61-62). 19. yy sonlarında Batı’da yaşanan bu ekonomik, teknolojik ve bilimsel gelişmeler, kültürel ve düşünsel alanda da yeni akımların oluşmasına neden olmuştur. Yeni akımlar tüm dünyada etkili olmaya başlamıştır. Ancak bu gelişmelere tezat olarak Osmanlı’da dini bir diktatörlük kurulmuştur. Bu rejim, İslam ve Arap uygarlıklarının esin kaynaklarına dayanarak, Batı uygarlığının yanında var olmaya çalışmış fakat dış etkilerin ve iç bozuklukların yıkıcı etkilerinden kaçınmak mümkün olmamıştır (Berkes, 2012: 392).

İç faktörlerin ortaya çıkmasında tımar sisteminin bozulması ve yerini iltizam sisteminin alması önemli bir rol oynamaktadır. İltizam sistemiyle vergi toplama yetkisi özel kişilere vermeye başlanmıştır. İhaleyle aldıkları vergiyi devlete temin etmekle mükellef kişiler söz konusu miktarın üzerindeki parayı kar olarak almaktaydılar. Bu yeni vergi sistemi geniş çaplı bir yozlaşma ve rüşvet mekanizmasını da beraberinde getirmiştir. Bu sistemle ağır vergi yüküyle karşı karşıya kalan köylülerden bazıları topraklarını kaybetmiş ve merkeze muhalif eski tımar sahiplerinin tarafına katılmıştır. Mali denetimini belli bir oranda yitiren padişah tahta çıkabilmek ve tahtta kalabilmek için cülus bahşişleri ve bazı hiziplerle yaptığı ittifaka güvenmek zorunda kalmıştır. Bürokratlar ve memurlar artık devletin sadık hizmetkârı değil halktan daha fazla para almaya çalışan kişilere dönüşmüştür. Bu da merkezdeki bürokratlar ve çevredeki halk arasındaki ayrımı belirginleştiren bir etken olmuştur. Bu yeni vergi sisteminin getirdiği önemli bir başka değişiklik de mültezimlerin palazlanarak bir ayan, yerel eşraf sınıfına dönüşmesidir. Ancak belirtmek gerekir ki Osmanlı ayanları Avrupa’daki aristokrasi benzeri bir yapıya kavuşmamıştır. Yerel eşraf kendi arasında yatay bir ilişki kurmak yerine merkezle dikey ilişkilerini devam ettirmiştir. Üst düzey devlet bürokratları ile kişisel bağlarını güçlendirmeyi tercih etmişlerdir. Ayrıca Avrupa’yla kıyaslandığında Avrupa aristokrasisinin sahip olduğu idari ve siyasi haklar Osmanlı yerel eşrafının sahip olmadığı haklardır. Sonuç olarak Osmanlıda yerel eşraf merkeze karşı bir güç olmak için çaba sarf etmemiştir. Mültezim, vali vekili ya da temsili meclislerinde üye olmayı tercih etmişlerdir. Devlet de olabildiğince bu gruplara herhangi bir sivil toplum statüsü atfetmemiştir. Merkezin mali denetimde gücü azaldığı

dönemde dahi merkez-çevre ikiliği varlığını korumuş ve iktidar yarışı merkez-çevre arasında değil merkezin farklı kanatları arasında olmuştur (Heper, 2018: 62-68).

Ayanın Avrupa'daki aristokratlarla olan farklılığı 1808'de imzalanan Sened-i İttifak'ta da görülmektedir. Sened-i İttifak, Magna Carta'dan farklı olarak çevrenin başlattığı bir çatışmanın ürünü değildir. Merkezin başlattığı ve tamamen kendi meşrutiyetini güçlendirmek ve ayanın otoritesini sınırlandırmak amacı taşıyordu. Senedin hükümleri, hemen hemen eşit güce sahip iki taraf arasında bir anlaşma olarak değil, ne pahasına olursa olsun hakimiyetini sürdürmek isteyen bir merkez ile yalnızca hakimiyetini korumakla ilgilenen bir çevre arasındaki bir anlaşma görünümüne sahiptir. Önceki paragrafta da bahsedildiği üzere yerel güçler de merkezi karar alma süreçlerine katılmakla ilgilenmiyordu. Bu konuda onlar için önemli olan yerel faaliyetlerde yeterince özerk olmak olduğundan merkezin daha fazla güçlenmesine kayıtsız kalmışlardır (Heper, 1980: 90-91).

Dış faktörler olarak kabul edilen ve Batı ile temaslardan sonra başlayan Tanzimat reformları, iktidarın otoritesinin sınırlandırılması ve kanunlaşma sürecinin başlangıcıdır. Hem 1839'daki Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda hem de 1856'daki Islahat Fermanı'nda ilan edilen tüm vatandaşların eşitliği, merkez tarafından kitleleri devletin arkasında ve yerel ileri gelenlere karşı harekete geçirmenin pratik bir yolu olarak görülmekte ve büyük güçleri yatıştırmak amacı taşımaktaydı. Bu dönemde oluşturulan parlamento ve onun konseylerini merkez, çevreyi manipüle etmenin bir aracı olarak görmekteydi. Bunu da Osmanlı parlamentosunda savaş için gerekli harcamaların finansmanı için hemen tüm vergilerin geçirilmesinde görmek mümkündür. Bununla birlikte yerel konseylerin ve buradaki yerel delegelerin de oldukça etkisiz bir temsil gerçekleştirdiğini söylemek mümkündür. Kamuya açık olmayan konsey toplantılarında merkez ile yerel ileri gelenler arasındaki işbirliği gizli tutulabiliyordu. Yerel güçler merkezin mali denetimindeki zayıflığından yararlanarak yalnızca vergi toplama ve hareket etme kapasitesini artırmakla ilgileniyordu. Bununla birlikte merkez ise bu konseylerle köylülerin vergi ödeme ve diğer yükümlülüklerini yerine getirme konusundaki isteksizliğini aşmayı amaçlıyordu (Heper, 1980: 90-95). Kalaycıoğlu ve Sarıbay (2000: 13) da meclislerin işlevsizliği, halkın ilgisizliği, yalnızca nüfuzlu ve zengin kişilerin temsilci olduğu ve yetersiz temsil konularında Heper'le mutabıktır. Ancak bununla birlikte Tanzimat dönemi meclisleri, bugünkü anlamda kurumsallaşmış yapılar olmasa da varlıklarıyla önemli etkiler yaratmışlardır. Vilayet ve kaza meclislerinde zayıf da olsa biçimsel olarak temsilci-yönetilen ilişkisi gelişmeye başlamıştır. Müslüman ve gayrimüslim kitlelerin temsil edilebilirliğinin kabulü, geniş kitlelerin politik faaliyetle tanışmalarını sağlamış ve Tanzimat meclislerine yönelik taleplerin artmasına neden olmuştur. Bu süreçte yeni politik beklenti ve davranış kalıpları yerleşmiş ve kanun

önünde eşitlik fikri yönetilenlere ya da çevreye hakları için mücadele etme cesareti vermiştir. Tanzimat dönemi, angaryanın kaldırılması gibi ani değişikliklerle, halkın merkezi hükümete taleplerini iletmesinin meşru ve olağan hale gelmesini sağlamış, bu da politik sistem üzerinde önemli etkiler yaratmıştır. Bu gelişimin sonuçları yönetilenlerin ya da çevrenin taleplerini merkeze iletmesinde ve isyanlarda görmek mümkündür (Kalaycıoğlu ve Sarıbay, 2000: 13-14).

1858 Toprak Kanunu ve 1864 Vilayet (Eyalet) Kanunu ile devletin elinde çıkan miri topraklar üzerinde kontrolü yeniden tesis etmektir. Kanunla bir bireyin tüm köyün topraklarını elinde tutamayacağı öngörülmüştür. Böylece yerel ileri gelenlerin gücü kısıtlanarak merkezin gücünü artırmak hedeflenmiştir. Daha sonra yapılan düzenlemelerle eyalet valisinin yetkisi daha da artırılmış ve merkez çevreye büyük ölçüde nüfuz etmiştir. Osmanlı bu merkezileşme sürecinde Batı'dan farklı olarak herhangi bir ittifaka ihtiyaç duymamıştır (Heper, 1980: 96).

Tanzimat dönemindeki kanunlaşma hareketi ve merkezileşme süreci ayanların merkez karşısında bir güç olmasını sağlamamıştır. Ancak merkezin nüfuzunun bu şekilde genişlemesi bazı bölgelerde yerel isyanlara yol açmıştır. Özellikle Balkanlardaki uluslaşma hareketleri ayrılıkçı ayaklanmalara neden olmuştur. 1730 yılında ortaya çıkan Patrona Halil isyanı merkezin reformlarına karşı çevrenin bir karşı çıkışı olarak değerlendirilmektedir. İstanbul'da alt sınıflar tarafından ortaya çıkan bu ayaklanma Mardin'e (2000: 85) göre çevrenin merkezden büyük ölçüde farklılaşması ve yabancılaşmasıdır. Bu dönemde yerel, dinsel ve etnik otoriteler yerine ulusal tek bir politik otoritenin tesis edilmesi, yerel otoritelerin direnişi ve yaygın anomi nedeniyle gerçekleşmemiştir (Kalaycıoğlu ve Sarıbay, 2000: 10). Mardin'e (2000: 24) göre Tanzimat reformlarının başarısız olmasında reformları gerçekleştiren ekibin, alt sınıfları müşterek milli hayata katma konusuna gereken önemi vermemesi bulunmaktadır. Bu dönemde Osmanlı yöneticileri kendilerini modernlikten ayrı tutmuşlardır. Modernleşme toplumların hem farklılaştığı hem de merkezileştiği bir süreçtir. Batıda bu süreç burjuvazinin genişlemesi, sanayileşme ve siyasal hakların genişlemesi şeklinde işlemiştir. Bu süreçte toplumun bazı fonksiyonları merkezde toplanırken yeni gruplar ve bazı fonksiyonlar ayrılmaktadır. Bu noktada ortaya çıkan önemli gelişme bu ayrılıkları dolduracak yeni yapıların ortaya çıkmasıdır. Ulusal kültür, vatandaşlık bağı gibi kavramlar bu yapılardan bazılarıdır. Osmanlı modernleşmesinde bu yapıları kurma bölümünde sıkıntılar çekilmiştir. Toplumsal seferberlik kavramı modernleşme öncesi girift bir yapıda bulunan sosyal yapıların farklılaştıktan sonra yeni araçlarla toplanması ve harekete geçirilmesini ifade etmektedir. Bu araçlar olmadan toplumsal seferberlik gerçekleştirilemez. Bu araçların başında ulaşım ve haberleşme gelmektedir. Yeni yollar, posta teşkilatı ve telgrafla dağınık olan toplumsal gruplar arasında bütünlük sağlanmaya çalışılmalıdır. Haberleşme ve ulaşım insanlar arasında işbölümü ve uzmanlaşmayı

gerçekleştirir ve toplumda oluşan bağımlılaşma ile toplumsal seferberlik gerçekleşir. 19. yüzyılda Osmanlıda ekonominin haberleşmeden geri kalması bu durumun göstergelerindendir. Osmanlı'da en köklü değişiklikler yönetici sınıflar nezdinde gerçekleşmiş ve sınırlı olarak alt sınıflara sirayet etmiştir. Bu nedenle Osmanlı imparatorluğunun ekonomisi toplumsal seferberliği geliştirecek yönde değişmemiştir. Bu da yönetici grupların bir iktisadi düzen içinde bütünleşmeden tüketim hakkında yeni görüşler edinmelerine yol açmıştır. Osmanlı, 19. yüzyılda yönetici seçkinler ile yönetilenlerin bütünleşemediği bir yapıya sahip olmuştur (Mardin, 2000: 24-25).

Çevrenin merkezle bütünleşemediği veya toplumun siyasi katılımın sağlanamadığı bu dönemde fikir ayrılıkları merkezdeki gruplar arasında olmuştur. 19. yy sonlarına doğru merkezin içinde Batıcı/modernleşme taraftarları ve statükocu/muhafazakarlar arasında belirgin bir ayrılık gözlemlenmektedir (Kalaycıoğlu ve Sarıbay, 2000: 10). Türkiye siyasetinin seçkinleri bir analizini yapan Frey'e (2020: 49) göre bu ayrılığın temel sebebi bu grupların aldıkları eğitim türüdür. Osmanlı 19. yy yenilik hareketleri kapsamında Batı tarzı seküler okullar açmıştır. Bu seküler okullar Osmanlı ve Cumhuriyet döneminde yönetici seçkinler arasında temel bölünmenin oluşmasına yol açmıştır. Seküler okullarda eğitim alan grup, daha laik ve modernist görüşler benimsemiştir. Buna karşılık İslamcı ve medresede eğitim alan gruplar ise muhafazakar görüşlere sahip olmuştur (Frey, 2020:49-51). Bu farklılaşma politik sistemde düzenli ve sürekli bir eksen haline gelmiştir. Ancak bu gruplar her ne kadar düzenli bir yapı kazanmaya başlasa da Tanzimat döneminde sınırlı üyeye sahip hizipler olarak kalmış ve II. Meşrutiyet dönemiyle birlikte geniş bir kapsam kazanmaya başlamıştır (Kalaycıoğlu ve Sarıbay, 2000: 10).

Osmanlı 19. yüzyılda Batı'daki gelişmelerden geri kaldığı düşüncesiyle bir dizi reform gerçekleştirmiştir. Bu reformlar 1808 Sened-i İttifakla başlayan kanunlaşma sürecini de içermektedir. Reformlar, Batı Avrupa ile kıyaslandığında merkezin karşısında Batı Avrupa'dakine benzer bir aristokrasi ya da burjuvazi sınıfı çıkarmamıştır. Bu nedenle bu reformlar merkez açısından gücünü pekiştirmek ve meşrulaştırmak amacıyla kullanılmıştır. Aynı şekilde Ayanlar da Avrupa'dakine benzer bir aristokrasi sınıfı özellikleri göstermemiş ve merkezin gücünü sınırlandırmakla değil, yereldeki birtakım çıkarlarıyla ilgilenmiştir. Bu kanunlaşma sürecinde kitlelerin siyasete katılımı her ne kadar zayıf kalsa da politik temsile, talep etme ve birlikte hareket etme tutumunun gelişmesi açısından pozitif bir etkiye sahip olmuştur. Siyaseten oldukça zayıf bir temsile sahip kitleler bazı bölgelerde ayrılıkçı isyanlar dışında çok fazla varlığını hissettirmemiştir. Bununla birlikte temel bölünme merkezin içinde meydana gelmiştir. Merkezin içindeki bürokratların bir kısmı Batıcı/modernist bir görüş

benimserken, bir taraf daha muhafazakâr/statükocu bir anlayış geliştirmiştir. Ancak bu görüşlerin belirginleşmesi ve parti olarak temsili ancak II. Meşrutiyetle mümkün olmuştur.

2.3.3. I. ve II. Meşrutiyet Dönemi

Tanzimat reformları yukarıda da bahsedildiği üzere zayıf bir temsil ve toplumsal bütünleşme ortaya çıkarmıştır. Bu dönemin reformlarını yetersiz kaldığını ve hatta bu reformların devletin sonunu getireceğini savunan bir grup yazar ve bürokrat ortaya çıkmıştır. Yeni Osmanlılar olarak tanınan bu grup, Tanzimat reformlarını Avrupa taklitçiliği ve Avrupa çıkarlarına hizmet etmekle suçlamıştır. Çözüm olarak temsili, anayasal ve parlamenter bir yönetim öngörmüşlerdir. Böylece tüm tebaaya tam bir yurttaşlık ve sadakat duygusu aşılama amaçlamışlardır. 1865 yılında çıkan sansür yasası sonrası Genç Osmanlıların önde gelen üyeleri sürgüne gönderilmiştir. Paris’te faaliyet göstermeye başlayan grup, kendilerini Jön Türk olarak adlandırmaya başlamıştır (Zürcher, 2000: 107-109). Jeune ya da Jön teriminin Batıdaki anlamı üç özellik içermektedir: devrimcilik, ulusçuluk ve liberallik. Ancak 2. Kuşak Jön Türkler 1908’e gelinceye dek bu özelliklere sahip olmamıştır. Jön terimi II. Abdülhamit döneminde dinsizlik, dehrilik, asilik ve sosyalistlik terimleriyle aynı anlamda kullanılmıştır. Ancak Jön Türkler kendilerini komite, hizip veya parti olarak ifade etmekteydi (Berkes, 2012: 389-390).

Jön Türkler bu dönem ne Ayanın ne şehirli eşrafın ne de zanaatkarların temsilcisi olmuştur. Jön Türkler kendi içinde farklı fikirlere sahip olsalar da ortak paydalarını temsili ve meşruti yönetim oluşturmuştur. Ancak kısa süreli temsil sürecinde görülmüştür ki Genç Osmanlıların halkı ezmekle suçladığı yerel eşraf, milletvekillerini seçen meclislerin çoğunluğunda bulunmaktaydı. Parlamentoda bu nedenle merkezi bürokrasi ile çevresel güçler arasında çatışmalar ortaya çıkmıştır. Parlamenteıyü tatile gönderen ve 30 yıl boyunca geri toplamayan II. Abdülhamit’in politikasını Özbudun (2016: 16) merkezi güçler ve çevresel güçler arasında bir orta yol bulma olarak değerlendirmektedir. Ayrıca II. Abdülhamit bu dönemde eğitim ve teknoloji alanındaki reformları gerçekleştirmeye devam etmiştir. Bununla birlikte devletin İslami karakterini ön plana çıkarmaya çalışmış ve bölünme perspektifinden Müslüman-Osmanlı çevreyi, merkezle birlik duygusu içine sokmayı hedeflemiştir (Özbudun, 2016: 15-16). II. Abdülhamit’in kendi arkasında İslami değerlerin ön plana çıktığı bir birlik duygusu oluşsa da bu dönemde muhalif subaylar öncülüğünde Kanun-i Esasi’nin yeniden yürürlüğe konulması için bir hareket başlatılmıştır. Bu hareketin aracı telgraf olmuş ve bu hareket toplumsal bilinçlenmenin ilk nüvelerini oluşturmuştur. Berkes’e (2012: 402) göre bu eylemler sadece semboller ve gösterilerle sınırlı olsa da siyasal bir olayı toplumsallaştırıcı bir nitelik taşıması nedeniyle önemlidir. Böylece ilk kez Türk halkı arasında ve kendi girişimleriyle

yerel siyasal toplumsallaşma formları oluşmuştur. Bu hareket halk kitlelerinin katıldığı bir devrim olmamakla birlikte kitlelerin ilk kez din açısından değil politik olarak tepki gösterdiği bir eylem olmuştur. Bu yanıyla yalnızca aydınlar arasında belirgin ayrılıklar oluşmamış, halk arasında da din-devlet ilişkisi anlayışında bir çatlama oluşmuştur. Halk kitlelerinin devlet ve dinden ayrı olarak siyasal ilişkilerle birleşerek siyasal eylem alanına geçişi bu çatlamanın sonucudur (Berkes, 2012: 402-404).

Sınırlı olarak bir toplumsal katılım ve toplumun siyaset anlayışında değişim bulunsa da II. Meşrutiyete giden süreçte etkin olan elitler olmuştur. Dolayısıyla fikir ayrılıkları da dönemin muhalif grubu Jön Türkler içinde olmuştur. Jön Türkler 1902'de Paris'te gerçekleşen kongre ile iki ayrı fikir grubuna bölünmüştür. Batıcı bürokratlar ile onlara karşı olan İslamcı-Doğucu ikiliği partileşme eğiliminin çekirdeğini oluşturmuştur. Bu ayrılığa rağmen kongrede ortak hedef meşruti yönetime yeniden dönülmesi ve II. Abdülhamit'in devrilmesidir. Ancak bu hedeflerin nasıl gerçekleşeceği üzerinde hem doktriner hem de yöntemsel farklılıklar bulunmaktaydı. Yöntem konusunda yabancı devletlerin müdahalesi konusunda fikir ayrılıkları vardı. Prens Sabahattin ve destekçileri yabancıların kendi çıkarlarına göre hareket etmemesi şartıyla yabancı müdahalesini destekliyordu. Doktriner farklılık ise her iki grubun da bir burjuva sınıfının yaratılması konusunda hemfikir bulunmasına rağmen merkeziyetçilik-adem-i merkeziyetçilik karşıtlığında ortaya çıkmıştır. Bir grup devlet eliyle merkezden bir kapitalist bir burjuva sınıfı yaratmak istiyordu. Diğer grup ise adem-i merkeziyetçi bir şekilde gerçekleşeceğini savunuyordu. Klasik liberal ideolojiyi benimseyen bu grup devletin ekonomiye müdahale etmediği, aşağıdan yukarı oluşturulan bir burjuva sınıfı öngörmekteydi. (Küçükömer, 1969: 79-81).

1908'de ilan edilen II. Meşrutiyet, Osmanlı'da çok partili yaşamın başlangıcı olmuştur. Bu dönemde hukuki olarak kurulan tüm kuruluşlar Cemiyetler Kanuna bağlı olarak kurulmuştur. Dernek ve partiler arasında ayırım yapılmamış ve parti niteliğinde kurulan, siyasal programlı cemiyetler kurulmuştur. Farklı görüşe sahip Jön Türkler iki gruba ayrılarak cemiyetleşmiştir. Merkeziyetçi bürokratlar Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyetini, diğerleri ise Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet cemiyetini kurmuşlardır. Tunaya (1988:20) bu çatışmayı siyasette oluşan bir bölünme olarak tanımlamaktadır. Bu bölünme meşrutiyet boyunca iktidar ve muhalefet akımlarını şekillendirmiştir.

1913 yılında yapılan kongre ile İttihat ve Terakki parti olduğunu ilan etmiş ve Avrupa tarzı bir parti teşkilatı oluşturmaya girişmiştir. İttihat ve Terakki'nin laik ve merkeziyetçi görüşlerine karşı liberal eğilimli Ahrar ve Mutedil Hürriyetperveran partileri çıkmıştır (Özbudun, 2016: 17). İttihat ve Terakki, toplumsal ve kültürel alanda milliyetçilik-garpçılık

ilkesini benimsemiştir. Darülfunun özerkliği, eğitim alanında modernleşme çabaları, yalnızca din işleriyle uğraşacak ve laik eğitime müdahale etmeyecek Dar-ül-hikmet-i İslamiye'nin kuruluşu gibi çeşitli kurumlar bu ideolojinin göstergelerindendir. Fırkanın temel doktrinin olan milliyetçilik gereği ekonomi alanında da Milli İktisat siyaseti benimsemiştir. Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki karşısında kurulan ikinci parti Hürriyet ve İtilaf partisi olmuştur. Giderek daha fazla Türkçülüğe kayan İttihatçılara karşı Osmanlılık çizgisinde kalmışlardır. Türkçülüğün imparatorluğun sonu olacağını savunanların yanı sıra parti içindeki azınlık grubu mensupları Osmanlılık fikrini kendi milliyetçiliklerini savunmak amacıyla desteklemişlerdir. Fırkanın baskın ikinci görüşü adem-i merkezîyetçilik ve teşebbüs-i şahsi ilkesi olmuş ve liberal ekonomiyi savunmuşlardır. Her iki parti de liberal ekonomiyi desteklemiş ve sosyalist hareketlere karşı olmuşlardır. Ayrıca dış sermayenin teşviki konusunda da hemfikir olmuşlardır. (Tunaya, 1988: 15-21). İttihat ve Terakki'ye karşı muhafazakar, liberal ve adem-i merkezîyetçi görüşleri savunan Hürriyet ve İtilaf fırkası farklı farklı fikirleri bir araya getirmiş, homojen olmayan bir partidir. Ayrıca adem-i merkezîyetçiliği savunmasına rağmen bir çevre partisi özelliği göstermemiştir. Bununla birlikte İttihat ve Terakki merkezîyetçi bir bürokratik hareket olmasına rağmen zaman zaman yerel eşraftan aday göstermiştir (Özbudun, 2016: 18).

I.ve II. Meşrutiyet dönemlerinde Tanzimat reformlarıyla oluşan modern eğitim kurumlarında yetişen bürokratik bir aydın grubunun etkin olmuştur. Bu iki dönem temsili ve politik katılımın daha geniş kitleleri kapsaması bakımından önemlidir. Ancak bu dönemlerde kitlelerin katılımı çok sınırlı düzeyde kalmış, merkezde Jön Türkler, yerelde yerel eşraf temsilcileri politik seçimlerde etkili olmuştur. Bununla birlikte II. Abdülhamit'in parlamentoyu tatile gönderip 30 yıl süre boyunca toplamadığı süreçte ortaya çıkan telgraf eylemi yine elitler öncülüğünde gerçekleşse de Berkes tarafından siyasetin toplumsallaştığı bir eylem olarak nitelendirilmiştir. Ancak bu dönemde siyasal olarak bir bölünme Jön Türkler içinde gerçekleşmiştir. Önce cemiyet daha sonra fırkaya dönüşen İttihat ve Terakki, merkezîyetçi, daha laik, yukarıdan aşağı reformlarla bir meşruti yönetimi savunurken karşısında yer alan partiler (Ahrar, Muedil Hürriyetperveran, İttihadi Muhammedi ve Hürriyet ve İtilaf fırkaları) adem-i merkezîyetçiliği, İslamcılığı, liberal ekonomiyi desteklemiştir. İkinci grup partiler çevreyle özdeşleşen adem-i merkezîyetçilik ve İslamcılık gibi ilkeleri savunsa da aday gösterdiği temsilciler temel alındığında bir çevre partisi özelliği göstermemiştir.

2.4. Tek Parti Döneminde Bölünmeler

İmparatorluk sonrası dönemde mevcut bölünmeler, kuruluş yılları ve Cumhuriyetin kurulmasından sonra farklı formlarda devam etmiştir. 1920-1923 yılları arasında siyasi

mücadele I. ve II. Gruplar arasında olmuştur. 1920’de Mustafa Kemal I. Gruptaki vekillerle Müdafaa-i Hukuk Grubu’nu kurmuştur. Bir yıl sonra I. Gruba muhalif olanlar II. Grup adı altında örgütlenmişlerdir. Birinci grup radikal reformculardan oluşurken, İkinci grup üyeleri sosyal olarak muhafazakâr, siyasal olarak liberal görüşlere sahiptirler (Özbudun, 2016: 19). Küçükömer’e (1969: 99) göre II. Grup Hürriyet ve İtilaf Fırkası paralelinde İslamcı-Doğucu kanattan güç almaktaydı.

1923 seçimlerinden sonra İkinci Grup tasfiye olmuş ve hemen tüm vekiller M. Kemal’in kurduğu Halk Fırkasına mensup olmuşlardır. Ancak burada da bir bölünme oluşmuş ve 1924 yılında Kazım Karabekir başkanlığında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TCF) kurulmuştur. Parti II. Meşrutiyetteki selefleri gibi liberal/muhafazakâr bir çizgiyi ve M. Kemal’in reformlarına karşı tedrici bir değişimi savunuyordu. TCF, çevrenin liberal/muhafazakâr değerlerine hitap ediyordu (Özbudun, 2016: 21). Ancak bununla birlikte CHF gibi laik ve milliyetçi politikalardan yana bir tutum benimsemiştir. CHF’ye karşı yürüttüğü muhalefette en baskın konular merkeziyetçilik ve otoriter eğilimlere karşı olmuştur. Bunlar yerine TCF adem-i merkeziyetçiliği, güçler ayrımını ve devrimci değişim yerine evrimci değişimi savunuyordu (Zürcher, 2000: 246).

Bermek (2019: 18) TCF’nin ortaya çıkışını, ulus devlet kurma sürecinde dilsel, dinsel ve etnik grupların homojenleştirilmesi yönündeki reformlara karşı bir tepki olarak görmektedir. Özellikle Nakşibendi tarikatına mensup olan Kürt kökenlilerin TCF’ye katılmış olması da bu iddiayı desteklemektedir. Tüm bunlarla birlikte Bermek (2019: 18) TCF’nin ortaya çıkışını, bu dönemde laik-İslamcı karşıtlığının bir göstergesi olarak kabul etmektedir. TCF yalnızca 6 ay varlık gösterebilmiş ve Şeyh Sait isyanıyla ilişkili olduğu gerekçesiyle Bakanlar Kurulu tarafından kapatılmıştır. TCF’nin kapatılmasıyla CHF’nin tek parti konsolidasyonu tamamlanmıştır. CHP’nin tek parti dönemi boyunca bürokratik elitlerin ağırlığı giderek artmıştır. Bu da ilk TBMM döneminin çoğulcu yapısından uzaklaşarak devlet elitlerinin hâkimiyetinin sağlamlaştığını göstermektedir (Özbudun, 2016: 22).

CHF’li yerel idarecilerinin otoriter tutumu, kayırmacılık ve yolsuzluk ve hükümetin reform politikalarına karşı oluşan tepkilere dünya ekonomik bunalımıyla beraber kötü ekonomik koşulların eklenmesi, toplumsal hoşnutsuzluğun yayılmasına neden olmuştur. CHF bu hoşnutsuzluğu belli bir yöne yönlendirmek ve rehavet içindeki partilerini harekete geçirmek için sadık bir muhalefet partisini kurulmasına karar vermiştir. Böylece Mustafa Kemal’in eski arkadaşı olan Fethi Okyar’a parti kurma görevi verilmiş ve Serbest Fırka (SF) 1930 yılında resmen kurulmuştur. Parti beyannamesi TCF’nin 1924’teki beyannamesini çağırıştır nitelikte, liberal ekonomiyi, yabancı yatırımların teşvikini, ifade özgürlüğünü ve tek dereceli seçimleri

savunmaktaydı. SF 1930'daki belediye seçimlerinde beklenmedik bir başarı elde edince parti seçimde usulsüzlük ve vatana ihanetle suçlanmış, tüm bunların sonucunda 16 Kasım 1930'da parti kapanmıştır (Zürcher, 2000: 260-261).

Mardin (2000) bu dönemi merkez-çevre karşıtlığına dayandırmıştır. Zayıf da olsa dilsel, dinsel ve etnik temelli muhalefet TCF ve SF'de ortaya çıkmıştır. Siyasallaşamayan tepkiler ise halk isyanları boyutunda kalmıştır. Lipset ve Rokkan'ın ulus devletin oluşmasından sonra ortaya çıktığını savunduğu işlevsel bölünmelerin tek parti döneminde ortaya çıkmadığı görülmektedir. Ulusoy'a (2013: 297) göre Halkçılık ilkesi ile tüm sınıflar rejime dahil edilmeye çalışılmış ve sınıfa dayalı her tür bölünme reddedilmiştir. Bunu da sınıfsal örgütlenmelerin yasaklanmasında görmek mümkündür (Uğur-Çınar vd., 2013). Ancak Küçükömer'e (1969: 115) göre kurucu kadronun kaynaşmış bir sınıf iddiası hızlı bir şekilde sınıflaşma oluşturan devletçilik ilkesi ile çelişmektedir. Devletçilik ilkesi, ticaret ve tefecilikle uğraşan eşrafın ve önemli konumlardaki bürokratların ilkel birikim sağlamasının önünü açmıştır. Marksist bir terim olan ilkel birikim, üretim araçlarının sermaye sahibi sınıfın elinde toplanmasını ifade etmektedir. Devletçi harcamaların neden olduğu enflasyonla ilkel birikime katkı sunulmuştur (Küçükömer, 1969: 115-117).

1923 seçimleri öncesinde seçim yasasında değişiklik yapılmıştır. Değişiklikle beraber her 500 seçmene bir ikinci seçmen seçilmesi usulü yerine her 200 seçmene bir ikinci seçmen seçilmesi esasına geçilmiştir. Bununla birlikte seçmen yaşı 18'e düşürülmüş ancak 1934'te kadınlara seçme ve seçilme hakkının tanınmasıyla oy kullanma yaşı 22'ye yükseltilmiştir. Ayrıca her 400 seçmen için ikinci bir seçmen seçilmesi usulüne geçilmiştir. Tek parti dönemi boyunca ilk aşamada seçilen ikinci seçmenlerin tamamı neredeyse aynı partiden olmuştur. Bu da partililerin merkezin gösterdiği adaylara oy vermesiyle sonuçlanmış ve bağımsız ya da muhalif partilerin adaylarının mecliste temsil edilme şansını oldukça azaltmıştır (Demirel, 2014: 18). Demirel'e göre 2 dereceli bu sistem CHP tarafından desteklenmeyen bir partini seçilmesine izin vermiyordu. Bu ortamda partili vekillerin önünde en makul seçenek parti tüzüğünün çizdiği çerçevede görevlerini yerine getirmek olmuştur. 1946 yılında tek dereceli seçim sistemine geçilmesiyle çok partili sistemin önü açılmıştır (Demirel, 2014: 23).

Toplumsal bölünme perspektifinden bakıldığında tek parti dönemi boyunca partiye dönüşmüş bölünmelerin bulunmaması nedeniyle toplumsal bölünmelerden bahsedilmesi pek mümkün görünmemektedir. Ancak partiye dönüşme de Osmanlı'dan devralınan ikiliğin kısa ömürlü TCF ile CHF arasında devam ettiği söylenebilir. Kurucu partinin ulus-devlet kurma sürecindeki reformları homojen bir toplum oluşturulması amacıyla somutlaşmıştır. Bu da farklı dil, din ve etnik kökenli grupların tepkisine neden olmuştur. Siyasallaşamayan bu tepkiler halk

isyanlarıyla (Şeyh Sait İsyanı, Ağrı Dağı İsyanı gibi) görünmüştür. Yaygın toplumsal hoşnutsuzluk Serbest Fırka gibi sadık bir muhalefet partisi kurularak giderilmeye çalışılmış ancak partinin gördüğü destek kapatılmasına neden olmuştur. Seçim sisteminin 2 dereceli, açık oy ve gizli sayım esaslarına göre yapılması da bir başka partinin adil bir seçimle parlamentoda temsilci bulundurmasını büyük ölçüde engellemiştir. Tek parti dönemi hem Osmanlı'dan aldığı siyasi karşıtlıkları bünyesinde barındırmış hem de yeni kurulan Cumhuriyetin getirdiği reformlar sonucu yeni karşıtlıkların ortaya çıktığı bir dönem olmuştur.

2.5 Türkiye’de Toplumsal Bölünmeler Tartışmasının Değerlendirilmesi

İlk bölümde siyaset sosyolojisinin temel tartışmalarından birisi olan siyasetin yukarıdan aşağı ya da aşağıdan yukarı belirlenmesi sorunsalı, Türkiye’de elit teorisi ile öne çıkmaktadır. Türkiye’de elit teorisi açısından toplumsal bölünmeler yukarıdan aşağı şekilde gerçekleşmiş ve elit grubu içindeki ayrılıklar toplumsal bölünmeleri oluşturmuştur. Dolayısıyla Bartolini ve Mair’in (1990) üçlü kriterinin sonuncusu olan partiye dönüşme aşaması Türkiye’de ilk gerçekleşen aşama olmuştur. Önce parti ortaya çıkmış daha sonra toplumdaki gruplar bu farklılık ekseninde bölünmüştür.

Türkiye’de toplumsal bölünmelerin tarihsel kökeni Osmanlı’ya dayanmaktadır. Bu nedenle Osmanlı’da başlayan ayrışmalar Cumhuriyet’le birlikte dönüşerek devam etmiştir. Osmanlı klasik döneminde siyasi örgütlenmelerin ve özerk bir sınıfın olmayışı nedeniyle bir siyasi karşıt grup oluşmamıştır. Ancak Meşrutiyet’le elit grup içinde bölünmeler başlamıştır. Frey’in (2020) eğitime dayandırdığı bu bölünmeler başta seküler eğitim alanlar ve medrese eğitimi alanlar arasında daha sonra seküler eğitim alanların da kendi arasında bölünmesiyle sürmüştür. Cumhuriyet’in kurulmasıyla devam eden bu bölünmeler kuruluş aşamasında I. Grup ve II. Grup arasında, tek parti döneminde CHF ve TCF ve SF karşıtlıklarında sürmüştür. Lipset ve Rokkan’ın (1967) ulus-devletin kuruluş aşamasında ortaya çıkacağını savunduğu merkez-çevre ayrımının bazı özellikleri Cumhuriyet’in kuruluş döneminde ortaya çıkmıştır. Cumhuriyet’le birlikte laik, merkeziyetçi ve Türk ulusu temelli anlayışa karşı çevre olarak nitelendirilen Anadolu’nun çeşitli bölgelerinden dilsel, etnik ve dinsel (Şeyh Sait İsyanı, Ağrı Dağı İsyanı gibi) tepkiler oluşmuştur. Bu kesim genel olarak merkezin temsilcisi CHF’nin karşısındaki partileri desteklemiştir.

Küçükömer (1969), Türkiye’deki modernleşme sürecinin Batı’daki örneklerinden farklı olarak sivil toplum temelli değil, devlet merkezli bir çizgide ilerlediğini vurgulamaktadır. Ona göre Osmanlı’dan Cumhuriyet’e devralınan siyasal yapı, halkın siyasal sürece doğrudan katılımını değil, bürokratik bir seçkinler sınıfı eliyle yönlendirilen yukarıdan aşağı mbir yaklaşımı esas almıştır. Bu nedenle Türkiye’de siyasal bölünmeler, toplumsal taleplerin

siyasete yansması şeklinde değil, devlet ii hiziplerin ideolojik rekabetinin toplumda yankı bulması şeklinde gelişmiştir. K'ın ifadesiyle, sol olarak tanımlanan CHP'nin aslında Batı'daki anlamıyla bir sol parti değil, bürokratik merkezin taşıyıcısı olduğu dikkate alındığında, bu yukarıdan aşağı bölünme biçiminin anlamı daha da netleşmektedir (K, 1969).

Sonuç olarak Türkiye, Osmanlı'dan yukarıdan aşağı oluşan bir siyaset ve devlet anlayışını miras almıştır. Tek parti döneminde partilerin uzun bir süre kurulmasına izin verilmemesi ve seçim sisteminin çok partililiğe elverişsiz oluşu da yine yukarıdan aşağı oluşumun göstergesidir. Çok partili döneme geçene kadar da önce siyasi partiler kurulmuş daha sonra toplumsal tabanını oluşturmuştur. Shils'in kullandığı anlamda kültürel ve değerler temelli bir merkez-evre ayrımının bu dönemde oluştuğu kabul edilebilir. Ancak bununla birlikte Lipset ve Rokkan'ın yerel-bölgesel boyutlu merkez-evre ayrımının da kuruluş döneminde ortaya çıktığı söylenebilir. Belirli meseleler (laiklik, merkeziyetçilik, milliyetçilik) merkezle zdeşleşirken, belirli meseleler (İslamcılık, adem-i merkeziyetçilik, teşebbüs hürriyeti) evreyle özdeşleşmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÇOK PARTİLİ DÖNEMDE BÖLÜNMELER

3.1. 1950-1960 Yıllarında Toplumsal Bölünme

Shils'in kullandığı anlamda bir merkez-çevre ayrımının Türkiye siyasetine hakim olduğunu savunan Mardin (2000: 95), çok partili yaşama geçişle Osmanlı'dan Cumhuriyete süreklilik gösteren bu ayrımın Demokrat Parti (DP) ve CHP arasında devam ettiğini ileri sürmektedir. 1945'te Toprak Kanunu'na tepkinin temsilcisi olarak görülse de DP aslında özel girişimi destekleyen ve bürokratik bağımlılığa olan öfkeli kesimlerin temsilcisidir. Bu bağlamda köylüye hizmet getirmek, bürokrasiden kurtulmak, dinsel pratiklerle beraber liberalleşme vaatleri arasında bulunuyordu. Bu vaatler DP'nin çevredeki diğer seçmen kitlesinin desteğine dayanarak CHP'den farklılığını ortaya koyuyordu.

Kahraman'a (2008:76) göre çevreyi oluşturan bir koalisyondur: büyük burjuvazi, küçük üretici, köylüler ve demokrasi-liberalizm arayışındaki entelektüel çevreler. Özbudun'a (2016: 36) göre DP'yi destekleyen kitleler genel olarak CHP'nin tek parti döneminde sorunlar yaşayan dini/muhafazakâr kesimler, jandarma-tahsildar baskısından bunalmış köylüler, liberal demokratlar, solcular, Varlık vergisi nedeniyle ayrımcılığa uğramış gayrimüslimlerdir. DP ideolojik bir kampanya değil demokrasi ve bireysel hürriyet üzerinden kampanya yürütmüştür (Özbudun, 2016: 36). Bununla birlikte önceki bölümde de yer verildiği üzere CHP tek parti dönemi boyunca sınıfsal örgütlenmeleri yasaklamış ve farklı toplumsal sınıfların varlığını reddetmiştir. Bu nedenle bir kitle partisine dönüşmek yerine merkezde devlet bürokrasisi ve orduya, taşrada yerel eşrafla olan ittifaklarına güvenmiştir. Böyle bir ortamda Uğur-Çınar vd.'ne (2023: 3) göre DP köylülüğü kendi saflarına katacak yeniden dağıtımcı önlemler ve hatta yeni doğmakta olan işçi hareketinden de destek almıştır. Ancak Eroğul'a (2013: 81) göre DP, halk hareketini araçsallaştıran egemen sınıfın siyasal örgütü niteliği taşımaktadır. Tüm bunlara ek olarak CHP hükümetinin Avrupa parlamentarizmine benzer bir sistem kurma arzusu, çok partili sisteme geçişi gerektirmekteydi. Tek parti döneminde 2 kez denenmiş olan çok partili sisteme geçiş, bilindiği üzere başarısız olmuştur. Savaş sonrası oluşan uygun ortamda bu girişim bir kez daha denenmiş ve DP ile çok partili yaşama geçilmiştir (Eroğul, 2013: 73).

DP, her ne kadar farklı misyonlarla farklı kitleleri mobilize etmiş olsa da CHP'nin içinden çıkan elitlerden oluşmuş ve birçok konuda CHP ile paralel politikaları savunmuştur. Aralarında belirgin bir ideolojik farklılık bulunmamakla beraber aynı ideolojinin nasıl uygulanacağı konusunda farklılıklar ortaya çıkmıştır (Tachau, 2002: 41; Ahmad, 1992: 246).

Wutrich (2013:756) iki partinin liderlerinin aynı elit kökenden gelmesinin, iki parti arasında bir merkez-çevre ayrımı yapmak için engel teşkil edeceğini ileri sürmektedir. Buna karşılık Özbudun (2016: 31) II. Meşrutiyet döneminde TCF'nin iktidarla aynı elit kökenden gelse de çevreyi mobilize ettiğini savunarak karşı çıkmaktadır. Bununla birlikte CHP'nin kırsal kesimden, DP'nin modernleşmiş kentlerden oy alması merkez-çevre ayrımıyla paradoksal olduğu yönünde değerlendirmeler bulunmaktadır (Wutrich, 2013: 756). Mardin'e (2000: 95) göre DP her ne kadar eşraf ve köylülüğün değerlerini öne çıkarsa da CHP eşraftan tamamen kopmamıştır. Özbudun'a (2016:32) göre bu 3 durumu göstermektedir: (i) CHP'nin bir kısım taşra elitleriyle milli mücadele zamanında kurulmuş olan ittifakı devam etmektedir, (ii) yerel eşrafın çok sayıda oyu yönlendirebileceği bölgelerde CHP oyunu korumuştur ve (iii) CHP'de hoşnutsuz olan toplum kesimleri gelişmişlik düzeyi nispeten yüksek bölgelerdir ve bu da DP'nin başarısının toplumdaki bir katılma krizinden kaynaklandığı görüşüne neden olmaktadır. Zürcher (2005: 325) muhalefete desteğin devam ettiği bu bölgelerin toprak sahiplerinin ve aşiret reislerinin blok oy sağlamaya devam ettiği doğu bölgeleri olduğunu belirtmektedir.

Tablo 3.1. Parti Manifestolarında Öncelikli Konular

Yıl	Parti Adı	Dini Değerler e Olumlu Vurgu	Dini Değerler e Olumsuz Vurgu	Demokrasi	Siyasi Otorite	Sağ-sol	Planlı Ekonomi	Refah Devlet i	Piyasa Ekonomisi
1950	CHP	0	2,3	0,8	2,3	-5,1	3	13,1	5,4
1950	DP	0	0	6,6	40,4	44,6	0	0	8,4
1954	CHP	0	0	6	10,6	-28,3	5,4	6	5,1
1954	DP	0	0	6,6	40,4	44,6	0	0	8,4
1957	CHP	0	0	5,4	18,7	21,2	2,9	4,1	5,8
1957	DP	0	0	6,6	40,4	44,6	0	0	8,4

Kaynak: Manifesto Proje Verileri, 2024. [Manifesto Project Database \(wzb.eu\)](https://www.manifestoproject.eu/)

DP ve CHP'nin 3 seçim dönemine ait manifesto verileri incelendiğinde vurgu yapılan ve aralarında ayrışma olan temel konuların otoriterlik, sol-sağ konumları, planlı ekonomi, refah devleti ve piyasa ekonomisi olduğu görülmektedir. Dini değerlere yapılan olumlu vurgu değeri, geleneksel aile yapısına yapılan olumlu vurgu ve dini kurumların devlet ve toplumdaki rolüne yapılan desteği belirtmektedir. Dini değerlere yapılan olumsuz vurgu din ve devletin ayrılması ve modern aile yapısına destekle karşılık bulmaktadır. Manifesto verilerine göre CHP'nin 1950'deki küçük oranının dışında her iki parti de dini kurum ve değerler konusunda olumlu ya da olumsuz atıflarda bulunmamıştır. CHP 1950 Seçim Beyannamesi'nde laikliği 6 ilkeyle beraber partinin temel prensibi olarak tanımlamıştır. Ancak iktidarlara gelinmesi halinde bu 6 ilkenin Anayasadan çıkarılacağı, Anayasanın laik niteliğinin korunması gerekli kayırların korunacağına yer verilmiştir (CHP Seçim Beyannamesi, 1950). Demokrat Parti 1950 yılındaki

seçim beyannamesinde din konusunda; din, mezhep, sınıf farkları gözetilmeden tüm vatandaşların hak ve özgürlüklerinin maddi ve manevi yükselişlerinin temin edileceğini vaat etmiştir (Demokrat Parti Seçim Beyannamesi, 1950). Bu bağlamda Zürcher (2005: 307) de DP'nin İslamcı duyguların kamusal alanda ifadesine olanak tanıdığını kabul etmektedir. Ancak bu dönem boyunca devletin laik yapısının değişmeden kaldığını savunmaktadır (Zürcher, 2005: 307). Benzer şekilde Küçükömer (1969: 133) de savaştan sonra iki partinin de laik, batıcı ya da dindar olmalarında herhangi bir farklılık görülmediğini savunmaktadır.

Otoriterlik vurgusu; yönetme yetkisinin kendinde bulunduğunu ve diğer partinin böyle bir yetkisinin bulunmadığına yapılan atıfları içermektedir. DP'nin özellikle 1957'den sonra muhalefete gayrı meşru muamelesi yapmaya başlaması otoriter bir tutum ortaya koyduğunun göstergeleri arasındadır. DP çoğunlukçu bir demokrasi anlayışı benimsemiş ve artan baskıcı tedbirlerle iktidarını korumaya çalışmıştır (Tachau, 2000:133). Literatürde yer alan bilgilerle açıklanan bu duruma ek olarak seçim sisteminin etkisini de eklemek önemlidir. 1946'dan 1957 seçimlerine kadar Türkiye'de listeli basit usul çoğunluk sistemi kullanılmıştır. Oldukça orantısız sonuçlara ol açan bu sistem, 1950 seçimlerinde DP'nin oylarını %53,4 iken TBMM'nin %83,6'sını temsil etmesine neden olmuştur. Bu orantısız temsil DP'nin otoriter tutumunda ve 1960 müdahalesine giden süreçte önemli bir etken olmuştur (Özbudun, 1995: 528). Bununla birlikte DP'nin demokratiklik vurgusunun da CHP'ye göre yüksek olduğu görülmektedir. Eroğul'a (2013: 76) göre DP muhalefette kaldığı tüm süre boyunca ideolojik araç olarak demokrasiyi kullanmıştır. Toplumdaki bütün hoşnutsuzluklarının çözülmesini demokrasinin kurulmasına bağlamıştır.

Sol-sağ ölçeği, Laver ve Budge'ın (1992: 26) ortaya koyduğu ve partilerin sol ve sağdaki konumlarını tahmin etmeyi sağlayan bir ölçektir. Sol uçta devlet müdahalesi, barış ve işbirliği, sosyal hizmetlerin genişletilmesi ve işçi gruplarına yönelik pozitif referanslar yer almaktadır. Sağ uçta ise kapitalist ekonomi, sosyal muhafazakârlık, askerî harcamalar ve özgürlük vurguları yoğunlaşmıştır. Ayrıca güçlü ve istikrarlı bir hükümete yapılan ifadeleri de barındırmaktadır. Bu ölçeğe göre 1950-1960 yılları arasında CHP'nin değişen orana rağmen DP'nin solunda yer aldığı ve DP'nin istikrarlı olarak sağ katsayısını yüksek tuttuğu görülmektedir. Her ne kadar devletçi karşıtı politikaların temsilcisi olarak DP kendisini sunsa da liberal serbest piyasaya geçişte önemli bir dönüm noktası, İnönü hükümetinin 1947'de aldığı kararlardır. Bununla birlikte liberalleşmeyi o zamana kadar en ateşli savunan parti DP'ydi. Türkiye tarihinde ilk kez çiftçinin çıkarlarına bu kadar öncelik verilmiş ve çiftçiye ucuz kredi olanakları sağlanmıştır. İlk yıllarda DP'nin bu hamlesi kredilerin ithal makine alımı ve ekilen alan hacminin artırılması ile 3 yılda %11-13 oranında büyüme yaşanmıştır. 1951'de hükümet

yabancı yatırımı teşvik için bir yasa getirmiş ancak yabancı yatırımlar DP'nin beklentisinin oldukça altında kalmıştır. DP'nin iktidar yıllarında ülkeyi birbirine bağlayan kilometrelerce karayolları yapılmıştır. Önceki hükümetin modernleşme projelerinden birisi olan demiryolları yapımı ise tamamen durduruldu. Zürcher'e (2000: 327) göre bu durum devletin mülkiyetinde olan demiryollarına karşı, özel mülkiyetin elinde olan kamyon ve otobüslerin teşvikini sağlamaktı. Bu yıllarda devlet yatırımlarının çoğu devlet sanayi kesimine yapılmıştır. DP döneminde Türkiye yalnız ekonomi alanında değil dış siyaset ve savunma alanında da dünya kapitalist sistemiyle birleştiği bir dönem olmuştur. ABD ve müttefiki ülkelerin serbest girişimi ve liberal demokrasiyi korumak için kurdukları yapının bir parçası haline gelmiştir. Bu da Kemalizm'in dış ilişkilerde ihtiyatlı tarafsızlık siyasetinden kopuşa işaret ediyordu. 1950'de NATO üyeliğine başvuruda bulunulmuş ve 1952 de tam üye olunmuştur. NATO üyeliği hem iktidar hem muhalefet kanadında büyük bir başarı olarak görülmüş ve kutlanmıştır. NATO üyeliğinden sonra 2 milyar dolar askeri yardımla Türk ordusu modernleşmeye başladı. Donanımlar yenilenmiş ve ordudaki önemli mevkilere mühendislikte uzman genç subaylar geçmiş ve eğitimlerinin bir kısmını NATO eğitim programlarıyla yurt dışında yapmışlardır. Zürcher'e (2000: 348) göre batılı toplumların ne kadar gerisinde olduklarını gören bu subaylar 1955 ten bu yana hükümete karşı oluşturulan gizli tertiplerin planlayıcısı olmuştur (Zürcher, 2000: 341- 348).

Bu görüşlerden farklı olarak Küçükömer (1969: 133) DP'nin yükselişini ve CHP ile olan farklılığını ekonomi politik yaklaşımlar olarak açıklar. 1948 İktisat Kongresinde Tüccar Kulübü modern bir gelir vergisini getirmek istiyordu. Ancak bu konu ilkel birikim sahipleri ile devletçilik ve liberalizm üzerine bir tartışmaya dönüşmüştür. DP ye sermaye sahiplerinin direktifleri veriliyor ve liberal eğilimler ortaya konuluyordu. Küçükömer (1969: 133) buradan hareketle CHP'nin sol parti olarak görmesini tartışmaya açmaktadır. Ona göre üretim güçlerinin geliştirilmesi ve büyük kitlelere üretim sürecine katmak açısından DP daha sol olarak kabul edilebilmektedir. Osmanlı ve Cumhuriyet bürokratinin elde ettiği artığı tüketim servetine ayırması nedeniyle böyle düşünülmektedir. Ancak tarihi bürokrasi DP dönemi boyunca fakirleşmeye uğramıştır. 1960 müdahalesine giden sürecin temel etkeni de bu durum oluşturmaktadır (Küçükömer, 1969: 133).

Piyasa ekonomisi değeri, serbest piyasa, bireysel teşebbüse, özel mülkiyete olumlu atıflarla birlikte Ortodoks ekonomiye (bütçe açıklarının azaltılması, geleneksel ekonomik kurumlara destek gibi) olumlu vurguları içermektedir. Piyasa ekonomisi değeri, DP'nin CHP'den çok yüksek olmasa da 3 dönem boyunca CHP'den yüksek seyretmiştir. DP ekonomi politikasında tasarruf ve bütçe açıklarının azaltılmasını vurgulamıştır. Tasarruf ile elde edilen

imkanlarla verimli alanlarda kullanılacaktır. DP vergi reformu konusunda bir gereklilik olmadığını, yeni verilendirme yerine mevcut kaynakların etkin kullanımının gerekliliğini vurgulamıştır. CHP ise başlatılan vergi reformunun tamamlanacağı, yeni şartlara göre vergilerin düzenleneceğine yer vermiştir. Serbest piyasa, bireysel girişimcilik ve devlet müdahalesi konusunda da iki parti farklılaşmaktadır. DP özel teşebbüsü ekonomik kalkınmanın bir unsuru görürken, devlet müdahalesi ve bürokrasinin azaltılması gerekliliği vurgulanmıştır. Buna karşılık CHP kamu teşebbüsleriyle özel teşebbüslerin eşit şekilde çalışması gerektiğine yer vermiştir. Aradaki temel fark CHP özel teşebbüse karşı konumlanmamakla beraber kamu teşebbüslerinin devam etmesi gerektiğini savunurken, DP kamu teşebbüslerine neredeyse hiç yer vermemiş ve iktisadi imkanların devlet eliyle doldurulmasını israf olarak nitelemiş ve son verilmesi gerektiğini savunmuştur. Her iki parti de yabancı sermaye ve teşebbüsün Türkiye'ye yatırımını desteklemiştir (DP Seçim Beyannamesi, 1950; CHP Seçim Beyannamesi, 1950).

Birçok yazara (Tachau, 2002; Zürcher, 2000; Kongar, 2006) göre DP yeni bir sosyo-ekonomik sınıfın oluşmasının önünü açmıştır. DP'nin siyasi sahneye çıkmasıyla yeni bir sosyo-ekonomik sınıf ortaya çıkmıştır. Bu yeni sınıf 1930'lu ve 1940'lı yıllarda uyguladığı kalkınma politikaları sonrasında yeni fırsatlar bulan girişimciler, tüccarlar ve ticaretle uğraşan kesimlerden oluşuyordu (Tachau, 2002: 41). CHP seçkinleri ile DP arasında dikkate değer bir mesleki farklılık da gözlemlenmiştir. CHP'yi temsil eden milletvekillerinin askeri veya bürokratik geçmişe sahip olma ihtimali biraz daha yüksekken, DP'li milletvekillerinin “profesyonel” mesleki (avukat, doktor, iş adamı vb.) geçmişe sahip olma ihtimali daha yüksek bir orana sahiptir (Wutrich, 2013: 756). Kongar (2006: 150), DP'nin göçü özendirme ve planlama karşıtlığının toplumda bir yatay hareketliliği ortaya çıkardığını savunmaktadır. Devlet eliyle özel sektöre verilen destekle DP'ye sadık yeni bir burjuva sınıfı oluşturulmaya çalışılmıştır. Ayrıca traktörün kullanıma sokulması kentlere göçün ve gecekondulaşmanın önünü açmıştır. Gecekondu halkı olarak yeni bir katman ortaya çıktı ve daha sonra bu katman kendi içinde farklılaşarak işçi, esnaf ve tüccara dönüşmüştür. Ancak gecekondulaşma kentsel toprakların yağmalanması, yasa dışı örgütlenmelerin önünü açmıştır. Kente gelen bu nüfus sosyalleşmesi ve siyasallaşması hemşerilik bağları, siyasal partilerin il ve ilçe teşkilatları ve büyük oranda tarikat-cemaatlerin etkisiyle olmuştur. Kongar'a (2006: 151) göre DP'nin İmam hatip okulları açması gibi uygulamalarla kentlere göç eden bu nüfus giderek siyasallaşmış ve siyasal İslam'a eğilmiştir. Bu eğilim 90'lı yıllarda bu kitlenin Refah Partisi ile bütünleşmesini sağlamıştır.

Planlı ekonomi, piyasa düzenlemesine ve uzun dönemli ekonomi planlamasına yapılan olumlu referansların değeridir. Planlı ekonomide de sol-sağ ölçeğine uygun olarak CHP belli

oranda olumlu referanslar kullanırken, DP manifestolarında planlamaya herhangi olumlu bir atıfta bulunmamıştır. Ancak Zürcher'e (2000: 326) DP'nin başarısız (yüksek enflasyon, dış ticaret açığı, dış borçlanma ve tarım sektöründeki sorunlar) olmasındaki 3 önemli etkenden bir tanesini planlama eksikliği oluşturmaktadır. İlk olarak yapılan yatırımlar ve kullanılan kredilerden hızlı ve somut adımlar beklendiği için ülkenin üretim kapasitesinin iyileştirilmesinden çok yüksek büyüme seviyesi hedeflenmiştir. İkinci olarak planlamaya olan karşıtlıklarıdır. Sonuncusu ise yatırım kararlarının siyasal bir şekilde alınması yanlış yerde yanlış sektörlerin kurulmasına neden olmuştur (Zürcher, 2005: 327-328).

1950 seçimleri sonrası çok partili yaşama geçilmiş ve bu dönemde toplumsal bölünmelerin merkez-çevre ekseninde cereyan ettiği yönünde görüşler olmuştur. Lipset ve Rokkan'ın merkez-çevre karşıtlığı yerel ekseninde kabul etmekte ve merkezin ulus devlet kurma çabalarına karşı çevrenin dilsel, dinsel ve kültürel tepkisini içermektedir. Ancak hem manifesto verilerine hem de seçim sonuçlarına bakıldığında dilsel farklılığa sahip güneydoğu bölgesinin çevre partisi olarak görülen DP'ye oy vermesi gerekmektedir. Ancak CHP bu dönemde Güneydoğudan blok oy desteğini devam ettirmiştir. Ayrıca dini değerler konusunda manifestolarda büyük farklılıklar olmadığı gibi DP hükümeti boyunca da devletin laik karakterini değiştirecek adımlar atılmamıştır. Manifesto verilerindeki esas farklılık işlevsel bölünmelerin kapsamına girecek sol-sağ karşıtlığı, piyasa ekonomisi ve planlı ekonomi konularında görülmektedir. Manifesto verilerine göre DP'nin serbest piyasa ve planlama karşıtlığına yaptığı olumlu referanslarla bu değerleri CHP'ye göre yüksek seyretmiştir. Manifesto verilerinde otoriterlik değerlerinde de büyük farklılıklar gözlemlenmektedir. Yönetme hakkına yapılan vurguyu içeren otoriterlik, DP'nin CHP'nin orduyla olan yakınlığından kaynaklı sürekli olarak darbe korkusu yaşamasıyla ilişkilendirilebilir. Bu korkunun zamanla muhalefete baskı ve bireysel özgürlüklerin kısıtlanması uygulamaları da yine bu değerle uyumludur.

3.2. 1960-1980 Arası Toplumsal Bölünmeler

1960-1980 yılları arsında toplumsal bölünmeleri analiz edebilmek için öncelikle kurumsal değişikliklere yer verilmiştir. Askeri müdahale sonrası yeni bir Anayasa ve yeni yasalar öngörülmüş ve bu değişimler parti sistemlerin oluşmasında etkili olmuştur. Daha sonra partilerin konumları başlığı altında partilerin arz yanını ortaya koyabilmek için partilerin manifesto değerleri incelenmiştir. Siyasetin talep yanını oluşturan seçmenlerin konumunu ortaya koyabilmek için de Muzaffer Sencer'in 1969 seçimi öncesi parti seçmenleriyle yaptığı anket değerlendirilmiştir. Ayrıca Çölaşan'ın 1973 seçimlerinde milletvekilleriyle yaptığı anket

de partinin hem sosyal temellerini anlamak hem de parti-seçmen arasındaki ilişkiyi göstermek açısından destekleyici bir veri olarak kullanılmıştır.

3.2.1.Kurumsal Değişiklikler

27 Mayıs 1960'ta alt kademe subaylar ve darbenin başına geçmeyi kabul eden Cemal Gürsel yönetiminde ordu hükümete el koymuştur. Kimi yazarlar tarafından bu müdahale merkezi eliten çevreye verdiği karşılık olarak değerlendirilmektedir (Tachau, 2000) Müdahale sonrası MBK hemen yeni bir anayasa hazırlığına başlamış ve yeni anayasa ve seçim kanunu parlamentoda daha orantılı bir temsili sağlanmasının önünü açmıştır. 1961'de hayata geçirilen yeni anayasa ile sistem daha fazla liberalleştirilmeye ve çoğunluğu sağlayan partinin gücünün kısıtlanması amaçlanmaktaydı. 1961 Anayasası sonrası kurucu meclis nisbi temsil seçim sisteminde karar kılmıştır. Millet meclisi için seçim çevresi barajlı d'Hondt sistemi öngörülmüştür. 1965 yılında seçim kanunu bir kez daha değiştirilerek her iki meclis için de Milli Bakiye usulü kabul edilmiştir. 1968 yılında seçim sisteminde bir değişiklik daha yapılmış iki meclis için de seçim çevresi barajı kabul edilmiştir. Ancak AYM değişikliğin barajla ilgili hükmünü iptal etmiş ve 1980'e kadar barajsız d'Hondt geçerli olmuştur (Özbudun, 1995: 528). 1970'ler boyunca 2 büyük partinin sandalye oranındaki düşüş istenen etkinin gerçekleştiğini göstermektedir (Tachau, 2000: 42). Ayrıca nisbi temsil seçim sistemi küçük partilere sağladığı avantajla büyük partilerin seçmenleri üzerindeki etkisini zayıflatmıştır. Bunun parti sistemi üzerindeki en önemli sonucu partilerin bölünerek yeni partilerin ortaya çıkması ve parlamentoda temsil olanağına kavuşması olmuştur (Hale, 1980: 411).

1961 Anayasasının öngördüğü önemli kurumlardan bir diğeri Devlet Planlama Teşkilatı'dır (DPT). DPT, 1962 sonrası ekonomi politikalarının planlama tabanına oturtulmuştur. 1963'ten başlayarak 3 tane 5 yıllık plan, yatırım politikaları üzerinde etkili olmuştur. Kamu yatırımlarının planlara uyum göstermesi zorunlu kılınmıştır. Özel yatırımlar da benzer şekilde desteklerden yararlanabilmek için DPT'nin ve yatırım projelerinin planlara uygunluğunu denetleyen kamu kuruluşlarının onayına muhtaç olmuştur (Boratav, 1989: 326).

3.2.2.Partilerin Konumlanmaları

Kalaycıoğlu'na (2000: 390) göre 1960 müdahalesi, CHP-DP arasındaki merkez-çevre çatışmasında, merkezin galip geldiğini ifade etmektedir. Cumhuriyetin ilk yıllarından beri süren çatışmada düzenin korunmasını isteyen devlet bürokrasisi ve aydınlardan oluşan merkez ve değişim isteyen çevre arasında süren çatışma 1960'lı yıllara da egemen olmuştur. 1961 Anayasası'nın getirmiş olduğu tüm hak ve özgürlüklere rağmen çevre bu yenilikleri Kemalist aydınların ve bürokratik elitlerin kendilerine dokunulmazlık hakları getirerek millet

egemenliğini sınırlandıran hukuki bir denklem kurması olarak görmüştür. Bu denklemde CHP de merkezin partisi olarak görülmüş ve planlı kalkınma gibi mevzuatı güçlendirici politikaları savunması da bu argümanı güçlendirmiştir (Kalaycıoğlu, 2000: 390). Heper de (2018: 221) Kalaycıoğlu'yla benzer şekilde 1961 Anayasası'nın bürokratik seçkinlerin kendilerini seçmen çoğunluğundan korumak için giriştiği çabaların son ürünü olarak görmektedir. Anayasa vatandaşlara çok geniş hak ve özgürlükler sağlarken, Cumhuriyeti ve devleti koruyabilecek bir araç temin etmemiştir. Bürokratik seçkinler, çevrenin ya da kendi saflarından ayrılanların bu hak ve özgürlükleri kendilerine karşı kullanacağını öngörmemiştir (Heper, 2018: 221-222).

1960'taki müdahaleden sonra Yeni Türkiye Partisi (YTP), Adalet Partisi (AP), Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) gibi bazı partiler, DP'nin halefi olduğu iddiasıyla ortaya çıkmıştır. Bu yeni ve küçük partilerin seçim rekabetine katılabilmesinin önünü nisbi temsil seçim sistemine geçilmesi açmıştır (Ergüder, 2000: 286). Özbudun'a (2016: 37) göre 1961 seçimlerinde merkez-çevre bölünmesinde bir değişiklik yaşanmamış ve DP'nin halefi olan 3 parti (YTP, AP ve CKMP) toplam oyların % 62,5'ini almıştır. 1965'e kadar süren bu belirsizlik, AP'nin zaferiyle sona ermiştir. 1965 seçimlerinde Türkiye İşçi Partisi (TİP) ve Milliyetçi Hareket Partisi'nin (MHP) meclise girmesi merkez-çevre bölünmesine ideolojik ve sınıfsal unsurlarının eklenmesi olarak değerlendirilmektedir (Özbudun, 2016: 37). 1969 seçimlerinde AP, genel oyun yüzde 46.5'ini alarak parlamentoda çoğunluğa sahip olmuştur. Toplam oyun % 27,4'ünün alan CHP ana muhalefet pozisyonu sürdürmüştür. Cumhuriyetçi Güven Partisi (CGP), MHP, Türkiye Birlik Partisi (TBP), YTP ve bağımsızlar ise iki büyük partiye meydan okuyacak oranda oy alamamıştır (Ergüder, 2000: 286).

12 Mart 1971 Muhtırası ile ordu parlamentoya müdahale etmiş ve partiler üstü bir hükümet kurulmasını istemiştir. Ecevit'in bu hükümete destek vermemesi ve bu nedenle genel sekreterlikten istifa etmesi orduyla olan ittifaka son vermek istemesi olarak değerlendirilmiştir. 1972 Mayıs'ta toplanan olağanüstü kurultayda Ecevit genel başkan seçilmiştir (Özbudun, 2016: 40). CHP'deki lider değişimi ideolojik eksenin daha da sola kaymasında etkili olmuştur. CHP'nin ideolojik olarak sola kayması ve rekabet ettiği partilerin sağda birleşmesi hem parlamentoda hem toplumda kutuplaşmayı artırmıştır (Tachau, 2000: 136). Bu da bazı araştırmacıların merkez-çevre ayrılığının aşılacak artık işlevsel bölünmelerin parti siyasetinin özünü oluşturduğu değerlendirmesine neden olmuştur. Bu dönemi kimi yazarlar (Ergüder, 2000; Tachau, 2000; Kalaycıoğlu) merkez-çevre karşıtlığının devamı olarak nitelerken kimi yazarlar işlevsel bölünmelerin (Uğur-Çınar vd, 2023; Bermek, 2019; Özbudun, 2016) merkez-çevre karşıtlığının yerini aldığını savunur. Ergüder 1960'lı ve 1970'li yıllarda merkez-çevre karşıtlığının Türk siyasetine şekil veren unsur olduğunu savunmaktadır. Merkez-çevre veya

yönetici seçkinler-yerel seçkinler çatışması ya da kent-kır çatışması önemli bir bölünme çizgisi olarak karşıtlığın temelini oluşturmuştur. 1960'lardaki sosyo-ekonomik gelişme, örgütlenmiş işçi gruplarının ve müteşebbis grupların ortaya çıkışı, kentsel ve kırsal bölgeler arasındaki haberleşmenin artması, dinsel ve etnik unsurların toplumsal ve siyasi ayrılıklar olarak önem kazanması merkez-çevre karşıtlığının katmanlaşmasında etkili olmuştur. Tüm bunlara şiddetin bir siyasi görüş ifadesine dönüşmesi ve yoğun ideolojikleşme artıran gelişmeler olmuştur (Ergüder, 2000: 290-291). Yeni seçim sistemiyle genişleyen parti yelpazesi TİP, MSP ve MHP gibi uç partilerin meclise girmesine olanak sağlamıştır. DP'nin mirasçısı olarak Sünni İslam, kırsal değerler ve etnik Türk milliyetçiliğini vurgulayan AP, çevre değerlerini temsil etmiştir. Ancak MHP ve MSP'nin de ortaya çıkmasıyla AP güç kaybetmiştir. Tachau'ya (2000: 137) göre bu dönemde merkez partisi CHP olarak kalmış ancak çevrenin temsilciliği önce DP'den AP'ye, sonra dini yönelimli MSP ye ve aşırı sağcı MHP ye kaymıştır. Parti rekabetinin özü hala tüm kesimlerin CHP ye karşı örgütlendiği ve rekabet ettiği bir yapıda sürmektedir.

İşlevsel bölünmeler, Lipset ve Rokkan'ın sermaye sahipleri-işçi karşıtlığı ile sol-sağ ayrımında karşılığını bulmaktadır. CHP'nin ortanın solu söylemini benimsemesi ve TİP'in güç kazanması ve karşısında komünizm karşıtlığı, serbest piyasa yanlısı dini ve milliyetçilikle bütünleşmiş partilerin yer alması bu karşıtlığın oluşmaya başladığını göstermektedir. 1966'da Ecevit'in önderliğinde CHP ortanın solu görüşünü benimsemiş ve tabanını sendikalı işçiler, piyasa odaklı köylüler ve kentli orta genç sınıf profesyonellere genişletmeye çalışmıştır. 1960'larda ithal ikame sanayi modeliyle işçi sınıfının boyutu büyümüş, radikal öğrenci hareketleri ve işçi hareketleri ile birlikte CHP ve Ecevit önemli bir figür haline gelmiştir (Uğur-Çınar vd.,2023: 5). Ortanın solu kitabında Ecevit, CHP'nin hedeflerini toplumsal olarak dönüştürücü ve statüko karşıtı olarak yeni bir tarzda yeniden tanımlamıştır. CHP filizlenen işçi hareketi ve kırsal çıkarlara dayanarak elit kadrodan çıkararak bir kitle partisine dönüştürmeyi amaçlamıştır. Ecevit'in CHP'si köylüler, tarım üreticileri, kent işçileri, orta sınıflar ve aydınlar gibi farklı toplumsal unsurları güçlendirmeyi ve bir koalisyon halinde harekete geçirmeyi hedeflemiştir (Somer, 2022: 306). Karşısındaki sağ kanatta ise AP daha çok burjuvazi ve toprak sahibi eşrafa, MHP, MSP büyük şehirlere göç eden muhafazakâr işçilere hitap etmeye çalışan etnik milliyetçilik ve dini değerleri önceleyen muhafazakâr partiler yer alıyordu (Uğur-Çınar vd. 2023: 5).

1973 seçimleri iki büyük partinin egemenliğinin son bulması ve koalisyonlar döneminin başlaması açısından önemlidir. AP ve CHP mecliste çoğunluğu elde edecek oy oranını toplayamamış ve Milli Selamet Partisi (MSP) ve MHP hükümet kurmak için ciddiye alınması gereken aktörlere dönüşmüştür (Ergüder, 2000: 286). 1975-1977 yıllarında kurulan iki

Milliyetçi Cephe hükümeti dönemlerinde kutuplaşma daha da tırmanmıştır. 1973 sonrası Türkiye siyasetinin belirgin özellikleri bölünme, kutuplaşma ve hükümetlerin kararlı davranmamaları olmuştur. Kutuplaşma yalnızca partiler arasında değil örgütlü işçi sınıfı, eğitim sektörü, sivil bürokrasi ve hatta güvenlik hizmeti içine kadar sirayet etmiştir. Merkezci AP ile aşırı sağ MHP koalisyonunda bu taraftarlar hükümet örgütlerine girmiştir. CHP iktidara geldiğinde kendi taraftarlarıyla değiştirmiş ve böylece sürekli bir personel değişimi yaşanmıştır. Bu sırada partizan militanların şiddeti daha da tırmanmış ve yeni kurbanlar parlamento üyeleri, profesörler ve hatta eski başbakanlar olmuştur. Suikastlar kutuplaşmayı hızlandırma ve siyasal merkezin meşruiyetini aşındırmayı amaçlıyordu. Bazı taşra kentlerinde etnik gruplar arası (Türk-Kürt) ve mezhepler arası (Sünni-Alevi) bölünmeler ortaya çıkmıştır. Uykuda olan bölünmeler, aşırı siyasi görüş sahipleri tarafından tetiklenmiştir (Heper, 2018: 200-203). Bu dönemde Kürt etnik siyaseti Türkiye İşçi Partisi içinde temsil edilmiştir. M. Ali Aybar'ın 1963'te Gaziantep'te yaptığı konuşmada Kürt sorunu etnik, kültürel ve ekonomik boyutları olan bir sorun olarak belirtilmiş ve acilen çözülmesi gerektiği söylenmiştir. TİP 1964 yılındaki programında Kürt sorununu Doğu Kalkınması başlığı altında tüm boyutlarıyla ele almıştır. Bölgenin ekonomik geri kalmışlığıyla birlikte vatandaşların sosyal ve kültürel olarak da geri kaldığı belirtilmiştir. TİP'in tüm yurttaşlara eşit muamelede bulunacağı vurgulanmıştır (Kaynar ve Kalkan, 2022: 67).

1961 Anayasasının ortaya çıkardığı liberal siyasi ortam ve oluşan siyasi bölünmeler bürokrasiye de sıçramış ve üst düzey bürokratların görüşleri çeşitlenmiştir. Eski homojenliğini kaybeden bürokrasinin siyaseti etkileme kapasitesi de azalmış ve önemli görevlere çoğunlukla partilerin ideolojik yaklaşımlarını paylaşan taraftarları getirilmiştir (Heper, 2018: 189). Küçükömer (1969: 133) ise tarihi bürokrasinin devamı olarak nitelediği MBK'nın, DP döneminde fakirleşmeye uğradığını savunmaktadır. Osmanlı ve Cumhuriyet bürokrati elde ettiği artığı daha çok tüketim servetine tahsis ediyordu. İşlerinden çok küçük bir kesim yalnızca elde ettiği artık ürünü üretim aracı sahibi olmaya ayırıyordu. 1960'tan sonra bürokrat grubun özellikle subaylar düzeyinde kitle halinde üretim aracı sahibi olmaya itilerek kapitalist sınıfa girmeleri amaçlanmıştır. Yönetici grup bürokratin öncülüğü ile subaylar Ordu Yardımlaşma Kurumu kurulmuş ve bu araçla subaylar kapitalist sınıf içinde dönüştürülmeye çalışılmıştır. Bu sayede DP döneminde fakirleşen subay grubunun durumu düzeltilmeye çalışılmıştır. Üretim güçlerinin tasfiye olduğu bu şartlarda halk kitleleri İslamcı-doğucu değerlere itilmiştir (Küçükömer, 1969: 133).

Tablo 3.2. Parti Manifestolarında Öncelikli Konular

Yıl	Parti Adı	Dini Değerlere Olumlu Vurgu	Dini Değerlere Olumsuz Vurgu	Sağ-Sol (Rile)	Milliyetçilik
1961	CHP	0	0,5	-3,6	0
1961	AP	0,7	0	-8,9	0,4
1961	CKMP	2,1	0	-15,1	5,42
1965	CHP	0	1	-15,8	0,3
1965	AP	0,6	0,6	-14,9	0,2
1965	CKMP	3,3	0	7,2	9,3
1969	CHP	0,1	0,6	-2,6	0,6
1969	AP	0,6	0,3	2,5	0,4
1969	MHP	6,3	0	7,6	8,8
1973	CHP	1,5	4,1	-19,5	0
1973	AP	0,6	0,6	0,6	1,4
1973	MHP	3,5	0,1	16,5	16,8
1973	MSP	8,6	0,6	37,5	9,1
1977	CHP	0,1	0,1	-19,1	1,1
1977	AP	3,1	0,7	31,4	10,6
1977	MHP	3,5	0,1	16,5	16,8
1977	MSP	8,6	0	37,5	11,2

Kaynak: Manifesto Proje Verileri, 2024. ([Manifesto Project Database](#))

Yukarıdaki tablo Tablo 3.2’de 1960-1980 yılları arasında partilerin seçim bildirileri ve parti programlarında vurgu yaptığı değerleri göstermektedir. Manifesto Proje Verisi veri tabanından elde edilen bu değerler, literatürdeki bölünme konuları ve farklı sapmalar gösteren değerler dikkate alınarak seçilmiştir. Dini değerlere olumlu vurgu değeri, geleneksel aile yapısının desteklenmesini, dini kurumların devlet ve toplumdaki rolüne yapılan olumlu referansları içermektedir. 1960-1980 arası dönemde dini değerlere yapılan olumlu ve olumsuz vurgu değerinde sapma gösteren değerler MSP’nin dine yaptığı olumlu vurgu ve CHP’nin 1973 Beyannamesindeki yüksek olumsuz vurgu değeridir. MSP, 1971 Muhtırası ile kapanan MNP’nin devamı olarak kurulan dini referanslı partidir. Kendisinin Milli Görüş veya sağ bir parti olarak tanımlamaktadır. Hemen tüm konularda manevi ve ahlaki üstünlük ile müreffeh bir devlet ve toplum yapısına kavuşulacağını savunmaktadır (MSP Seçim Beyannamesi, 1973). CHP’nin 1973 Seçim Beyannamesi’nde ortanın solu ya da sosyal demokrasi ilkelerinin benimsemesinin, CHP’yi materyalist bir partiye dönüştürmediğini belirtilmektedir. Bununla birlikte toplumun ahlaki, inanç ve düşünce özgürlüğüne saygılı olduğunu belirtmektedir. CHP’nin Beynamede olumsuz vurgu yaptığı konu, dine bağlılığın artık siyasal eksende bir tutuculuk etkenine dönüştüremeyen partilerin inanç özgürlüğünden korkmaya başladığını

vurgulamasıdır. Bu partilerin halkın dine olan bağlılığının artık bir sömürü aracına izin vermeyeceğini, dine bağlılıkla beraber hak aramanın, emeğe yüksek ücret ve çocuklarını okutma talebine engellemeyeceğini belirtmektedir (CHP 1973 Seçim Beyannamesi, 700). Böylece CHP sosyal demokrasi ilkelerini inançlara saygı çerçevesinde uzlaştırmıştır. Kısacası CHP dini değerlere değil dini bir siyasi araç olarak kullanan partileri eleştirmektedir.

1960-1980 arası dönemde partilerin beyanname ve programlarında vurguladıkları değerlere göre en yüksek mesafeyi oluşturan ayrışma konusu sağ-sol ayrımıdır. Sağ-sol (rile) endeksi önceki bölümlerde bahsedildiği gibi Laver ve Budge'ın (1992) geliştirdiği, partilerin manifestolarında yer alan vurgulara göre sağ-sol ölçeğindeki konumunu tahmin etmeye yarayan bir ölçektir. Bu dönemi partilerin işlevsel bölünmelere geçerek sermaye-işçi karşıtlığının oluştuğunu savunan görüşler (Özbudun, 2016; Uğur-Çınar vd., 2023) ve sağ-sol kutuplaşmasının şekillendirdiğini savunan (Sayarı, 2002; Ergüder, 2000) görüşler bulunmaktadır. Sartori (2005: 120) kutuplaşmayı partiler veya grupların ideolojik mesafelerinin açılarak iki farklı uçta konumlanması olarak tanımlamaktadır. Toplumsal bölünmeler ise Bartolini ve Mair'in (1990) tanımına göre belirgin farklılıkların olduğu bir grubun ayrışması, bu farklılığın öz bilincinin oluşması ve son olarak bu farklı grubun partisini ortaya çıkarmasıdır. Bu iki tanıma bakarak toplumsal bölünme ve kutuplaşma arasındaki en temel farklılığın süreklilik esasında olduğu söylenebilmektedir. Toplumsal bölünmeler derin köklere sahip ve kalıcı bir yapıyı ifade ederken kutuplaşmalar, mesele temelli ve kısa süreli karşıtlıkları belirtmektedir. Erdoğan ve Uyan-Semerci'ye (2022: 47) göre bu dönemdeki sağ-sol kutuplaşması, Türkiye'nin kadim bölünmelerinden birisidir ve bu da onların kutuplaşma ve bölünmeyi aynı anlamda kullandığını göstermektedir. Bu dönemde kutuplaşmanın sağ-sol ekseninde gerçekleştiği ve bu kutupların Türkiye'de etkili olan birçok bölünmeyi içinde barındırdığı söylenebilir. Yeni filizlenen Kürt siyasetinin TİP içindeki temsiliyle solda, dindar-laik karşıtlığının dindar tarafı sağda ve laik tarafı solda temsil edilmiştir. Bununla birlikte sağ-sol karşıtlığının 1950'lerde DP-CHP arasında da bulunduğu önceki bölümde yer verilmiştir. Ancak 1950'lerde parti rekabetinde ideolojik olarak farklılık bulunmazken, 1960-1980 arası dönemde sol-sağ karşıtlığı ideolojik bir boyut kazanmıştır (Ergüder, 2000: 290). Sosyalizmi referans alan TİP'in siyasi rekabete girmesi, CHP'nin ortanın solu ve Ecevit'in sosyal demokrasi anlayışıyla beraber MHP'nin Türk milliyetçiliği ve İslamcı partilerin (MNP ve MSP) ortaya çıkması, ideolojinin doktriner ve söylemsel düzeyde ortaya çıktığını göstermektedir.

Tabloda milliyetçi değerinin yüksek bir değere ulaşması CKMP'nin siyasi rekabete girmesiyle görülmektedir. Milliyetçilik değeri, vatanseverlik, milliyetçilik, devletin korunmasına karşı gerekirse özgürlüklerin askıya alınması ve ulusal fikirlere destek konularının

vurgulanmasını içermektedir. CKMP, Türk milliyetini ırka değil kendisini Türk sayan herkesin Türk olduğu esasına dayandırmaktadır. Devleti sınıfların ve çatışmaların üstünde bir konumda tanımlarken, toplumda medeni ve mesleki iş bölümünde oluşan organlaşmayı doğal ve zorunlu görmektedir. 1965 yılında Alparslan Türkeş'in genel başkan seçilmesiyle partinin ismi Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) olarak değişmiş ve partinin doktrinine yeni yorumlar (Dokuz Işık) eklenmiştir. Sencer'e (1974: 357) göre MHP, CKMP'nin programını aynı şekilde devam ettirmiş ancak partiye militer bir özellik kazandırmıştır. 1969'a kadar parti, laikliği vazgeçilmez bir unsur olarak vurgularken, bu seçim öncesi rotasını değiştirip İslam'ı Türk ulusal mirasının bir parçası olarak vurgulamaya başlamıştır. Zürcher (2005: 374) Türkeş'in bu stratejisini farklı kesimlerden oy toplama stratejisi olarak değerlendirmektedir. Bu dönemde MHP'nin milliyetçi argümanlarla ortaya çıkması, henüz etnik Kürt milliyetçiliğinin oluşmadığı bu dönemde soğuk savaş koşullarına bağlanabilir. Ayrıca TİP'in meclise girmesi ve CHP'nin ortanın soluna kayması karşıtlığın oluşmasının etkenlerindendir. Dolayısıyla milliyetçi partiler bu dönemde Türkiye siyasetine girmiş, farklı dönemlerde farklı karşıtlıkların tarafı olarak temsil edilmişlerdir.

Buraya kadar siyasetin arz yanı olan partiler arasındaki bölünmelere yer verilmiştir. Talep yanı olan seçmenler ise anket verileri ile ele alınacaktır. Sencer'in 1969 seçimleri öncesi İstanbul'da ikamet eden parti seçmenleri ile yaptığı anket, bu döneme ait nadir anketlerden birisidir. Aynı zamanda Çölaşan'ın 1973 yılında milletvekilleriyle yaptığı anket, siyasi partilerin sosyal tabanlarını görmek, seçmen anketi ve parti manifestolarıyla karşılaştırmak açısından önemli bir veridir.

Tablo 3. 3. Siyasal Tercihlere Göre Ülkenin Karşılaştığı Önemli Sorunlar

Parti Adı	İşsizlik	Hayat Pahalılığı	Sağ-Sol Çatışması	İrtica- Laiklik	İşgaller	Üniversite Öğrenci Olayları	Grevler- Protesto Mitingleri
AP	21,02	31,82	10,22	1,7	2,28	15,91	3,4
CHP	20,4	35,38	5,44	5,44	0,68	14,97	2,72
MHP	-	50	16,87	-	-	-	-
TİP	26,6	26,57	13,33	3,33	-	10	6,67

Kaynak: Sencer, 1974

Tablo 3.4. Milletvekillerine Göre Türkiye’de Mevcut Çelişkiler

Parti Adı	Emek-Sermaye	Tekelci Kapitalizm-Ulusalcı Kapitalizm	Küçük Sanayici-Büyük Sanayici	Laik Dünya Görüşü-Dinci Dünya Görüşü	Sanayi Kapitalizmi-Ticaret Kapitalizmi
AP	22,5	10	17,5	27,5	10
CHP	49	9,8	5,9	7,8	11,7
MSP	22,7	13,6	4,5	45,5	9,1

Kaynak: Çölaşan, 1975

Parti seçmenleri ile yapılan ankete göre ülkenin en önemli meseleleri AP’lilere göre 1. Sırada %21.82 ile hayat pahalılığı, 2. Sırada 21.2 ile işsizlik ve 3. Sırada %15.9 ile üniversite öğrenci olayları gelmektedir. Bununla birlikte Çölaşan’ın 1973’te milletvekilleriyle yaptığı ankete göre AP’li vekillere göre ilk sırada laik dünya görüşü-dinci dünya görüşü yer almaktadır. 1969’daki ankette seçmenlerin temel çelişkiyi dindar-laik olarak görmemesinde henüz dini referanslı MNP’nin kurulmamış olması, laikliğin karşısına olumsuz bir anlam içeren irticanın (gericiliğin) konulması ve 1971 Muhtırasının gerçekleşmemiş olması etkilemiştir. Ancak AP seçmeninin bu konuyu son sırada bir çelişki görürken, AP vekillerinin Türkiye’nin en önemli çelişkisi olarak görmesi parti-seçmen arasında bir uyumsuzluk olarak değerlendirilebilir. CHP’lilere göre 1. Sırada %35.38 ile hayat pahalılığı, 2. Sırada %20.41 ile işsizlik ve 3. Sırada % 14.97 ile üniversite öğrenci olayları gelmektedir. 1973 seçim döneminde CHP milletvekilleri için temel çelişki emek-sermayedir. Bu da ortanın soluna kayan CHP’nin programıyla uyumlu olmakla birlikte seçmeninin hayat pahalılığı ve işsizliği sorun görmesiyle de uyumlu görünmektedir. MHP seçmenine göre 1. Sırada %50 ile hayat pahalılığı ve 2. Sırada 16.67 ile sol-sağ çatışması gelir. TİP’lilere göre 1. Sırada %26 ve %26 ile hayat pahalılığı ve işsizlik, 2. Sırada %13.33 ile sol-sağ çatışması yer almaktadır. Anket seçenekleri arasında laiklik-irtica seçeneği de bulunmakta ancak CHP%5.44, AP %1.70 ve TİP 3.33 le düşük oranlı ağırlıklar ortaya çıkmıştır. Tüm parti seçmenleri için en önemli meseleler ekonomik sorunlar olarak görülmektedir.

Tablo 3.5. Siyasal Tercihle Meslek Arasındaki İlişki

Parti Adı	İşçi	Esnaf-Zanaatkar	Memur	Serbest Meslek	Tüccar	Ev Kadını	Öğrenci	Emekli	İşsiz	İyi Tanımlanmamış
AP	19,40	11,20	4,48	5,22	2,24	38,80	1,49	5,22	2,99	-
CHP	14,28	7,15	11,61	8,04	1,78	41,96	2,68	2,68	-	-
MHP	60	-	20	-	-	20	-	-	-	-
TİP	45	5	5	15	-	15	-	-	-	10

Kaynak: Sencer, 1975

Tablo 3.6. Milletvekillerinin Meslek Dağılımları

Parti	Memur	Serbest	İşçi-	Çiftçi	Tüccar-	Esnaf-	Sanayici	Din
Adı		Meslek	Sendikacı		Müteahhit	Zanaatkâr		Adamı
CHP	32,3	54,1	2,2	6	2,8	1,1	-	-
AP	42,4	30,6	0,7	9,9	8,3	1,5	2,3	2,6
MSP	47,9	27,1	-	2	10,4	-	-	12,6

Kaynak: Çölaşan, 1975

Siyasal tercihle meslek ilişkisi ile ilgili sonuçlarda tüm partilerin en yüksek oranlı seçmeni ev kadınlarıdır. Ev kadınları günümüzde de seçmenlerin içinde büyük orana sahiptir. İşçilere hitap eden TİP'in seçmeni içinde işçi olanların oranı %45 oranında kalmıştır. Bu da yukarıda bahsettiğimiz gibi TİP'in kitle partisi olamama ve programatik bir parti olarak kalmasıyla ilişkilendirilebilir. Bununla birlikte MHP seçmeni içinde işçi meslek grubundan olanların oranı %60 gibi diğer tüm partilere kıyasla yüksek bir seviyededir. Bora ve Can'a (2004: 46) göre MHP parti merkez örgütü olarak bürokratik-elit ve orta sınıf bir yönetimi dayanmaktaydı. Buna karşılık gençlik tabanı taşralı alt ve orta sınıftan gelmekteydi. Buradaki temel farklılığın parti-ocak arasında olduğunu savunmaktadırlar. Ülkü Ocakları kadroları ağırlıklı olarak taşralı alt-orta sınıfa mensup dindar kesimlerden oluşuyordu. Taşra şehirlerinin Ülkü Ocaklarında sosyalleşen gençler, üniversite için büyük kentlere gittiklerinde Ocakların sağladığı barınma ve güvenlik imkânlarından faydalanıyorlardı (Bora ve Can, 2004: 46-47). Dolayısıyla taşralı alt orta sınıfın, onlara ulaşacak örgütler olan Ülkü Ocakları ile bazı imkanlar sağlaması ile MHP için oy mobilizasyonu sağladığı sonucuna ulaşılabilir. Ortanın solu görüşünü benimseyen CHP'de işçi meslek grubundan gelenlerin oranı %14.2'dir. AP de seçmeni içinde CHP ile benzer bir meslek dağılımı göstermektedir. Göze çarpan önemli farklılık AP içinde esnaf-sanatkar daha fazla iken CHP'de memur daha fazladır. 1973 yılında milletvekillerinin mesleki dağılımında MSP içindeki din adamı oranının diğer partilere oranla yüksek olması, bu partinin manifestolarındaki vurgusuyla uyumlu görünmektedir.

Tablo 3.7. Parti Seçmenlerinin Cinsiyet Dağılımı

Parti Adı	Kadın	Erkek
AP	44,02	55,98
CHP	53,58	46,42
MHP	20	80
TİP	40	60

Kaynak: Sencer, 1975.

1969 yılında yapılan parti seçmenlerinin özelliklerine göre kadınlar daha çok sol partileri (CHP-TİP), erkekler ise çoğunlukla sağ partileri (AP-MHP) destekleme eğilimi göstermektedir. Abendschön ve Steinmetz'e (2014: 315) göre kadınlar 1970'lere kadar

muhafazakâr ve merkez sağ partilere oy verirken bu oy verme kalıbı artık birçok demokraside geçerlilik göstermemektedir. Bunun yerine kadınlar artık sol partilere daha fazla yönelmektedir. Tarihsel süreçte bu dönemeç kadınların işgücüne katılımının arttığı yıllar olması ve görece erkeklerle göre daha az güvenceli işlerde çalışmaları onları sol partilere yöneltmektedir. Ayrıca sol partilerin programlarında kadın haklarına yer vermiş olması da kadınların oy verme tercihinde etkili olmaktadır.

1960-1980 arası dönem, toplumsal bölünme perspektifinden incelendiğinde öncelikle bir önceki dönemle olan süreklilik göz önünde bulundurulmalıdır. Ancak önceki dönemin bir askeri müdahale sonucu bitmesi, DP'nin kapatılması ve MBK tarafından yeni bir anayasanın hazırlanması parti siyasetinin olağan akışının dışındadır. Bununla birlikte kapatılan DP yerine ve kendini onun halefi olarak sunan partilerin çıkması ve 1969'a kadar rekabetin DP'nin halefi olarak kabul gören AP ve CHP arasında geçmesi, bu dönemde de merkez-çevre karşıtlığının devam ettiği görüşlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Sağ-sol karşıtlığının yükselmesiyle beraber işlevsel bölünmelere geçildiği görüşleri ortaya çıkmıştır. Bu dönemdeki temel karşıtlıkları ve bölünmeleri anlayabilmek için öncelikle siyasetin arz yanı olan partiler incelenmiştir. Parti manifestolarının değer ağırlıklarına göre temel sapmanın sağ-sol indeksinde olduğu görülmektedir. Ayrıca dini referanslı (MNP-MSP) ve milliyetçi partilerin (CKMP-MHP) siyasi rekabette yer aldığı görülmektedir. Sağ-sol karşıtlığı literatürde bazen bölünme bazen de kutuplaşma olarak öne çıkmaktadır. Bölünmelerin toplumsal grup temelli ve süreklilik unsuru içinde gerçekleştiği göz önünde bulundurulduğunda bu dönemde sağ-sol kutuplaşmasının geçerli olduğu ve bu kutuplaşmanın içinde birçok bölünmenin (dindar-laik, Türk-Kürt, Sünni-Alevi) yer aldığı görülmektedir. Daha sonra siyasetin talep yanı olan seçmen anketi ve milletvekilleri anketi incelenmiştir. 1969 ve 1973 yıllarında yapılan anketler, Türkiye'deki siyasi partilerin seçmenlerinin öncelikli sorunlarının ekonomik sorunlar olduğunu ortaya koymuştur. AP seçmenleri hayat pahalılığı ve işsizlik gibi ekonomik konulara odaklanırken, milletvekilleri laiklik ve dini değerler arasındaki çatışmayı daha önemli görmüştür. Bu durum parti-seçmen arasında bir uyumsuzluk göstermektedir. CHP seçmenleri için ekonomik sorunlar ön planda kalırken, milletvekilleri daha ideolojik bir zeminde emek-sermaye çelişkisine vurgu yapmıştır. MHP ve TİP seçmenleri de hayat pahalılığını en önemli sorun olarak belirtmiştir. Bu anketler, o dönemde Türkiye'de ekonomik sorunların seçmenlerin ortak kaygısı olduğunu, ideolojik konuların ise parti liderlikleri için daha önemli hale geldiğini göstermektedir. İşçilere yönelik politikalar geliştiren TİP, seçmen tabanında %45 oranında işçi bulundurmasına rağmen, kitle partisi olamamış ve programatik bir parti olarak kalmıştır. MHP'nin işçi sınıfı içindeki güçlü varlığı, seçmenlerinin %60'ının işçi olmasıyla

belirginleşirken, CHP'de işçi oranı %14.2'de kalmış ve parti daha çok memurlara hitap etmiştir. AP, esnaf ve zanaatkar kesimlerden daha fazla destek bulurken, MSP'nin milletvekilleri arasında din adamlarının yüksek oranı, partinin dini değerlere verdiği önemi yansıtmaktadır.

3.3. 1980-2002 Döneminde Toplumsal Bölünmeler

1980 askeri müdahalesiyle tüm partiler kapatılmış, yeni Anayasa ve yasalar oluşturulmuştur. Eski sistemin partileri ve liderleri yasaklandığı için MBK'nın onayından geçen yeni partiler rekabet edebilmiştir. Bu bağlamda öncelikle parti sistemini etkileyen Anayasa, yasalar, seçim ve parti sistemindeki değişiklikler ortaya konulacaktır. Ardından 1983-1991 yıllarında partilerin konumları, parti manifestolarıyla değerlendirilecektir. Eski siyasi partilerin rekabete girmesi, eski partilerin yeniden kurulması ve seçim sistemindeki düzenlemelerle parti rekabet alanı genişlemiştir. Bu nedenle yasakların ve MBK'nın etkin olduğu 1983-1987 seçimleri ayrı başlıkta, eski siyasi partilerin (CHP, MHP) ve liderlerinin siyasete döndüğü 1991-1999 yılları arası farklı bir başlıkta ele alınmıştır. 1991-1999 yılları arası dönemde siyasi partilerin konumunu belirlemek için parti manifestolarından, seçmenlerinin konumu ve taraftarı olduğu partiyle olan ilişkisini anlamak için TÜSES anket verilerinden yararlanılacaktır.

3.3.1. Askeri Müdahale ve Kurumsal Değişiklikler

1960'lar ve 1970'lerde ordu, eski bürokratik seçkinlerin bir üyesi olarak yeni siyasi seçkinler karşısında özerkliğini sürdürmüştür. Heper'e (2018: 207) göre bu dönemde çevreye ait olan unsurlar harekete geçmiş ancak bu hareketlenme etkin bir sivil toplumla değil, çevreyi oluşturan kesimlerin her birinin kendi çıkarının peşinde koştuğu toplumsal bir yapıyla sonuçlanmıştır. Buna karşılık ordu da kendi genel çıkarını gözetmeye başlamıştır. Tüm bunlara kötü ekonomik koşullar, toplumdaki yaygın şiddet, istikrarsız hükümetler ve 6 ay boyunca Cumhurbaşkanının seçilememesinin eşlik etmesini gerekçe göstererek ordu, 1980'de müdahale gerçekleştirmiştir. Ordu 1980 öncesindeki demokrasiyi kabul edilemez görmüş ve bu durumun sorumlusu olarak siyasal partileri ve liderlerini görmüştür. İki lider Demirel ve Ecevit müdahale sonrası tutuklanmış ve 1 ay sonra serbest bırakılmıştır. Ancak siyasi yasaklarla aktif siyasete katılmaları yasaklanmıştır. Mevcut tüm siyasi partilerin hepsi kapatılmış ve mallarına el konmuştur. 1980 öncesinde partilerin devleti zayıflattığı ve düşmanlığı körüklediği anlayışıyla hareket edilerek siyasi partiler arasındaki rekabetin ortadan kaldırılması meşru sayılmıştır. Önceki dönemin partilerinin bu kadar kutuplaşmış ve uzlaşmadan uzak olmasının nedeni olarak 1961 Anayasası görülmüştür. Bu nedenle ılımlı bir parti sistemi kurmak ve derin toplumsal bölünmeleri aşmak için düzenlemeler yapılmıştır (Heper, 2018: 205-218). Düzenlemelerin en önemli aracı olan 1982 Anayasası hemen her konuyu anayasa ile çözümlemeyi amaçlamıştır.

Partilerin işleyişi ve parti sistemi yeniden oluşturulmak istendiği için detaylı bir seçim kanunu öngörülmüştür (Tanör, 1994:148).

Kurucu Meclis'in 1983'te kabul ettiği 2839 sayılı Milletvekili Seçim Kanunu büyük partilerin yararına ancak küçük partilerin aleyhinde bir yapıda tasarlanmıştır. Kanunla Nisbi Temsil seçim sisteminin d'Hondt yöntemi benimsenmiş ve 2 türlü baraj eklenmiştir. İlk baraj genel baraj olan ülke genelinde seçim çevresinin tamamından %10 oranında oy alamayan partilerin milletvekili çıkaramayacağı hükümleri oluşturmaktadır. İkinci baraj da bir seçim çevresinde kullanılan geçerli oyların, o çevreden çıkacak milletvekili sayısına bölünmesi ve bu sayıdan az oy alan parti ve bağımsız adayların milletvekili çıkaramayacağı hükümleridir. Özbudun'a (2016: 95) göre MGK'nın çift barajlı bir seçim sistemini tercih etmesinde 1980 öncesinde MSP ve MHP gibi kutuplaştırmayı arttıran küçük partilerin meclise girmesini engellemektir. Bununla birlikte istikrarsızlığın kaynağı olarak görülen koalisyon hükümetlerin de önüne geçilmek istenmiştir. 1986 ve 1987 yıllarında yapılan Milletvekili Seçim Kanunları değişiklikleriyle büyük partilerin avantajlı konumu daha da güçlendirilmiştir. 1995 yılında Milletvekili Seçim Kanunu'nda yapılan değişiklikle temsildeki orantısızlık azaltılmıştır. (Özbudun, 2016: 95-98). Ayrıca yerel baraj olan ikinci baraj kaldırılmış ancak ülke genelindeki %10 barajı kalmıştır. Parlamentodaki sandalye sayısı 450'den 550'ye çıkarılmıştır. Fakat bu artış yapılırken sandalyelerin il bazlı tahsisi tartışmalara neden olmuştur. 1990'dan bu yana nüfus sayımı yapılmamış olması bu tartışmaların temelini oluşturmuştur. Bu değişikliklere rağmen Çarkoğlu'na (1996: 92) göre nisbi temsil seçim sistemleri içinde barajlı d'Hondt küçük partilerin dezavantajlı konumunu devam ettirmektedir. Bu durum MGK'nın istediği gibi kutuplaştırmayı arttıran MHP'nin ve Kürt etnik milliyetçisi partilerin parlamentoya girmesini engellemiştir.

MGK seçim kanununda yaptığı değişikliklerin yanı sıra toplumsal kutuplaşmayı azaltmak için partilerin tabanları ile arasındaki bağı zayıflatmayı amaçlamıştır. Partilerin toplumda kök salmasını sağlayan en önemli araçlar olan taban örgütleri (dernekler, sendikalar, dini örgütler gibi) de bu bağlamda yasaklanmıştır. Bermek'e (2019: 28) göre bu baskılar her ne kadar kutuplaşmayı azaltmak olarak gösterilse de daha çok sol parti ve örgütler üzerinde etkili olmuştur. Askeri hükümet devlet ideolojisini sağa kaydırmayı amaçlamış ve bu doğrultuda Türk-İslam sentezi bir anlayış benimsemiştir. Sayısı artan İmam Hatip Okulları, İslami dernekler ve zorunlu din dersleri gibi uygulamaları bu argümanı destekleyen göstergeler olarak sunmaktadır. Grigoriadis ve Grigoriadis'e (2018: 352) göre askeri rejimin bu tutumu, devletin resmi olarak Sünni mezhebinin benimsediğini göstermektedir. Ayrıca bu uygulamalarla İslam'ın siyasallaşmasının önünün açıldığını ve siyasi çatışma ortamı yaratıldığını savunmaktadır.

3.3.2.1983-1991 Arası Dönemde Partilerin Konumları

1980 müdahalesinden sonra askeri rejim 1983'e kadar hükümeti yönetmiştir. Müdahaleyle tüm partiler kapatılmış ve liderlerine siyaset yasağı getirilmiştir. Bu nedenle 1983'te yapılan ilk seçimlere yalnızca MGK'nın izin verdiği 3 parti katılabilmıştır: Anavatan Partisi (ANAP), Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP) ve Halkçı Parti (HP) (Özbudun, 2016: 44). MDP, eski asker Turgut Sunalp tarafından MGK'nın isteği üzerine kurulmuş 1983'te kurulmuştur. MDP kendini Atatürk milliyetçiliğine ve demokrasiye bağlı bir parti olarak sunmuş ve propagandasının temelinde devlet desteği vurgulanmıştır. İkinci parti CHP'nin oylarını almayı hedefleyen, MGK'nın onayını almış eski bürokrat Necdet Calp'ın liderliğinde kurulan HP'dir. HP, MGK'nın kurguladığı parti sistemi modelinde orta-sol işlevi temsil ediyordu. Son olarak ANAP, eski DPT başkanı ve 24 Ocak Kararlarının mimarı olan Turgut Özal tarafından kurulmuştur. ANAP kapatılan siyasi partilerin boşluğunu doldurmak amacıyla dört unsuru da (liberal, İslamcı, milliyetçi ve sosyal demokrat) bünyesinde barındırmaktadır (Sarıbay, 2021:103-105). Kalaycıoğlu (2019: 93) ve Özbudun (2016) ANAP'ı benimsediği bu melez ideolojiler nedeniyle herkesi kucaklayan (catch-all) parti olarak değerlendirmektedir. Catch-all partiler Batı Avrupa'da kitle partilerinden sonra ortaya çıkan parti türü olarak, ideoloji temeli olmadan pragmatist politikalara sahip partileri ifade etmektedir. Bu özelliğiyle ANAP askeri hükümetin sol-sağ kutuplaşmasını aşma amacına uygun bir karakter göstermektedir.

1983'te Büyük Türkiye Partisi, AP'nin halefi olarak kurulmuştur. Partinin kuruluş çalışmalarını Demirel'in kurmaylarından Cindoruk ve Gölhan yürütmüştür. Parti kısa bir süre sonra Doğru Yol Partisi (DYP) adını almış ve kısa sürede ülke çapında örgütlenmiştir. Eski AP üyeleri partiye üye olmuş ve parti AP'nin mirasçısı olduğunu kampanyaları boyunca vurgulamıştır. Nitekim siyasi yasağının kalkmasının ardından parti lider Demirel olmuştur. Siyasi rekabette 1980 öncesi Bülent Ecevit'in güdümünde Demokratik Sol Parti (DSP) ortaya çıkmıştır. Ecevit CHP'nin mirasçısı olarak görünen hiçbir partiye destek vermemiş ve yeni bir sosyal demokrat ideolojiyi formüle etmeyi amaçlamıştır. 1985'te kurulan DSP'nin başına Bülent Ecevit'in siyasi yasaklı olması nedeniyle eşi Rahşan Ecevit geçmiştir. 1987 seçimlerinde oyunu %8,5'e kadar çıkarmış olsa da ülke barajını geçemediği için parlamentoda temsil edilememiştir. Sarıbay'a (2021: 108) göre DSP'yi diğer sosyal demokrat partilerden ayırt eden özelliği, DSP'nin tabandan örgütlenmeye verdiği önemden kaynaklanmaktadır. Burada Ecevit'in iki amacı vardı; hizipçiliği ve partinin dar bir ideolojik kalıpla tanımlanmasını önlemektir. DSP'yi diğer sosyal demokratlardan ayıran diğer özellikler aydınların halka tabi olması gerekliliği, laiklik ilkesinin daha yumuşak bir şekilde tanınması ve klasik devletçilikte uzaklaşılması oluşturmaktadır.

1983 seçimlerini %45.1 oyla ANAP birinci sırada, %30.5 oyla HP ikinci sırada ve ordunun desteklediği MDP % 23.3 ile üçüncü sırada tamamlamıştır. 1991'e kadar ANAP tek başına iktidar olmuştur. Bu durumun en önemli sebebi, önceki dönemin etkili siyasi liderlerinin siyasi yasaklı ve partilerinin kapatılmış olmasıdır (Özbudun, 2016: 45). Göle'ye (2000:432) göre ANAP'ın bu başarısının ardında sosyal demokrat kanadın zayıflamasının yanı sıra yeni değerlere sahip çıkması bulunmaktadır. Bu değerlerden en önemlisi olarak bir askeri müdahale sonrası, uzlaşmacı ve yumuşak tutumu öne çıkmaktadır. ANAP'ın önemli bir başka değerini 1980 öncesi partilerden farklı olarak ideolojik ilkeler yerine pragmatist ilkeler benimsemesi oluşturmaktadır. Bu anlayışın en önemli sonucu ekonominin politikadan ayrılarak devlet iktidarının adem-i merkezi bir hale gelmesi ve mikro düzey çözümlerin öne çıkması olmuştur (Sarıbay, 2000: 457). Bu değerlerin oluşumunda kutuplaşmayı aşmayı amaçlayan askeri hükümetin de etkisi olduğu söylenebilir. Son olarak ANAP'ın diğer partilerden ayrılan bir başka yönünü piyasa değerleriyle muhafazakârlık arasında oluşturduğu sentez oluşturmaktadır. Göle'ye (2000: 433) göre ANAP kültürel düzeyde muhafazakâr değerleri ve modernliğin akılcı-rasyonalist değerlerini bünyesinde barındırmaktadır. 24 Ocak Kararları ve sonrasında gerçekleşen askeri müdahale ile Neoliberal büyüme rejimine geçilmiş ve bu kararların mimarının Turgut Özal olduğu düşünüldüğünde ANAP'ın bu değeri şaşırtıcı görünmemektedir. Eski milli görüş partilerinin hala yasaklı olduğu ve sosyal demokratların muhalefetine kısıtlı olduğu bu dönemde ANAP'ın seçmen desteğini sağlamak için Neoliberal ilkelerle muhafazakâr değerleri sentezlemiştir. Sarıbay (2000: 458) ANAP'ın bu yönüyle DP-AP çizgisinde bir süreklilik gösterdiğini ve milli iradeci söylemle beraber liberal ilkeleri sürdürdüğünü savunmaktadır.

Tablo 3.8. Parti Manifestolarında Öncelikli Konular

Yıl	Parti Adı	Sağ-Sol (Rile)	Piyasa Ekonomisi	Geleneksel Değerler ve Dine Olumlu Vurgu
1983	HP	-13,6	1,5	2,4
1983	ANAP	6,5	5	0,5
1983	MDP	-7,8	2,4	1,8
1987	SODEP	-4,5	0,4	0
1987	ANAP	5,2	5,5	1,6
1987	DYP	16	1,9	1,7
1987	RP	41,6	5,5	11,5
1991	SHP	-13,1	0,1	0
1991	DSP	-2,1	3,7	0,2
1991	ANAP	8,6	5,2	1,1
1991	DYP	14,4	10,6	0,1
1991	RP	16,1	2,4	5,2

Kaynak: Manifesto Proje Verileri, 2024.

1983-1991 yılları arasında siyasetin hangi bölünme çizgisine dayandığı konusunda baskın bir görüş öne çıkmamaktadır. MGK'nın destekçisi olduğu MDP başarısız olmuş ve kısa sürede tasfiye olmuştur. CHP'nin mirasçısı olarak ortaya çıkan HP, SODEP ve SHP konseyle olan sürekli iştiraki nedeniyle parti içinde ve dışında memnuniyetsizlikle karşılaşmışlardır. ANAP, tek bir ideolojiye dayanmayan ve 1980 öncesinde mevcut olan herhangi bir partinin çizgisiyle süreklilik göstermemesiyle, Türkiye'nin sol-sağ ya da merkez-çevre bölünme çizgilerinden herhangi birinde konumlanamamaktadır. Özbudun'a (2016: 45) göre 1983-1995 döneminde hakim siyasal bölünme sol-sağ bölünmesi olarak kabul edilebilir. Bu argümanını ANAP'ın serbest piyasa yanlısı tutumuna karşı, SP/SHP ve CHP gibi partilerin devlet müdahalesinin de olduğu karma bir ekonomiyi savunmasıyla desteklemektedir. Özbudun'un argümanı parti manifesto değerleriyle desteklenmektedir. Sağ-sol indeksine göre HP, SODEP/SHP, DSP skalanın solunda yer alırken ANAP, DYP ve RP sağ ucunda konumlanmıştır. ANAP'ın pragmatik ve liberal değerleri öne çıkarması, DYP'nin AP'nin mirasçısı olduğu göz önünde bulundurulduğunda serbest piyasa ekonomisini vurgulaması çelişkili görünmemektedir. Ancak burada farklılık gösteren Milli Görüş partilerinin devamı olarak ortaya çıkan RP'dir. MSP ekonomik yandan kapitalizme karşıtlığı, küçük ve orta boy işletmelerin savunuculuğu ve AB karşıtlığı ile karakterize olmaktaydı (Sarıbay, 2021: 98). RP'nin selefi olan MSP'nin piyasa ekonomisine yaptığı olumlu vurgu 1973'te 1.4 ve 1977'de 0.8'ken, 1987'de 5.5 ve 1991'de 2.4 olması serbest piyasaya yaklaşım konusunda konumunun değişmeye başladığını göstermektedir. Yukarıda bahsedildiği üzere 1980 sonrası farklı bir büyüme rejiminin benimsenmesiyle sağ partiler (ANAP, DYP) yeni liberal anlayışı kültürel olarak İslami değerlerle desteklemişlerdir. Bu politikalarından olumsuz etkilenenler, RP'yi destekleme eğilimi göstermiştir. RP, İslam üzerinden bir sosyal hareketliliği ve devletin müdahalesiyle sosyal adaletin sağlanması gerektiği vurgulanıyordu. Ancak Yavuz'a (2003:90) göre diğer partilerdeki İslami grupların farklı ekonomi anlayışına sahip olması ve parti içinde de bu konuda görüş ayrılıkları bulunması nedeniyle RP'nin ekonomiye devlet müdahalesindeki eğilimi azalma göstermiştir.

Geleneksel değerlere ve dine yapılan olumlu vurgu; ahlaksızlığın önlenmesi, geleneksel ailenin bir değer olarak korunması ve dini kurumların devlet ve toplumdaki rolünün desteklenmesini içermektedir. Bu değere yapılan olumlu vurgu, sağ-sol indeksine göre konumlanmayla ilişkili görünmektedir. Sağda ANAP, DYP ve RP ve solda HP, SHP, SODEP ve DSP olmak üzere, sağ partilerin dini değerlere yaptığı olumlu vurgu genel olarak 1 ve üstü bir değerde seyrederken, solda yer alan partilerin dini değerlere yaptığı olumlu vurgu HP'nin

1983 programında hariç 1'in altında seyretmiştir. HP, 1983'teki programında laiklik ilkesine bağlı olduğunu vurgularken, dinin saygınlığının korunacağını ve bir baskı unsuru olmayacağını belirterek katı bir laik çizgide yer almamıştır (Halkçı Parti Programı, 1983).

1983-1991 arası dönem, askeri müdahalenin ve yeni anayasanın sonrasında olması nedeniyle parti sisteminin yeniden dizayn olduğu bir dönemdir. Seçim barajı, eski partilerin kapatılması ve liderlerinin siyasi yasaklı olması nedeniyle önceki dönemde bulunan toplumsal bölünmeler ve partileri devam edememiştir. Önceki dönemin dini referanslı partisi MNP, RP'de, CHP, HP, SHP ve SODEP'te ve AP ise DYP'de devamlılık göstermiştir. Ayrıca yeni kurulan ve birçok eğilimi (liberal, muhafazakâr, milliyetçi ve sosyal demokrat) bünyesinde barındıran ve Türkiye'de herhangi bir bölünme çizgisine yerleşmeyen ANAP siyasi rekabette yerini almış ve uzunca bir süre iktidarı domine etmiştir. Sol-sağ karşıtlığı dindarlık/laiklik karşıtlığına sarmallanarak devam etmiştir. Eksenin solunda yer alan partilerin dine yaptığı olumlu vurgu düşük bir değerdeyken, sağ ekseninde yer alan partilerin dine yaptığı olumlu vurgu belirli bir değerin üzerinde seyretmiştir. Bu durumun temel sebebi olarak Neoliberal ekonomik modele geçişle beraber sağ partilerin ekonomide serbest piyasa, idarede devletin küçülmesi ve kültürel olarak muhafazakâr değerleri savunması öne çıkmaktadır. Adil düzen savunucusu ve kapitalizm karşıtı bir Milli Görüş partisi olan RP'de bir süre sonra ekonomiye devlet müdahalesi konusunda geri adım atmıştır.

3.3.3.1991-2002 Arası Dönemde Partilerin Konumu

1990'lı yıllar kimlik siyaseti temelli karşıtlıkların yükseldiği bir dönem olmuştur. 1980 sonrası yeniden inşa edilen parti sistemi 1990'lı yıllara kadar dini-laik karşıtlığının da yer aldığı bir sağ-sol karşıtlığıyla bölünmüştür. Ancak 1990'lı yıllarla beraber sağ-sol bölünmesinin içinde yer alan bu alt bölünmeler (Türk milliyetçiliği-Kürt milliyetçiliği, Dindarlık-Laiklik ve Sünni-Alevi), müstakil birer parti olarak ortaya çıkmıştır. Bartolini ve Mair'in (1990) toplumsal bölünmenin kriterleri olarak ortaya koyduğu son kriter olan partiye dönüşme ölçütünün de gerçekleşmiş olmasıyla bu yeni karşıtlıklar, Türkiye siyasetinin belirleyici bölünmeleri haline gelmiştir. Birçok yazar (Kalaycıoğlu, 1994; Secor, 2001; Çarkoğlu ve Hinich, 2006; Özbudun, 2016) çevresel kesimlere atfedilen unsurların (Kürtler, İslamcılar) siyasallaşarak parti rekabetine dahil olmasıyla, merkez-çevre bölünmesinin Türkiye siyasetinde yeniden temel bir ayrışma eksenine haline geldiğini değerlendirmiştir. Sol-sağ temelli ayrılmaların düşüşe geçmesinde askeri müdahalenin etkisi, yeni anayasa, uluslararası gelişmeler ve yerel dinamikler etkili olmuştur. Askeri müdahale özellikle sol ideolojinin ve partilerinin baskılanmasında ve toplumsal araçlarının yok edilmesinde etkili olmuştur. Uluslararası düzlemde soğuk savaşın

sona ermesi ve Rusya-Asya krizleri, yerel düzlemde PKK'nın ayrılıkçı hareketleri etnik ve dini temelli bölünme çizgilerinin güçlenmesinde etkili olan gelişmelerdir (Kalaycıoğlu, 2019: 18). Çarkoğlu ve Hinich'e (2006: 388) göre mevcut partilere olan ilgi de kaybolmuş ve Türk seçmeni merkezkaç bir tercihle karakterize olmaya başlamıştır

Yukarıda bahsedilen bölünme çizgileri tek bir parti olarak değil, partilerin kendi içinde bölünmesi veya kapatılma davalarından dolayı birçok parti ile temsil edilmiştir. Bu nedenle parti aileleri olarak toplumsal bölünme çizgisinde süreklilik aranması yerinde olacaktır. Merkez-sağ partiler; ANAP ve DYP, İslamcı ve Muhafazakâr partiler; MSP, RP, FP, SP ve Ak Parti, Merkez-Sol partiler; DSP ve CHP, Milliyetçi partiler; MHP ve BBP, Kürt Milliyetçisi partiler; HEP, DEP ve HADEP (Ayan-Musil, 2015: 79).

3.3.3.1. Muhafazakâr/İslamcı Partiler: RP, FP, SP ve Ak Parti

Yeni bölünmelerden olan dini/İslamcı partilerin temsilcisi Milli Görüş geleneği partilerinden olan Refah Partisi olmuştur. Özbudun'un (2016: 32) çevresel muhalefetin temsilcisi olarak gördüğü RP'nin yükselişi 1994 yerel seçimleri olmuştur. Ardından 1995 milletvekilliği seçimlerinde de birinci parti konumuna gelmiştir. RP'nin sosyolojik tabanı birçok farklı kesimden oluşmaktadır. Bu kesimin içinde kırsal nüfusun büyük bir kısmı, Anadolu kasabalarının esnaf ve zanaatkarları, büyük kentlere göç etmiş kent yoksulları, büyümeye başlayan İslami burjuvazi, aydınlar ve İslamcı profesyoneller bulunmaktadır. MSP'nin kullandığı birçok tema RP'de devam ettirilmiştir. Bu süreklilikte öne çıkan Adil Düzen programı, kapitalizm ve sosyalizm arasında üçüncü bir yol olarak sunulmuştur. Adil düzen programı Marksist bir terminoloji kullanmadan anti-Siyonist bir sol ütopyası olarak nitelendirilmiştir (Lord, 2023: 301). MSP'den farklı olarak RP'nin seçmen tabanı daha geniş ve çeşitlidir. RP içinde sınıfsal olarak alt ve alt-orta sınıflar daha çok, üst, üst-orta ve orta sınıflar daha az temsil edilmiştir. RP'nin temsil ettiği bu kesimin ortak özelliği laik merkez elitleri tarafından dışlanmış olmaları, ötekileştirilmiş ve baskıya maruz kalmış olmalarıdır (Özbudun, 2016: 46-47). RP, MSP'den örgütlenme ve propaganda açısından da farklılaşmıştır. MSP cami cemaati etrafında örgütlenirken, RP cami dışında daha geniş kitlelere hitap etmiştir. MSP propaganda yöntemi olarak davet fikhını benimserken, RP modern iletişim araçları ve teknolojilerini kullanmıştır. Bu yönüyle MSP'nin bir kadro partisi olarak kalırken, RP'nin kitle partisine dönüşmesi amaçladığı sonucu ortaya çıkmaktadır (Sarıbay, 2021: 98-99). Kitle partisine dönüşme yolunda parti dışındaki ağlar ve örgütlenmeler de etkili olmuştur. Hak-İş gibi İslamcı bir sendika, Konsey'in izin verdiği iki sendikadan biri olması nedeniyle çok fazla üye desteğine kavuşmuştur (Lord, 2023: 301).

Türban yasağı konusu, Erbakan'ın daha fazla İmam Hatip okulları açmak gerekliliğini içeren söylemleri ve son olarak Erbakan'ın ülkenin önde gelen Şeyhlerinin davetli olduğu bir yemek düzenlemesi, protestolara neden olmuştur. Ardından ordu da bu gelişmeleri devletin laiklik ilkesine aykırı bularak 28 Şubat 1997'de Koalisyon hükümetine muhtıra vermiştir. Hükümete zorunlu laik eğitimin 5 yıldan 8 yıla çıkarılması, İmam Hatip liselerinin ve tarikatların kontrol altına alınması telkin edilmiş ve bunların sonucunda hükümet düşmüştür. Müdahale sonrası RP kapatılmış ve Erbakan siyasi yasaklı ilan edilmiştir (Tuğal, 2010: 60-61). RP yerine kurulan Fazilet Partisi (FP) ılımlı bir yaklaşımla partiyi şekillendirmeye çalışmış ve böylece hem merkez sağ partilerden memnuniyetsizlik duyan seçmenin oyunu almayı hem de AYM tarafından tekrar kapatılma riskini ortadan kaldırmayı amaçlamıştır. FP lideri Recai Kutan orduya karşı uzlaşmacı bir tavır takınmış ve TSK'nın Türk ulusunun ayrılmaz bir parçası olduğunu beyan etmiştir. FP'de Milli Görüş Hareketinden farklı olarak Batı ve örgütlerine karşı da ılımlı bir değişim meydana gelmiş ve AB entegrasyonu desteklenmeye başlamıştır. Bu değişimde, kamuoyunda ordunun etkisini azaltmak ve demokratik bir devlet kurmak için AB'nin neredeyse tek seçenek haline gelmesi de bulunmaktadır. Böylece Milli Görüş Hareketi partileri 1997 müdahalesi ile AB ve değerlerini demokrasi ve insan haklarının garantisi olarak yeniden değerlendirmiştir (Yavuz, 2003: 249). Ancak bu değişikliklere rağmen FP de halefi partiler gibi 2001 yılında AYM tarafından kapatılmıştır. Parti kapatma davaları, İslamcı ideolojiyi yavaşlatmamış aksine onların dönüşerek sistemde kalmasına destek olmuştur. Bununla birlikte FP içinde bir grup, daha reformist ve küreselci bir görüş benimserken diğer grup geleneksel Milli Görüşe bağlı kalmıştır. Geleneksel Milli Görüşe bağlı kalanlar Temmuz 2001'de Kutan liderliğinde Saadet Partisi'ni (SP) kurmuştur. Bu sırada müdahale sonrası Sermaye Piyasası Kurulu (SPK), İslami şirketlere karşı şikâyetle bulunmuş ve bu grup içinde yer alan sermayedarlar için birçok kısıtlamaya (devlet ihalelerine girememe, özelleştirme ihalelerinden yararlanamama gibi) gidilmiştir (Bermek, 2019: 41). Bu sermayedarlar 1970'lerden itibaren taşraya sağlanan kaynak transferi ile önemli bir birikim sağlayarak 1990'lı yıllarda Anadolu Kaplanları olarak tanımlanan bir grubu oluşturmuştur. Merkezdeki güçlerden bağımsızlaşan Anadolu merkezli bu yeni sermaye grubu, merkezdeki burjuvaziyle rekabet edecek güce erişmiştir. Merkez-çevre bölünmesinde çevrede yer alan bu grup, siyasal çevrenin yanında bir coğrafi çevrenin de ortaya çıkmasını sağlamıştır. Çevredeki merkez, klasik çevreden kopuk değil ancak bazı farklılıklara sahiptir. Bu farklar çevredeki merkezin siyasal merkezle belli bir koalisyona girmesine neden olmuştur. Kahraman'a (20008: 183) göre 1970'lerde daha çok sol bir tepki gösteren çevre, 1990'larla birlikte İslamcı bir yaklaşım benimsemiştir. 1980 sonrasında muhafazakârlık kültürel bir değer olmaktan hızla uzaklaşarak

siyasal ideoloji niteliği kazanmıştır. Bu grup 1990'lı yıllarda RP, FP, SP ve daha sonra Ak Parti ile temsil edilmiştir.

Milli Görüş hareketiyle kısıtlamalar ve yasaklamalardan kurtulamayacağını savunan grup, küreselleşmenin getirilerinden faydalanmayacağını düşündüğü için yeni bir temsil arayışına girişmiş ve Erdoğan ve Gül lider olarak öne çıkmıştır. Bu reformist grubu, İslamcı çevrelerin yanı sıra liberal aydınlar ve STK'lar ordunun hegemonyasını kırmak ve AB'ye entegrasyonu hızlandırmak için desteklemişlerdir. Taşralı girişimcilerin yanı sıra bu grubun da desteğiyle reformcular hızla örgütlenerek 2001'de Ak Parti'yi kurmuşlardır. RP'nin yerel seçim ağlarını da seferber ederek Ak Parti 2002 genel seçimlerini kazanarak tek başına iktidar olmuştur. Ak Parti 2000 ve 2001 yıllarındaki ekonomik krize karşı sosyal adalet ve piyasa odaklı ekonomi politikalarıyla da dezavantajlı kitlelerle beraber ekonomide istikrar arayan iş insanlarını da cezbetmiştir. 2002 seçimlerinde Ak Parti, Kürt, sol görüşlü ve liberal seçmen tabanından da oy alarak geniş bir seçmen koalisyon tabanı oluşturmuştur. Ak Parti Batı karşıtlığını ve anti-kapitalist söylemi terk ederek, devletin rolünü piyasanın düzgün işlemesini sağlamak olarak tanımlamıştır (Dikici-Bilgin, 2018: 192). Bermek (2019: 42) Ak Parti'nin geleneksel Milli Görüş partilerinden ayrılan ideolojik yönü ve çeşitli seçmen tabanı dolayısıyla dini/İslamcı-Laik ayrımını aşarak Osmanlı-Cumhuriyetçi ayrımının yükselişe geçtiğini savunmaktadır. Türkiye'deki diğer bölünmeler gibi bu bölünme de 1923'te Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla başlamıştır. Osmanlı tarafında, Kürt grupları, azınlık grupları, bastırılmış dini gruplar ve Cumhuriyet dönemi homojenleştirme politikaları altında ezilen diğer gruplar bulunmaktadır (Bermek, 2019: 41-43).

Muhafazakâr/İslamcı parti ailesinin 1990'lı yıllardaki toplumsal bölünme çizgisini anlayabilmek için hem siyasetin arz yanı olan partiler hem talep yanı olan seçmenler birlikte analiz edilecektir. Arz yanı ortaya koymak için parti manifestoları ve talep yanı incelemek için seçmen anketleri verileri kullanılacaktır.

Tablo 3.9. Parti Manifestolarında Öncelikli Konular

Yıl	Parti Adı	Sağ-Sol (Rile)	Geleneksel	
			Değerler ve AB	Dine Karşıtlığı
			Olumlu	Vurgu
1991	RP	16,162	5.261	2.189
1995	RP	33,475	0.424	0.424
1999	FP	7.383	3.407	0.142

Kaynak: Manifesto Proje Verileri, 2024.

RP ve daha sonra FP'nin diğer partilere göre farklılaştığı en büyük değer geleneksel değerler ve dine yaptığı olumlu vurgudur. Ayrıca önceki dönemlerde de yüksek olan sağ değeri bu dönemde de süreklilik göstermiştir. Süreklilik gösteren diğer bir değer de AB karşıtlığı olmuş, 1990'lı yılların sonuna doğru bu karşıtlık azalma eğilimi göstermiştir.

Tablo 3.10. RP Seçmeninin Özellikleri

Kent-Kır Ayrımı	Kentsel: 45.1, Kırsal: 54.9
Cinsiyet	Kentli Erkek: 30.8, Çalışan Kadın: 0.8, Ev Kadını: 20.7, Köylü Erkek: 24.8, Köylü Kadın: 22.9
Yaş Grupları	18-20 yaş: 12, 21-24 yaş: 10.9, 25-39 yaş: 41.2, 40-54 yaş: 18.6, 55+ yaş: 17.3
Eğitim Durumu	Bitirmemiş: 28.8, İlkokul: 54.7, Ortaokul: 6.4, Lise: 7.7, Yüksek: 2.4
Çalışma Konumu	Mavi Yakalı: 18.8, Beyaz Yakalı: 2.4, Esnaf/Zanaatkar: 16.4, Küçük Çiftçi: 37.4, İşveren + Serbest: 2.1, Ev Kadını: 19.9, Diğer: 3
Etnik-Dinsel Kimlik	Alevi: 3.2, Kürt: 28.8, Diğer: 22.3
Siyasi Eğilim	Solcu: 2.4, Sağcı: 55.6, Diğer: 28.8, Yanıtsız: 13.2
Şariat Konusundaki Tutum	İstiyor: 61.3, İstemiyor: 23.7, Fikri Yok / Yanıtsız: 15
İkinci Parti Tercihi	RP: -, ANAP: 21.6, DYP: 8.5, DSP: 6.6, CHP: 1.3, MHP: 6.1, HADEP: 1.1, Diğer: 8.7, Hiçbiri: 27.5, Kararsız: 16.8, Yanıtsız: 1.8

Kaynak: Seçmenlerin Sosyo-Ekonomik Nitelikleri, İdeolojik, Etnik-Dinsel Kimlikleri ve Siyasal Eğilimleri Üzerine Bir Değerlendirme, 1996, TÜSES Veri Araştırma.

1990'lı yıllarda etkin olan Muhafazakâr/İslamcı partiler RP, FP ve SP parti seçim bildirgelerinde ve parti programlarında diğer partilerden ayrılan ve yıllar boyu istikrarlı bir şekilde sürdürülen temel vurgular, AB karşıtlığı, dini değerlere yapılan olumlu vurgu ve sağ-sol indeksinde skalanın sağ ucuna yakın konumlanmak olmuştur. Parti seçmeninin özelliklerine bakıldığında parti seçmeni ağırlıklı olarak kırsal kesimde ikamet etmekte, ağırlıklı olarak erkeklerden oluşmakta, orta yaş grubuna mensup, düşük eğitim seviyesine sahip ve çalışma konumu olarak ağırlıklı olarak küçük çiftçilerden oluşmaktadır. RP seçmenini etnik olarak %28,8 oranında Kürt seçmenden oluşması, aynı dönemde etkin olan ve Kürt etnik kimliğine dayalı olarak ortaya çıkan HADEP'in seçmeni içindeki Kürt etnisitelilerin oranından yüksek olması ilgi çekicidir. Bu durumun ilk açıklaması partinin İslami söylemi, Kürt seçmenlerin dini hassasiyetleriyle örtüşmüş ve bu da RP'ye olan desteği artırmış olmasıdır. Güneydoğu bölgesinden, Batı kentlerine göç etmek zorunda kalan Kürt seçmenin, özellikle yerel yönetimlerde başarı sağlayan muhafazakâr partiler ve cemaatler aracılığıyla sosyalizasyon sürecine girdiği göz önünde bulundurulduğunda muhafazakâr/İslamcı partilere ilgi göstermesi anlam kazanmaktadır. Ayrıca bu yıllarda PKK'nın faaliyetleri ve Kürt etnik milliyetçisi partilerin ortaya çıkması, merkez sol partilerin milliyetçilik vurgularını artırmıştır. Bu da geçmişte merkez sol partilerde temsil edilen Kürt siyasetinin, etnik milliyetçilikten öte ümmetçi

söylemle daha kapsayıcı bir anlayışa sahip RP ve FP'ye yönelmesini sağlamıştır (Tuğal, 2010: 110). Parti manifestolarında Milli Görüş partilerinin ortaya çıkmasından bu yana sağ-sol indeksinde skalanın sağ ucunda yer almıştır. Seçmenlerin %55,6'sının siyasi eğilimini sağcı olarak tanımlaması parti-seçmen arasındaki uyumunu göstermektedir. Partinin İslamcı söylemi ve manifestolarındaki dini vurguları da seçmenin Şariat isteme oranındaki yükseklikle uyumluluk göstermektedir. İkinci parti tercihinin %27,5'lik bir oranla hiçbiri olması seçmenin partiye olan bağlılığını göstermektedir. İkinci tercih, yeni dönemin partilerinden olan muhafazakâr yeni sağ ideolojiyle şekillenen ANAP olmuştur. İki parti arasında muhafazakârlık ve İslamcı söylemin ortak olması seçmenleri bu tercihe yönlendirmiştir.

3.3.3.2. Merkez Sol Partiler: DSP ve CHP

1987'de yapılan referandumla parti liderlerinin (Demirel, Türkeş, Ecevit ve Erbakan) yasakları kaldırılmış ve siyasete dönmelerinin önü açılmıştır. Böylece diğer partiler gibi CHP de yeniden kurulma imkânına kavuşmuştur. 1992 yılında Deniz Baykal tarafından yeniden kurulan CHP, modernleşme ve sosyal demokrasiyi yeniden tanımlamıştır. Yukarıda da bahsedildiği üzere CHP'nin eski lideri olan Bülent Ecevit, yenilik arayışına girmiş ve CHP ile değil DSP'yi kurarak siyasi rekabete dâhil olmayı tercih etmiştir. 1990'lı yılların 2 merkez sol partisi olarak CHP ve DSP'nin ideolojik ve seçmen tabanında benzerlik ve farklılıkları ortaya koymak önemli görünmektedir.

Güneş-Ayata'ya (2002: 110) göre bu dönemde CHP'nin politika oluşturmada ve ideolojik eksenini belirlemede çok farklı kaynaklar etkili olmuştur. Merkez sağ partilerden farklı olarak CHP, ülkenin entelektüel çevrelerinden ve bu çevrelerin tartışmalarından etkilenmektedir. TÜSES, TESAV gibi araştırma enstitülerinin yanı sıra Avrupa'daki sosyal demokrat veya Sosyalist partilerle doğrudan ilişki kurarak politikalarına yön vermektedir. Ancak tüm bunlara rağmen CHP ideolojik bir tercihte bulunmaması ve sorunlara ilişkin ayrıntılı bir programa sahip olmamasıyla eleştirilmiştir. Özellikle laik-İslamcı karşıtlığında CHP'nin bir tarafı yeterince temsil etmediği yönünde eleştiriler ağır basmaktadır. 1970'li yıllarda Ecevit'le birlikte dine yönelik daha ılımlı bir yaklaşım benimsenmişti. Deniz Baykal, İsmail Cem ile yazdığı Yeni Sol kitabında, devlet-toplum ilişkilerinin yeniden yapılandırması yer almış ve dini cemaatlerin yasaklanması ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kaldırılması gibi katı laik bir ilkeyle şekillenmiştir. Bununla birlikte parti söylemlerinde dindarlığa ve Alevi toplumunun dini uygulamalarına hoşgörüyü vurgulasa da seçim dönemlerinde kökten dinci partilere karşı Atatürk'ün partisi olarak konumlanmış ve katı bir laik anlayışı devam ettirmiştir (Güneş-Ayata, 2002: 110-112). Katı laiklik anlayışıyla karakterize olan CHP'ye karşı DSP laiklik konusunda

daha hoşgörölü bir tutum benimsemiştir (Çarkoğlu ve Hinich, 2006: 375). 1995 Seçim Beyannamesinde DSP, laikliğı demokrasinin temel bir unsuru kabul etmekle beraber dine bağı kişilerle ters düşmeden bu ilkeyi kabul ettikleri belirtilmiştir. Daha sonra laikliğini içeriğı eğitilmiş din görevlileri, inanç ve ibadet özgürlüğünün korunması ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın tüm mezhep ve inançlara eşit yaklaşımı ile doldurulmuştur. Laikliğini nu niteliğinin kurulması ve devam ettirilebilmesi için öncelikle yapay mezhep çatışmalarına son verileceğı vurgulanmaktadır. Çatışmanın dayandığı Osmanlı-Safevi Hanedanlığı arasındaki iktidar çekişmesi olduğı hatırlatılarak bu iki hanedanın da Türk olduğunun altı çizilmiştir (DSP Seçim Beyannamesi, 1995). Böylece DSP Türkiye'deki mezhepsel çatışmayı milliyetçilik paydasında çözmeyi amaçlamıştır. Ayrıca “inançlara saygılı laiklik” söylemi 1999'daki seçim beyannamesinde de aynı şekilde sürdürölmüştür.

2000'de Baykal yeni bir yaklaşım olan Anadolu Sol'unu tanıtmıştır. Sosyal demokrasiyi evrenselci ve Sosyalist Enternasyonal terimlerle değı Türk költürü ve tarihi ile bir analize sahip olması gerektiğini savunmuştur. Anadolu költürü ve gelenekleri ile sosyal demokrasinin yeniden yorumlandığı bu yaklaşımla solcu seçkinler ile kitleler arasındaki mesafeyi aşmaya çalışmıştır. Ayrıca sınıf merkezli bir analizin ötesine geçerek insan merkezli bir analiz yapmayı amaçlamıştır (Güneş-Ayata, 2002 113). Ancak bununla birlikte birçok yazar (Sarıbay, 2000; Güneş-Ayata, 2002; Dikici-Bilgin, 2018) kendisini merkez sola yerleştiren bu partilerin (DSP-CHP) piyasa ekonomisine ve özelleştirmelere karşı çıkmadığını belirtmektedir. 1990'lı yıllarla merkez sol partiler liberal politika araçlarını, şeffaflık ve hesap verebilirlik gibi IMF ve Dünya Bankası gibi örgütlerin önerdiği kavramları da programlarına eklemişlerdir. CHP'nin 1995 Seçim Bildirisi'nde, KİT Reformu ve özelleştirme ile kamu kesiminde etkinliğin, verimliliğin ve rekabetin artırılacağı vaadine yer verilmiştir (CHP Seçim Bildirisi, 1995). DSP seçim beyannamesinde ekonomi programı açıklarken rant karşıtı ve üretici temelli bir büyümeyi esas almış ancak bunun sağlanmasında serbest piyasa araçları önerilmiştir. DSP'nin 1995'teki Seçim Beyannamesinde ekonomik toparlanma programının önemli bir aşaması olarak iç ve dış piyasalara güven vermek olarak belirtilmiştir. Kamu sektörü borçlanmasının ekonomik büyümeyi bozmayacak şekilde ve düzeyde yapılması gerektiğı de yine Neoliberal dönem sonrası devletin küçölmesi argümanıyla paralellik göstermektedir (DSP Seçim Beyannamesi, 1995).

Tablo 3.11. Parti Manifestolarında Öncelikli Konular

Yıl	Parti Adı	Sağ-Sol (Rile)	Refah Devleti	Refah Devletin Genişlemesi	Geleneksel Değerler ve Dine Olumsuz Vurgu	Çokkültürcülüğe olumlu vurgu	AB'yi Destekleme
1991	DSP	-2.099	9.392	6.851	0.11	0.331	0
1995	DSP	6.726	9.865	6.278	0	0	0.897
1995	CHP	-14.894	12.057	11.348	0	0	1.773
1999	DSP	19.322	2.712	2.373	0	0.339	0.339
1999	CHP	-13.205	9.179	8.696	1.288	1.288	0.805

Kaynak: Manifesto Proje Verileri, 2024.

DSP ve CHP parti program ve beyannamelerinde ortak olan değerleri refah devletine AB'ye olan destektir. İki parti de merkez sol parti ailesi içinde değerlendirilse de DSP sol-sağ skalasında CHP daha solda, DSP ise bir sol partiye göre sağda konumlanmıştır. Dini değerler konusunda da CHP'nin olumsuz vurgusu DSP'ye göre daha yüksektir. Her iki parti de bu dönemde AB'yi desteklemiştir.

Tablo 3.12. DSP ve CHP Seçmenin Özellikleri

Değişken	DSP (%)	CHP (%)
Kent-Kır Ayrımı	Kentsel: 67.9, Kırsal: 32.1	Kentsel: 58, Kırsal: 42
Cinsiyet	Kentli Erkek: 37.2, Çalışan Kadın: 5.8, Ev Kadını: 29.5, Köylü Erkek: 16, Köylü Kadın: 11.5	Kentli Erkek: 36.6, Çalışan Kadın: 6.9, Ev Kadını: 24.4, Köylü Erkek: 19.8, Köylü Kadın: 12.2
Yaş Grupları	18-20 yaş: 6.1, 21-24 yaş: 11.5, 25-39 yaş: 43.3, 40-54 yaş: 23.1, 55+ yaş: 16	18-20 yaş: 7.6, 21-24 yaş: 6.1, 25-39 yaş: 45, 40-54 yaş: 26.7, 55+ yaş: 14.5
Eğitim Durumu	Bitirmemiş: 18.6, İlkokul: 56.7, Ortaokul: 7.4, Lise: 12.8, Yüksek: 4.5	Bitirmemiş: 14.5, İlkokul: 58, Ortaokul: 8.4, Lise: 11.5, Yüksek: 7.6
Çalışma Konumu	Mavi Yakalı: 24.4, Beyaz Yakalı: 5.1, Esnaf/Zanaatkâr: 14.4, Küçük Çiftçi: 18.6, İşveren + Serbest: 5.7, Ev Kadını: 29.2, Diğer: 1.6	Mavi Yakalı: 22.1, Beyaz Yakalı: 10.7, Esnaf/Zanaatkâr: 16.8, Küçük Çiftçi: 18.3, İşveren + Serbest: 6.9, Ev Kadını: 23.7, Diğer: 1.5
Etnik-Dinsel Kimlik	Alevi: 11.8, Kürt: 6.8, Diğer: 13.8	Alevi: 34.4, Kürt: 4.2, Diğer: 4.3
Siyasi Eğilim	Solcu: 47.4, Sağcı: 10.6, Diğer: 29.8, Yanıtsız: 12.2	Solcu: 62.6, Sağcı: 9.2, Diğer: 22.1, Yanıtsız: 6.1
Şeriat Konusundaki Tutum	İstiyor: 8.3, İstemiyor: 80.8, Fikri Yok / Yanıtsız: 10.9	İstiyor: 4.6, İstemiyor: 89.3, Fikri Yok / Yanıtsız: 6.1

İkinci Tercih	Parti	RP: 7.9, ANAP: 18.8, DYP: 15.5, DSP: -, CHP: 13.5, MHP: 3, HADEP: -, Diğer: 0.7, Hiçbiri: 26, Kararsız: 12.8, Yanıtsız: 2	RP: 1.6, ANAP: 7.1, DYP: 10.2, DSP: 40.9, CHP: -, MHP: 0.8, HADEP: 3.9, Diğer: 3.1, Hiçbiri: 18.9, Kararsız: 11, Yanıtsız: 2.4
---------------	-------	---	--

Kaynak: Seçmenlerin Sosyo-Ekonomik Nitelikleri, İdeolojik, Etnik-Dinsel Kimlikleri ve Siyasal Eğilimleri Üzerine Bir Değerlendirme, 1996, TÜSES Veri Araştırma.

Her iki partide de kentli ve erkek seçmen ağırlıklıdır. Ayrıca yükseköğrenim mezunu seçmen sıralamasında CHP 1. sıradayken, DSP 3. Sırada yer almakta ve dönemin iki merkez sol partisinin eğitim seviyesinin yüksek olduğu sonucunu çıkarmaktadır. Her iki partinin de seçmen grubu genç ve orta yaş sayılabilecek 25-54 yaş aralığında ağırlık göstermektedir. Her iki partinin de seçmenin çalışma konumu ağırlığı benzerlik göstermekte ancak CHP'li seçmenin beyaz yakalı grubundaki ağırlığı DSP'ninkinden fazladır. Etnik ve dinsel kimliğe bakıldığında Alevi seçmenin katı bir laiklik anlayışı benimseyen CHP seçmeni içinde daha fazla, inançlara saygılı laiklik benimseyen DSP'de daha az bulunduğu görülmektedir. 1960'larda seçmeni içinde en çok Alevi seçmen oranı olan parti TİP ve ardından CHP'ydı. TİP'in seçim barajı nedeniyle parlamentoda temsil edilmediği bu yıllarda Alevi seçmenler, yine sol partiler olan DSP ve CHP'ye yönelmiştir. Her iki partinin seçmeni de yüksek oranda Şeriat karşıtı bir tutum benimsemiş ve bu durum laiklik ekseninde iki partinin tabanının örtüştüğü şeklinde değerlendirilebilir. Her iki partinin seçmeni içinde Kürt seçmen oranı, benzer bir orana sahiptir. Her iki parti de manifestolarında çokkültürcülüğe olum vurgularda bulunmuş ve CHP daha yüksek düzeyde olmak üzere iki parti de AB destekçisi bir tutum benimsemiştir. DSP seçmeni içinde kendini solcu olarak tanımlayanların oranı 47,4'ken, CHP seçmeni içinde bu oran 62,6'dır. Parti manifesto değerleriyle birlikte seçmenlerin siyasi eğilimi de göz önünde bulundurulduğunda DSP'nin geniş bir seçmen tabanına hitap etmek için ideolojik yelpazesini merkez sağa doğru genişlettiğini göstermektedir. CHP'nin sola olan vurgu oranlarının yüksekliği ve CHP seçmeninin kendini solcu olarak tanımlama yüzdesinin oldukça yüksek olması, CHP'nin ideolojik çizgisini koruyarak, kendini sol kanadın lider partisi olarak konumlandığını göstermektedir. Bu konumlanma seçmenlerin ikinci parti tercihiyle de örtüşmektedir. DSP seçmenlerinin ikinci parti tercihi oranları sol partiler değil merkez sağ partiler olan ANAP ve DYP arasında dağılım göstermektedir. Ancak buna karşılık CHP seçmeninin ikinci parti tercihi %40 gibi yüksek bir oranda eski CHP liderinin partisi olan DSP'de toplanmıştır. Bu, DSP seçmen tabanının pragmatik ve merkeze yakın olduğu ve CHP seçmenin daha ideolojik bir davranışla hareket ettiği şeklinde değerlendirilebilir.

3.3.3.3. Merkez Sağ Partiler: ANAP ve DYP

Önceki dönemin partilerinden olan AP'nin lideri Demirel öncülüğünde kurulan DYP ile 1980 sonrası kurulan melez ideolojili ANAP dönemin iki merkez sağ partisi olsa da aralarında bazı farklılıklar bulunmaktadır. DYP ile ANAP arasındaki en temel farklılık, ANAP'ın popülist bir söylem benimserken, DYP geleneksel bir sistem partisi olarak bu özelliğini devam ettirmiştir. ANAP önceki dönem sağ partilerle (DP, AP) kıyaslandığında tam anlamıyla bir sistem partisi özelliği göstermemiştir. DP, AP ve DYP gibi sağ partiler liberal politika eğilimleri, devletçi, cumhuriyetçi ve geleneksel bürokratik özellikler sergilerken, ANAP dini değerleri ve serbest piyasa sentezli, popülist stratejiler benimseyen muhafazakâr bir karakteristik göstermiştir (Kumbaracıbaşı, 2016: 15). Böylece ANAP'ın DYP'de ayrıldığı nokta tüm ana siyasi akımları kapsamı olarak ortaya çıkmaktadır. Bir başka ayrım ANAP'ın kentli sağ seçmenin oyunu alırken DYP'nin kırsal sağ seçmenden oy almış olmasıdır. Diğer bir ayrımı, burjuva fraksiyonlarındaki çatışmanın izdüşümü olarak değerlendiren görüş oluşturmaktadır. Bu ayrıma göre ANAP finans ve ticaret burjuvazisini, DYP'nin ise geleneksel sanayi burjuvazisini temsil ettiği görüşü oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra Ertan (2021: 968), iki partinin ayrıştığı bir başka yönü, Türkiye'nin Neoliberal dönüşümüne verdiği tepki olarak göstermektedir. 1980 sonrası yeni sağ anlayışı ekonomik olarak liberalizm, sosyal olarak aile ve dinin ön planda olduğu bir muhafazakârlık anlayışıyla karakterize olmaktadır. ANAP yeni sağ anlayışın Türkiye'deki partisi olarak lideri Özal özelinde somutlaştırmaktadır. Ancak buna karşılık DYP kendini geleneksel merkez sağın mirasçısı olarak, DP ve AP'nin devamı şeklinde konumlandırmıştır. Bu yönüyle DYP Neoliberal büyüme anlayışına değil ulusal kalkınma döneminin merkez sağ partisi konumuna yerleşmektedir. DYP devleti de ekonominin bir aktörü olarak görmesi ve ılımlı bir karma ekonomi benimsemesi Neoliberalizm ile arasına koyduğu mesafeyi göstermektedir (Ertan, 2021: 968-970).

Farklılıklara rağmen aynı dönemin iki merkez sağ partisi olarak DYP-ANAP'ın benzer özellikleri de bulunmaktadır. Yukarıda bahsedildiği üzere bu dönemde merkez sol partiler her ne kadar rant karşıtı politikalar benimsese de ekonomi programlarını açıklarken serbest piyasa terimlerine başvurmuşlardır. Bu yönüyle Özbudun (2016: 45) temel karşıtlığın, merkez sol partilerin karma ekonomi modelini benimsemesinin ve buna karşılık merkez sağ partilerin serbest piyasayı savunması olduğunu savunmaktadır. DYP 1995 yılındaki seçim bildirisinde devletin rolünün yeniden tanımlanarak, devletin artık üretici rolünden çekilerek özelleştirmelerle üreticili rolünü vatandaşlara bırakacağını belirtmektedir. Devletin asli rolünün bir hakem gibi rekabetçi piyasa koşullarının uygun şekilde işlemesi için kural koymak ve uygulamak olarak tanımlanmaktadır. Kısacası hızla küçülen bir devlet gayesiyle, kamu

harcamalarının ve piyasaya müdahalenin azaltıldığı düzenleyici bir devlet tanımı yapılmıştır (DYP Seçim Bildirisi, 1995: 9). ANAP da DYP ile benzer şekilde Türkiye'nin gelişmiş ülkeler arasında yer almasının ve ekonomik olarak büyüme elde etmesinin tek yolu olarak küçülen devlet ile sosyal güvenlik sisteminin de dahil olduğu geniş bir özelleştirme projesi önermektedir. Her iki parti de devletin yeniden yapılandırma başlığı altında yer verdiği amaçların sonunda bireyciliği vurgulamıştır. DYP gelişmenin amacı ve aracı olarak bireyi gelişmenin amacı ve aracı olduğunu vurgulamıştır. Ancak ANAP, bireyi demokratik ve hukuk devletinin geliştirilmesindeki esas unsur olarak görmekle birlikte din ve vicdan özgürlüğü, teşebbüs özgürlüğüne dayalı olarak Atatürk ilkeleri doğrultusunda çağdaş bir topluma ulaşılabileceğine yer vermiştir. Bu söylemler, yukarıda bahsedildiği üzere ANAP'ın birçok ideolojiyi bünyesinde barındırdığının somut örneklerinden biridir (DYP Seçim Bildirgesi, 1995; ANAP Seçim Taahhütnamesi, 1995).

Ancak merkez sol partilerin tam anlamıyla sol ideolojilerle politika üretmedikleri, Neoliberal geçiş sürecinin terimlerinin seçim beyannamelerinde kullanılması ve DSP'ni inançlara saygılı laiklik söylemiyle beraber iki blok arasında büyük ideolojik farklılıklar olduğu söylenemez. Bu argümanın göstergesi olarak merkez sol partilerin seçim beyannamelerinde özelleştirmeye yer vermesi ve özelleştirmeye imkân veren Anayasa değişikliklerinin 1999 yılında DSP-MHP-ANAP koalisyonu döneminde yapılmasını göstermektedir (Özbudun, 2016: 46). 1990'ların ortalarından itibaren merkez sağa ait bu partiler (ANAP-DYP) güç kaybetmeye başlamıştır. Oy kaybedilmesindeki en büyük etken eski siyasetçilerin siyasi yasaklarının kalkmış olması ve müdahale öncesi partilerin tekrar kurularak siyasi rekabete dahil olmasıdır (Kalaycıoğlu, 2019: 93). Ayrıca bu partilere yönelik yolsuzluk suçlamalar da güç kaybında etkili olmuş ve İslamcı/Muhafazakâr partiler bu ekseninde yaptığı muhalefetle güçlenmiştir (Çarkoğlu, 2008:321).

Tablo 3.14. Parti Manifestolarında Öncelikli Konular

Yıl	Parti adı	Sağ-sol	Serbest piyasa	Yönetimde Verimlilik	AB'ye Destek	Geleneksel Değerler ve Dine Olumlu Vurgu
1991	ANAP	8.634	2.077	8.197	0.328	1.093
1991	DYP	14.49	2.862	2.982	0.239	0.119
1995	ANAP	29.936	2.166	14.522	0.764	3.312
1995	DYP	1.594	2.923	5.846	3.012	2.569
1999	ANAP	-25	0	12.879	0	0
1999	DYP	-8.075	1.863	24.845	1.242	0.621

Kaynak: Manifesto Proje Verileri, 2024.

DYP ve ANAP'ın parti seçim programı ve beyannamelerinde öncelik verilen ve kendilerini diğer partilerden farklılaştıran konular serbest piyasa, yönetimde verimlilik, AB'ye destek ve belirli bir oranda dini değerlere olumlu vurgudur. Her iki parti de sol-sağ skalasında sağında yer almış ve neoliberal dönemin önemli bir bileşeni olan yönetimde verimlilik ilkesi vurgulanmıştır. Bu dönemde her iki parti de AB destekçisi bir tutum benimsemiştir.

Tablo 3.15. ANAP ve DYP Seçmenin Özellikleri

Değişken	DYP (%)	ANAP (%)
Kent-Kır Ayrımı	Kentsel: 49.5, Kırsal: 50.5	Kentsel: 54.1, Kırsal: 45.9
Cinsiyet	Kentli Erkek: 21, Çalışan Kadın: 3.2, Ev Kadını: 30.8, Köylü Erkek: 21.3, Köylü Kadın: 23.8	Kentli Erkek: 24.2, Çalışan Kadın: 4.3, Ev Kadını: 32.4, Köylü Erkek: 15.8, Köylü Kadın: 23.2
Yaş Grupları	18-20 yaş: 13.3, 21-24 yaş: 7.9, 25-39 yaş: 29.2, 40-54 yaş: 26.7, 55+ yaş: 22.9	18-20 yaş: 14.5, 21-24 yaş: 12.2, 25-39 yaş: 36.7, 40-54 yaş: 17.1, 55+ yaş: 19.4
Eğitim Durumu	Bitirmemiş: 28.3, İlkokul: 50.8, Ortaokul: 8.9, Lise: 7.3, Yüksek: 4.8	Bitirmemiş: 22.2, İlkokul: 59.7, Ortaokul: 5.4, Lise: 10.2, Yüksek: 2.6
Çalışma Konumu	Mavi Yakalı: 12.1, Beyaz Yakalı: 6.3, Esnaf/Zanaatkâr: 9.8, Küçük Çiftçi: 35.2, İşveren + Serbest: 4.1, Ev Kadını: 30.2, Diğer: 2.2	Mavi Yakalı: 15.1, Beyaz Yakalı: 6.1, Esnaf/Zanaatkâr: 12, Küçük Çiftçi: 29.8, İşveren + Serbest: 2.8, Ev Kadını: 31.4, Diğer: 2.8
Etnik-Dinsel Kimlik	Alevi: 16.1, Kürt: 9.3, Diğer: 13.4	Alevi: 8.6, Kürt: 9.7, Diğer: 17.5
Siyasi Eğilim	Solcu: 4.8, Sağcı: 56.2, Diğer: 23.8, Yanıtsız: 15.2	Solcu: 4.1, Sağcı: 58.7, Diğer: 23, Yanıtsız: 14.3
Şeriat Konusundaki Tutum	İstiyor: 14.9, İstemiyor: 71.7, Fikri Yok / Yanıtsız: 13.3	İstiyor: 16.1, İstemiyor: 68.6, Fikri Yok / Yanıtsız: 15.3

Kaynak: Seçmenlerin Sosyo-Ekonomik Nitelikleri, İdeolojik, Etnik-Dinsel Kimlikleri ve Siyasal Eğilimleri Üzerine Bir Değerlendirme, 1996, TÜSES Veri Araştırma.

DYP seçmenlerinin %50,5'i kırsalda yaşamaktadır. Bu, DYP'nin ANAP'a kıyasla kırsal tabanda daha güçlü olduğunu göstermektedir. DYP ve ANAP arasındaki ayrımı temelde kır-kent olarak ayırma dayandıran görüşler bulunmaktadır. 1980'lerde artan kentleşme sürecinde Türkiye sağının kentli kesimi ANAP'a, DYP'nin ise kırsal kesimi temsil etmektedir (Mert, 1999). İki partide de kadın seçmen oranı erkek seçmen oranında daha yüksektir. Her iki partinin de yaş grubu dağılımı orta yaş ve üstünde toplanmış ancak ANAP'ın 18-20 yaş grubunda DYP'ye oranla yüksek bir eğilim bulunmaktadır. Her iki partinin de eğitim seviyesi ilköğretimde ağırlık göstermekte ve yükseköğrenime sahip seçmen oranı sol partilere oranla düşük seviyededir. Her iki partinin seçmeni de benzer seviyede kendisini sağcı olarak tanımlamaktadır. Parti manifestolarında iki partinin de serbest piyasaya benzer oranda olumlu

vurgu yapması, seçmenlerinin sağcı tutumuyla örtüşmektedir. Ancak yukarıda da bahsedildiği gibi DYP geleneksel merkez sağın devamı olarak daha ılımlı bir devletçilik ve karma ekonomi benimserken, ANAP kendi kendini yöneten piyasa değerlerine vurgu yapan Neoliberal anlayışı benimsemektedir. 1999 yılında iki partinin de sol eğilimi öne çıktığı görünmektedir. İki partinin de sol eğilimini artıran eğitimin genişleterek niteliğini artırılma, toplu konut ve sosyal güvenlik alanındaki reform vaatleridir. Her iki partinin de seçmeni şeriatı karşı bir tutum benimsemiş ancak bu karşıtlık merkez sol partilerin seçmenlerinkine göre çok keskin değildir. Partiler manifestolarında dini değerlere belli bir oranda ANAP biraz daha fazla olmak kaydıyla olumlu vurguda bulunmuştur. Seçmenlerin ikinci parti tercihleri seçmenlerin sağ partilere ideolojik olarak bağlı olduğunu göstermektedir. İki parti birbirinin alternatifi olacak şekilde seçmenler geçirgenlik göstermektedir.

3.3.3.4. Milliyetçi Partiler: MHP ve BBP

MHP de diğer tüm partiler gibi 1980'deki askeri müdahaleyle kapatılmıştır. 1983'te Mehmet Pamak'ın kurduğu Muhafazakâr Parti (MP) MHP'nin görüşlerini siyasi rekabete yeniden taşımıştır. Parti daha sonra Milliyetçi Çalışma Partisi (MÇP) adını almış ve siyasi yasağı kalkınca 1983'te genel başkanı Türkeş olmuştur. Partinin 1989'a kadarki seçimlerde aldığı oy oranı itibari ile partinin MHP seçmen tabanından destek aldığı görülmüş nitekim parti daha sonra adını değiştirerek MHP yapmıştır. 1980 sonrası yükselen İslamcı/muhafazakâr eğilim MHP'nin ideolojik niteliğini de etkilemiştir (Sarıbay, 2021: 110). Ancak ideolojinin dönüşümü 1960-1980 dönemi başlığında da değinildiği gibi MHP'nin ocak ve parti örgütü arasındaki ayrışmadan kaynaklı olarak 1970'lerde başlamıştır. Parti örgütü politikaları daha pragmatikken Ocaklar dönüşümün önemli bir nüvesi olmuştur. MHP, "İslam ahlak ve fazileti, Türklük gurur ve şuuru" sloganıyla İslami/milliyetçi bir söylem benimserken, Ocak daha ileriye giderek esas davanın dünyaya İslam'ı yaymak olduğunu ve Türk milliyetçiliğinin de davada öncü olduğunu ilan etmiştir (Bora ve Can, 2004:47).

Değişim, parti seçim beyannameleri ve bildirilerinde görülmektedir. 1969 MHP Seçim Beyannamesi'nde din ve vicdan hürriyetini insan hak ve hürriyetlerinin temeli saymaktadır. Bu anlamda dini eğitimi ve dini kurumları çağdaş bilime göre yapılmasını temin edeceklerini vaat etmektedir. Bu amaç için İlahiyat Fakülteleri ve Yüksek İslam Enstitüsünü geliştirileceği belirtilmektedir. Ayrıca İmam-Hatip okullarının mesleki liseler olarak görüleceğini ve geliştireceği belirtilmektedir (MHP Seçim Bildirisi, 1969). MHP 1969 Seçim Bildirisi'nde dine temel bir hürriyet ve dini eğitimin geliştirilmesi yönünde yer verirken, 1977 Seçim Beyannamesi'nde temel eğitimde ve orta eğitimde "Türklük ve İslamiyet"le ilgili bilgilerin tüm

bilgilerin üstünde tutulacağı” ibaresine yer verilmiştir. Dikkat çeken önemli bir nokta ise kalkınma savaşında ve sanayileşmenin getireceği buhranda milli ve İslami vasıfların korunmasında din adamlarına önemli bir rol atfedilmesidir (MHP Seçim Beyannamesi, 1977: 55-57). 1995 Seçim Beyannamesi’nde MHP’nin kaynağını İslam imanı, ahlak ve Türklük şuurunda bulan İslam ülküsünü devlet ve milletin esası sayılacağı belirtilmiştir. Eğitim politikasında yine dinine, geleneklerine, tarihine bağlı, milliyetçi, ülkücü, Müslüman-Türk Aydın özelliklere sahip insanlar yetiştirmek amaçlanmıştır (MHP Seçim Beyannamesi, 1995: 4). 1999 Seçim Beyannamesi, 28 Şubat 1997’deki müdahalenin izlerini taşımaktadır. Din ve laikliğin temel bir siyasi ve toplumsal çatışma aracı olmaktan çıkarılması gerektiği ortaya konulmuştur. Bununla birlikte MHP 1999’da yayınladığı “Diyanet İşleri Başkanlığı ve Din Hizmetleri Politikası” adlı kitapçıkta dinin temel bir özgürlük haline gelmesi ve toplumsal uzlaşmanın sağlanması için Diyanet İşleri Başkanlığı’na özel bir rol atfedilmiştir (Milliyetçi Hareket Partisi, Araştırma - Geliştirme ve Planlama Merkezi (AR-GE), 1999: 27).

Bora ve Can’a (2004: 48) göre Ocaklı taban aşağıdakilerin desteği ve yukarıdakilerin imkânları ile İslami/popülist söylemi kendisi için araçsallaştırmış ve ileride oluşacak yeni partinin önünü açmaya çalışmıştır. Bu yeni eksen MHP’nin kitle desteğini artırmaya yönelik girişimler olarak görülmüştür. Esasen tutarlı bir şekilde İslamcı anlayışın benimsenmediği yönünde tartışmalar ortaya çıkmıştır. Özellikle kentlerdeki ülkücü hareketin alt sınıfa mensup militanları arasında İslami değerleri benimseyenler ile hiçbir şekilde benimsemeyenler bulunmaktaydı (Sarıbay, 2021: 111). Parti içinde genç bir kadro İslamcı bir temelde daha tutarlı bir ideoloji arayışına girmiştir. Türk-İslam ülküsü söylemiyle hareket eden bu grup ülkücü kimliği kaybetmeden İslamlaşma amacı gütmüştür. Bizim Dergâh dergisi çevresinde faaliyet göstermeye başlayan grup, İslamcı, anti-Kemalist, anti-kapitalist temalarıyla aşırıya kaçan bir anlayış benimsemiştir. Parti merkezi derginin ocaklarda ve parti teşkilatlarında satılmasını ve bulundurulmasını yasaklamış ve derginin genel koordinatörüne yapılan silahlı saldırı sonrası Muhsin Yazıcıoğlu ve 5 milletvekili partiden istifa etmiştir (Bora ve Can, 2004: 44-47). Grubun lideri ve aynı zamanda eski ülkü ocakları başkanı olan Muhsin Yazıcıoğlu ve arkadaşları partiden ayrıldıktan sonra Büyük Birlik Partisi’ni (BBP) kurdular. Ülkü Ocakları benzeri Nizam-ı Âlem Ülkücüleri adında bir yan kuruluş da oluşturuldu. BBP kendisini MHP’den farklı kılan özelliğini İslam’ın çizdiği sınıra kadar milliyetçi olarak tarif etmektedir (Sarıbay, 2021: 112).

BBP 1993’teki Parti Programı’nda farklı MHP’den farklı bir laiklik anlayışı ortaya koymuştur. Türkiye’deki laiklik anlayışı, yönetici azınlığın Müslüman halkı siyasi iktidardan uzak tutmak için kullandığı bir araç olarak tanımlanmıştır. Halkın tamamının Müslüman olduğu

bir ülkede devletin halka benzeyerek onun inançlarını temsil etmesini demokrasinin bir gereği saymaktadır. İslamiyet bütünleştirici, birleştirici ve adalet getirdiğine inanıldığını ve kendilerini İslamiyet'in temsilcisi değil İslamiyet'in hizmetkârı olarak görüldüğü vurgulanmaktadır. Programda Türk ve İslamiyet vurgusunun yanı sıra Türk olmayan İslam coğrafyası da yer almaktadır. Türkiye'nin İslam dünyasının lideri olarak, Müslümanların koruyucu olacağı vaadine yer verilmiştir (Büyük Birlik Partisi Parti Programı, 1993: 10-31). BBP'nin 1999 Seçim Beyannamesi de MHP'nin 1999 Seçim Beyannamesi gibi din ve laiklik konusunda temkinlidir. MHP din ve laiklik konusunda Diyanet İşleri Başkanlığı gibi devlet kurumlarını ve dini eğitimi vurgularken, BBP bu konular dahil din ve laiklik konularına neredeyse hiç yer vermemiştir.

Laiklik ve din anlayışı konusunda ayrışan MHP ve BBP, ekonomi politikası, milliyetçilik, siyasi otorite ve Kürt siyaseti konularında benzer bir tutum sergilemiştir. 1999 yılı parti beyannamelerine göre iki parti de birbirine yakın sağ-sol endeksine sahiptir. BBP 1993 Parti Programı'nda (1993: 21-22) ve MHP 1995 Seçim Beyannamesi'nde (1995: 8) bireysel teşebbüsü, KİT özelleştirmelerini ve devletin düzenleyici rolünü kabul etmektedir (BBP Parti Programı, 1993: 21-22; MHP Seçim Beyannamesi, 1995:8). Bununla birlikte her iki parti de yatırımlarda bölgeler arası dengenin sağlanması için özellikle Güneydoğu Anadolu bölgesine başlangıçta kamu yatırımlarıyla bütünlüklü bir yatırım yapılmasını öngörülmektedir. Her iki partinin 1999 seçim beyannamesi de serbest piyasa yanlısı ve devletçilik karşıtı tutumunun dozunu artırmıştır. Devlet müdahalesinin en aza indirilmesi, özelleştirme ve bireysel girişimlerinin önü açılması ve hantal bürokrasinin tasfiye edilmesi vurgulanmaktadır (MHP Seçim Beyannamesi, 1999; BBP Seçim Beyannamesi, 1999). Milliyetçilik, vatanseverlik, devletin yıkıcı unsurlara karşı korunması için bazı özgürlüklerin askıya alınması gibi konulara vurgu yapılmasıyla oluşan değer türünü ifade eder. İki partinin de bu değerleri birbirine yakın görünmekte ve beyannamelerinde milli kültür, milli değerler, milliyetçi düşünce ve milli kimlik gibi kavramlar oldukça sık vurgulanmaktadır. Siyasi otorite değeri, partisinin yönetme yetkisine ve diğer partinin böyle bir yetkinliğe sahip olmamasıyla birlikte güçlü ve istikrarlı bir hükümet arzusunun vurgulanmasını içermektedir. Bu değer, ülke sorunlarının temelinde diğer siyasi partilerin ideolojik görünüşleri, yolsuzlukları ve kötü politika uygulamalarının olduğunu vurgulamaktadır. Özellikle BBP yeni kurulmuş bir parti olarak %10'luk ülke barajını geçemeyeceğini düşünenler için oyların boşa gitmeyeceğini ve BBP'nin parlamentoda temsil edileceğini öne çıkarmıştır. Her iki parti de terör ve bölge sorunlarını birbirinden ayırmış, terörle etkin bir mücadele öngörmüştür. Güneydoğu bölgesinin sorunları için bölge insanının can ve mal güvenliğinin teminat altına alınması ve kalkınmanın sağlanarak terör örgütünden

korunması amaçlanmaktadır (BBP Seçim Beyannamesi, 1999; MHP Seçim Beyannamesi, 1999). Aşağıdaki tablo iki partinin manifestolarında vurguladıkları değerleri göstermektedir.

Tablo 3. 16. Parti Manifestolarında Öncelikli Konular

Yıl	Parti Adı	Sağ-Sol	Milliyetçilik	Siyasi Otorite	Geleneksel Değerler ve Dine Olumlu Vurgu
1999	BBP	26.488	3.359	23.704	0
1999	MHP	28.125	4.102	27.93	0.586

Kaynak: Manifesto Proje Verileri, 2024.

İki partinin de manifestolarında öncelik verdiği ve yüksek seviyede olan değerler milliyetçilik ve siyasi otoritedir. Dönemde etkin olan diğer partilerle kıyaslandığında bu iki değer iki partide oldukça yüksek bir seviyededir. İki parti de sol-sağ skalasında sağ tarafta konumlanmaktadır.

Tablo 3.17. MHP Seçmenin Özellikleri

Değişken	Kategoriler ve Yüzdelere
Kent-Kır Ayrımı	Kentsel: 51.6, Kırsal: 48.4
Cinsiyet	Kentli Erkek: 49.2, Çalışan Kadın: 2.5, Ev Kadını: 7.4, Köylü Erkek: 31.1, Köylü Kadın: 9.8
Yaş Grupları	18-20 yaş: 18.9, 21-24 yaş: 21.3, 25-39 yaş: 45.9, 40-54 yaş: 9.8, 55+ yaş: 4.1
Eğitim Durumu	Bitirmemiş: 9, İlkokul: 48.4, Ortaokul: 15.6, Lise: 23.8, Yüksek: 3.3
Çalışma Konumu	Mavi Yakalı: 28.7, Beyaz Yakalı: 4.1, Esnaf/Zanaatkar: 23, Küçük Çiftçi: 23.8, İşveren + Serbest: 5.7, Ev Kadını: 7.4, Diğer: 7.4
Etnik-Dinsel Kimlik	Alevi: -, Kürt: 0.8, Diğer: 5.8
Siyasi Eğilim	Solcu: 1.6, Sağcı: 66.4, Diğer: 26.2, Yanıtsız: 5.7
Şariat Konusundaki Tutum	İstiyor: 31.1, İstemiyor: 54.1, Fikri Yok / Yanıtsız: 14.8
İkinci Parti Tercihi	RP: 12.1, ANAP: 21, DYP: 14.5, DSP: 8.9, CHP: 2.4, MHP: -, HADEP: -, Diğer: 5.6, Hiçbiri: 25.8, Kararsız: 6.5, Yanıtsız: 3.2

Kaynak: Seçmenlerin Sosyo-Ekonomik Nitelikleri, İdeolojik, Etnik-Dinsel Kimlikleri ve Siyasal Eğilimleri Üzerine Bir Değerlendirme, 1996, TÜSES Veri Araştırma.

Seçmenlerin %51,6'sı kentsel, %48,4'ü kırsal bölgelerde yaşamaktadır. Bu, MHP'nin hem kentlerde hem de kırsal bölgelerde dengeli bir desteğe sahip olduğunu göstermektedir. Kadın seçmen oranı erkek seçmenle kıyaslandığında oldukça düşüktür (%19,7). Seçmenlerin %45,9'u 25-39 yaş aralığındadır, bu da partinin en güçlü desteğini genç yetişkinler arasında bulduğunu göstermektedir. Seçmenin eğitim seviyesine bakıldığında genel ağırlık ilköğretim ve

lise seviyesindedir. Mavi yakalı çalışanlar (%28,7) ve esnaf/zanaatkârlar (%23) parti tabanının önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Küçük çiftçiler de %23,8 ile dikkate değer bir paya sahiptir. MHP manifestosundaki sağ ideolojiye yapılan vurgu (%28,125) ile seçmenlerin kendini sağcı olarak tanımlaması (%66,4) arasında güçlü bir korelasyon bulunmaktadır. Bu da partinin sağ ideolojiyi seçmen tabanına etkili şekilde yansıttığını göstermektedir. Şeriat konusundaki tutumuna bakıldığında seçmenin %31,1 gibi kayda değer bir parçası, Şeriat yanlısı bir tutum benimserken, %44,1 oranında seçmen Şeriat istememektedir. Bu da MHP'nin 1980 sonrası benimsediği İslamcı/Muhafazakar kimlikle uyumlu görünmektedir. Yukarıda yer alan parti örgütü-ocak ayrılığının seçmen üzerindeki izdüşümü olarak değerlendirilebilir. MHP taraftarı seçmenin ikinci parti tercihi, sağ partilere dağılmış ve bu durum, seçmen tabanının ideolojik olarak sağ-muhafazakâr bir çerçevede şekillendiğini göstermektedir. ANAP (%21) ve DYP (%14,5) gibi merkez sağ partilerin yüksek oranlarda tercih edilmesi, seçmenlerin ekonomik istikrar ve geleneksel değerlere bağlı politikaları önemseyebileceğini ortaya koymaktadır. Ayrıca, hiçbir parti tercihi olmayan seçmen oranının %25,8 olması, MHP seçmeninin belirgin bir sadakat gösterdiğine de işaret etmektedir.

3.3.3.5. Kürt Milliyetçisi Partiler: HEP, DEP ve HADEP

Kürt siyaseti, 1990'lı yıllara kadar birçok farklı partide (TİP, SHP) temsil edilmiştir. 1990'lı yıllarla beraber müstakil bir partiye dönüşen Kürt siyaseti, günümüzde de hala varlığını sürdüren Kürt milliyetçisi parti ailesinin başlangıcı olmuştur. Toplumsal bölünme teorisinin Türkiye uygulamasında Kürt milliyetçiliği-Türk milliyetçiliği bölünmesi önemli bir yer tutmaktadır. Bu argümanı daha ileriye götüren Wutrich'e (2013: 755) göre parti sistemi literatüründe kullanıldığı haliyle bölünme, etnik, dini ve ekonomik nedenlerle ulusal tartışmanın dışında bırakılmış marjinal bölge ve azınlığı ifade etmektedir. Lipset ve Rokkan'ın ortaya koyduğu halde sürekli olarak dışlanan ve kaybeden bir çevre, toplumda etkisiz ve marjinal olmalıdır. Türkiye bağlamında böyle bir çevrenin karşılığını sadece Kürt milliyetçisi ve Komünist partilerinde bulduğunu savunmaktadır (Wutrich, 2009: 755). Türkiye'de parti tercihini şekillendiren ideolojik farklılaşmaları inceleyen Çarkoğlu ve Hinich (2006: 388), Türk parti sistemindeki ideolojik rekabetin iki boyutlu olduğunu bulmuştur: Laik-İslamcı ve Türk Milliyetçiliği-Kürt Milliyetçiliği. Sağ-sol karşıtlığıyla kıyaslandığında bu iki boyutlu siyasi alanın, toplumda büyüyen kimlik siyaseti ile birlikte belirginliğini daha iyi yansıttığını savunmaktadır. Dolayısıyla laik-İslamcı ayırımından sonra Kürt milliyetçiliği ile ortaya çıkan bölünme, Cumhuriyet'in en çatışmalı siyasi unsuru haline gelmiştir (Çarkoğlu ve Hinich, 2006: 388; Kalaycıoğlu, 2019: 94; Somer, 2022: 302).

1980 askeri müdahalesinden sonra Kürt etnik siyaseti genel olarak SHP’de temsil edilmiştir. Ancak SHP 1989’da Paris’te Kürt Ulusal Kimliği hakkında bir konferansa katılan 7 üyesini görevden almasıyla diğer SHP’li üyeler protesto amaçlı istifa etmiştir. 1990 yılında Kürt siyasi kimliğine dayalı bir parti olan Halkın Emek Partisi (HEP) kurulmuştur (Bermek, 2019: 49). HEP kurulduktan sonra Güneydoğu’da SHP’ye destek vererek parlamentoya SHP listesinden milletvekili sokabilmiştir. HEP’li vekillerden Leyla Zana’nın parlamentodaki ant içme töreninde Kürtçe konuşmasıyla başlayan gerilim, HEP’in PKK’nin eylemlerine yeteri kadar tepki göstermediği gerekçesiyle tırmanmıştır (Sarıbay, 2021: 113). Anayasa Mahkemesi partiye anayasal düzeni bölücülük yaparak ihlal etme nedeniyle kapatma davası açınca, birçok Kürt siyasetçi 1992’de kurulan Demokrasi Partisine (DEP) katılmıştır. Daha sonra HEP, 1993’te Anayasa Mahkemesi kararı ile kapatılmıştır. 1994 yılında Halkın Demokrasi Partisi (HADEP) kurulmuş ve 2003’e kadar faaliyet göstermiştir (Ersanlı ve Özdoğan, 2012: 27-28). HADEP 1995 Seçim Bildirgesi’nde önceki başlıklarda yer alan partilerden farklı olarak düzen-karşıtı bir tutum ortaya koymaktadır. Sartori’nin (2005:118) tanımına göre düzen karşıtı partiler, meseleler üzerinden değil ilkesel muhalefet yapan, içinde bulunduğu siyasi düzenin değerlerini ve inanç sistemini paylaşmayan ve yabancı bir ideolojiyi temsil eden partiler olarak tanımlamaktadır. Türkiye’nin bir rejim bunalımı yaşadığı ve sol-sosyalist blokla yeniden bir yapılanmaya gidilmesi gerekliliği vurgulanmaktadır. Bildirge kapitalizm karşıtlığı, emperyalizm karşıtlığı, özelleştirme ve faşizm karşıtlığı vurgularını öne çıkarmaktadır. Ayrıca 1982 Anayasası’nın kaldırılması çağrısı ile siyasi ve toplumsal yapının demokratikleşmesini savunur (HADEP Seçim Bildirgesi, 1995). HADEP, merkez sol partilerin dahil serbest piyasa ve özelleştirmelerde mutabık olduğu bir dönemde tüm bu uygulamalara karşı çıkarak marjinal bir görünüm çizmiştir. Ayrıca Kürt etnik milliyetçisi bir partiye göre sol argümanları çok daha ağır basmaktadır. Kürt sorununa yalnızca barışçıl ve demokratik yollarla çözülmesi ve zorunlu göçün durdurulması noktasında yer vermiştir. 2003 yılında Anayasa Mahkemesi HADEP’i terörle ilişkilendirerek kapatmıştır. Kürt siyasi partileri, parti kapatma davaları ve %10’luk ülke barajı nedeniyle seçimlere parti ismiyle değil bağımsız adaylarla girme ve mecliste grubunu oluşturma yolunu seçmiştir (Bermek, 2019: 50).

1990’lı yıllarda faaliyet gösteren Kürt milliyetçisi partiler (HEP-DEP-HADEP), kimlik özelliklerini geliştirebilecek toplumsal yapıyı ve örgütlü bir sivil toplum öngörmüştür. Bu amaç için somut adımlar ve öncelikli olarak Kürt sorununun barış ve adil bir çözüme kavuşması gerektiği vurgulanmaktadır. Bu bağlamda Kürt sorununun çözümüne ilişkin özgür bir tartışma ortamının gerekliliğine dair görüşlere yer verilmiştir (Sarıbay, 2021: 114). Ayrıca yukarıda yer

alan HADEP Seçim Bildirgesi'nin analiziyle de sol argümanların oldukça ön planda olduğu, düzen karşıtı bir görünüm sergilemektedir.

Tablo 3.18. HADEP Seçmeninin Özellikleri

Değişken	Kategoriler ve Yüzdelere
Kent-Kır Ayrımı	Kentsel: 42.9, Kırsal: 57.1
Cinsiyet	Kentli Erkek: 30.6, Çalışan Kadın: -, Ev Kadını: 16.3, Köylü Erkek: 26.5, Köylü Kadın: 26.5
Yaş Grupları	18-20 yaş: 16.3, 21-24 yaş: 18.4, 25-39 yaş: 38.8, 40-54 yaş: 20.4, 55+ yaş: 6.1
Eğitim Durumu	Bitirmemiş: 36.7, İlkokul: 36.7, Ortaokul: 10.2, Lise: 14.3, Yüksek: 2.0
Çalışma Konumu	Mavi Yakalı: 20.4, Beyaz Yakalı: 2.0, Esnaf/Zanaatkâr: 10.2, Küçük Çiftçi: 38.8, İşveren + Serbest: 8.2, Ev Kadını: 14.3, Diğer: 6.1
Etnik-Dinsel Kimlik	Alevi: 3.2, Kürt: 17.4, Diğer: 0.2
Siyasi Eğilim	Solcu: 67.3, Sağcı: 4.1, Diğer: 24.5, Yanıtsız: 4.1
Şeriat Konusundaki Tutum	İstiyor: 22.4, İstemiyor: 65.3, Fikri Yok / Yanıtsız: 12.2
İkinci Parti Tercihi	RP: 19.6, ANAP: 3.6, DYP: -, DSP: 3.6, CHP: 14.3, MHP: -, Diğer: 5.4, Hiçbiri: 44.6, Kararsız: 5.4, Yanıtsız: 3.6

Kaynak: Seçmenlerin Sosyo-Ekonomik Nitelikleri, İdeolojik, Etnik-Dinsel Kimlikleri ve Siyasal Eğilimleri Üzerine Bir Değerlendirme, 1996, TÜSES Veri Araştırma.

Türkiye Sosyal Ekonomik Siyasal Araştırmalar Vakfı (TÜSES) tarafından 1996 yılında yayınlanan rapor, seçmen eğilimlerini saptamak için Kasım 1994-Ocak 1995'te yapılan anket verileri bu yıllarda faaliyet gösteren partilerin seçmeninin profilleri hakkında bilgi sunmaktadır. HADEP seçmeni genel olarak orta yaş grubunda ağırlıklı ve eğitim seviyesi bitirmemiş veya ilköğretim seviyesinde, yükseköğrenim çok düşük bir seviyededir. Çalışma konumu ağırlıklı olarak mavi yaka ve küçük çiftçilik etrafında ağırlık kazanmıştır. HADEP seçmeninin siyasi eğilimi, partisinin kendisini tanımladığı sol kimliğe paralel olarak %67,3 oranında solcudur. HADEP taraftarları ile yapılan ankette şaşırtıcı olan sonuçlardan birisi Kürt etnisiteli seçmenin yalnızca %17,4'ünün HADEP'i desteklemesidir. Kürt etnisiteli seçmenlerin, Kürt kimlik siyaseti iddiasıyla ortaya çıkan HADEP yerine en yüksek seviyede %28,8 ile RP'yi desteklediği görülmektedir. Bu da Kürt seçmenin dinin, etnisiteden daha baskın bir karar verme unsuru olduğu sonucunu çıkarabilir. Nitekim HADEP'li seçmenin ikinci siyasi parti tercihi sorusuna ilk sırada diğer partilerden hiçbiri yer alırken ikinci sırada RP'nin yer alması da Kürt seçmenin eğiliminin HADEP ve RP arasında olduğunu göstermektedir. Genel olarak HADEP seçmeni düşük eğitim seviyesi, mavi yaka ve çiftçilik mesleklerinin ağırlıkta olduğu, sol eğilimli, dinin

tercihte etkili olduğu ancak Şeriat istemeyenlerin oranına bakıldığında laik sayılabilecek özelliklerle karakterize olmaktadır.

3.4. 1950-2002 Arası Dönemde Toplumsal Bölünmenin Değerlendirilmesi

1950-1960 yılları arasında parti sistemi Mardin'in merkez-çevre ayrımı çerçevesinde değerlendirildiğinde, Demokrat Parti (DP) ve Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) arasındaki dinamiklerin Lipset ve Rokkan'ın (1967) toplumsal bölünme teorisinin merkez-çevre karşıtlığı boyutuyla tam anlamıyla örtüşmediği görülmektedir. DP'nin çevreyi mobilize etme iddiasına rağmen, Güneydoğu gibi dilsel ve kültürel farklılıkların yoğun olduğu bölgelerde CHP'nin desteğini sürdürmesi bu ayrımı sorgulatan bir unsurdur. Ayrıca DP'nin ekonomik elitler ve kırsal kesimler arasında kurduğu koalisyon, Lipset ve Rokkan'ın çevrenin genellikle merkeze karşı mobilize olması öngörüsüyle çelişmektedir. Bu döneme ait anket verilerinin bulunmaması nedeniyle analiz daha çok arz yanlı tarafı kapsamaktadır. Öncelikle 1946'dan bu yana uygulanan listeli basit çoğunluk seçim sisteminin orantısız sonuçlara yol açtığı ve adaletli bir oy dağılımı dönemin kurumsal faktörü olarak değerlendirilmelidir. Aynı ideolojik ve örgütsel kökenden gelen iki parti arasında merkez-çevre karşıtlığını oluşturacak dilsel, dinsel ve etnik farklılıklar görünmemektedir. Parti seçim programları ve beyannamelerine bakıldığında temel karşıtlıkların serbest piyasa, sol-sağ eksenlerindeki konum ve planlama karşıtlığı gibi Lipset ve Rokkan'ın ulus-devletin kuruluş aşamasından sonra oluşan işlevsel (fonksiyonel) bölünme olarak kategorize ettiği kısımda ortaya çıkmaktadır. Ancak bu boyut ideolojik, doktriner (sosyalist, Marxist terimler) bir boyut taşımamaktadır. Partilerin ideolojik olarak bu boyuta geçmesi 1960'tan sonra olmuştur.

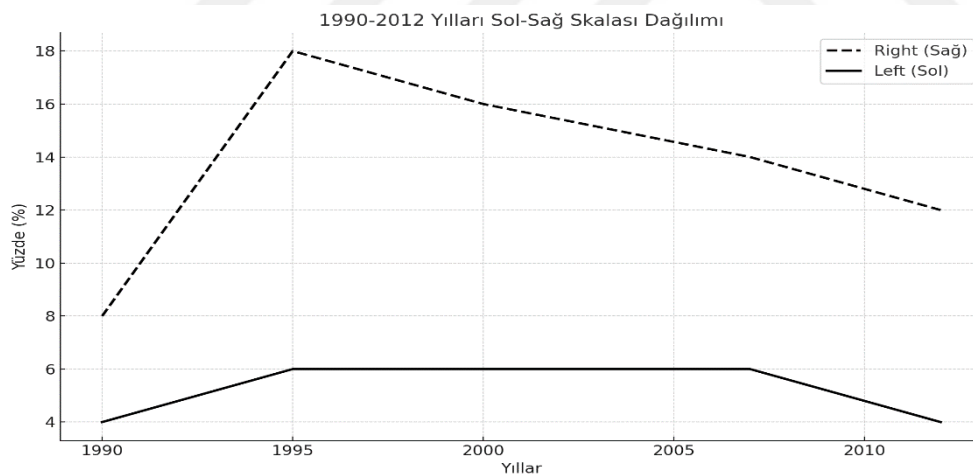
1960'ta gerçekleşen askeri müdahale merkezin çevreye karşı bir zaferi olarak değerlendirilmiştir. Bu noktada dikkat çeken unsur ordunun merkez-çevre karşıtlığında merkez tarafında değerlendirilmesidir. Tarihsel bürokrasi, bürokratik seçkinler veya tarihsel blok olarak kabul edilen bir koalisyon, Cumhuriyet'in kuruluşunda, yukarıdan aşağı reformları başlatanlar olarak uzun süre merkez-çevre karşıtlığında merkezde konumlanmıştır. Bu koalisyonda ordu, bürokratlar, aydınlar ve 1980'lere kadar CHP yer almaktaydı. Dolayısıyla Lipset ve Rokkan'ın Batı Avrupa toplumlarını analiz etmek için oluşturduğu toplumsal bölünme teorisinde yer almayan kurumlar, yeni demokrasi olarak kabul edilen Türkiye'de yer almaktadır. Bu dönemin en önemli gelişmelerinden biri 1961 Anayasası ve yeni seçim yasasıdır. Yeni Anayasa ve seçim yasası birçok partinin parlamentoda temsil edilmesinin önünü açarak toplumda alt bölünmeler ya da uykudaki bölünmelerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Özellikle 1965 yılında Milli Bakiye usulünün benimsenmesiyle TİP, MHP gibi sol ve sağ bölünmesinin iki karşıt partisi

parlamentoya girmiştir. 1972’de Ecevit’in CHP’nin lideri seçilerek partiyi ortanın solu konumuna getirmesiyle sol-sağ boyutlu bölünme güçlenmiş ve en somut halini 1975’ten sonra Milliyetçi Cephe hükümetlerinin kurulmasıyla almıştır. Bu dönemde seçim beyannameleri ve programlarındaki değerlerde görüldüğü üzere en yüksek mesafe sol-sağ konumlanmasında görülmektedir. Lipset ve Rokkan’ın işlevsel boyut olarak tanımladığı bu boyut, işçi-sermayedar, mal sahibi-kiracı gibi karşıtlıklarda tanımlanmaktadır. TİP, CHP bölünmenin sol tarafını, AP, MSP ve MHP ise sağ tarafını oluşturmaktadır. Ancak sol-sağ bölünmesine, merkez-çevre bölünmesine ait dindar-laik bölünmesi, Türk milliyetçiliği-Kürt milliyetçiliği gibi alt bölünmelerin de sol ve sağ eksenlere eklemlendiğini söylemek gerekir. CHP ve TİP sol değerlerle birlikte laikliğin ve TİP içinde Kürt siyasetinin de temsil edilmesiyle bu alt bölünmeleri içerdiğini söylemek mümkündür. Aynı şekilde AP, MSP ve MHP sağ değerlerle birlikte dini ve milliyetçi değerlerin de temsilcisi olmuş ve bunu parti seçim beyannameleri ve programlarındaki değerlerinde de görmek mümkündür. Bartolini ve Mair’in üç kriteri temel alındığında, ithal ikame sanayi ile beraber işçi sınıfının nicelik olarak arttığı, Anayasanın yer verdiği sendikal hak ve özgürlükler ile toplumdaki işçi sınıfının siyasileşmesinin önünün açıldığı söylenebilir. Ancak bu farklılaşma, işçilerin öz bilinç kazanarak partileşmesi ile aşağıdan yukarı bir hareket şeklinde gerçekleşmemiştir. İki sol parti de bu dönemde aşağıdan yukarı şekilde değil, CHP kuruluş döneminde ve TİP ise bir aydın hareketi olarak, programatik nitelikli bir parti olarak ortaya çıkmıştır. MHP seçmeninin %60 oranında işçiden oluşması da yine sol referanslı partiler yerine sağ ve milliyetçi bir partinin büyük oranda işçi seçmene dayanması, yukarıda da açıkladığımız şekilde Ülkü Ocakları aracılığıyla iş sahibi olan ve barınma imkanına kavuşan alt sınıf ve milliyetçilikle konsolide olan seçmenden kaynaklanmaktadır. Benzer şekilde CHP de en yüksek oy seviyesine 1973 seçimlerinde kavuşmasının Kıbrıs Harekâtı sonrasında gerçekleşmesi de sol ve sağın tek başına seçmeni mobilize eden etkenler olmadığını göstermektedir. Sonuç olarak bu dönemde Lipset ve Rokkan’ın merkez-çevre boyutunda hem de işlevsel boyutu olan sol-sağ karşıtlığında bir bölünme olduğu görülmektedir. Ancak Bartolini ve Mair’in üçlü kriterlerinden olan önce toplumsal grubun farklılaşması ve öz bilinç kazanması şeklinde değil, mevcut partilerin bir çizgiyi benimsemesi ve kitleleri bu konuda mobilize etmesiyle yukarıdan aşağı bir şekilde gerçekleşmiştir.

1983-1991 dönemi, 12 Eylül 1980 askeri müdahalesinin etkileri altında şekillenen ve siyasi partilerin yeniden yapılanma sürecine girdiği bir dönemdir. Sağ-sol bölünmesi, bu dönemde ekonomik modeller üzerinden belirginleşmiştir. ANAP ve DYP serbest piyasa ekonomisini savunurken, sol partiler sosyal refahı öncelemiştir. Merkez-çevre bölünmesi; dini

değerlere yapılan vurgu, sağ-sol ekseninde önemli bir ayrım çizgisi oluşturmuştur. Sağ partiler (ANAP, DYP, RP), dine olumlu vurgu yaparken, sol partiler (HP, SODEP, SHP, DSP) laiklik ilkesini savunmuş ve dine yapılan olumlu vurguyu sınırlı tutmuştur. RP'nin dini referanslarla yürüttüğü siyaseti, bu dönemde çevreye dini kimlik üzerinden siyasi bir kanal sunmuştur. Kürt sorunu bu dönemde siyasal bir temsile dönüşmeye başlamış ancak partiler düzeyinde etkili bir aktör ortaya çıkmamıştır. RP gibi partiler, çevrenin dini kimliği üzerinden bölgesel sorunları ele almayı tercih etmiştir. Sağ-sol eksen, din-laiklik bölünmesi ve ekonomik modeller üzerinden şekillenmiştir. Ancak ANAP gibi pragmatik partilerin ortaya çıkışı, klasik bölünme çizgilerini zayıflatmıştır.

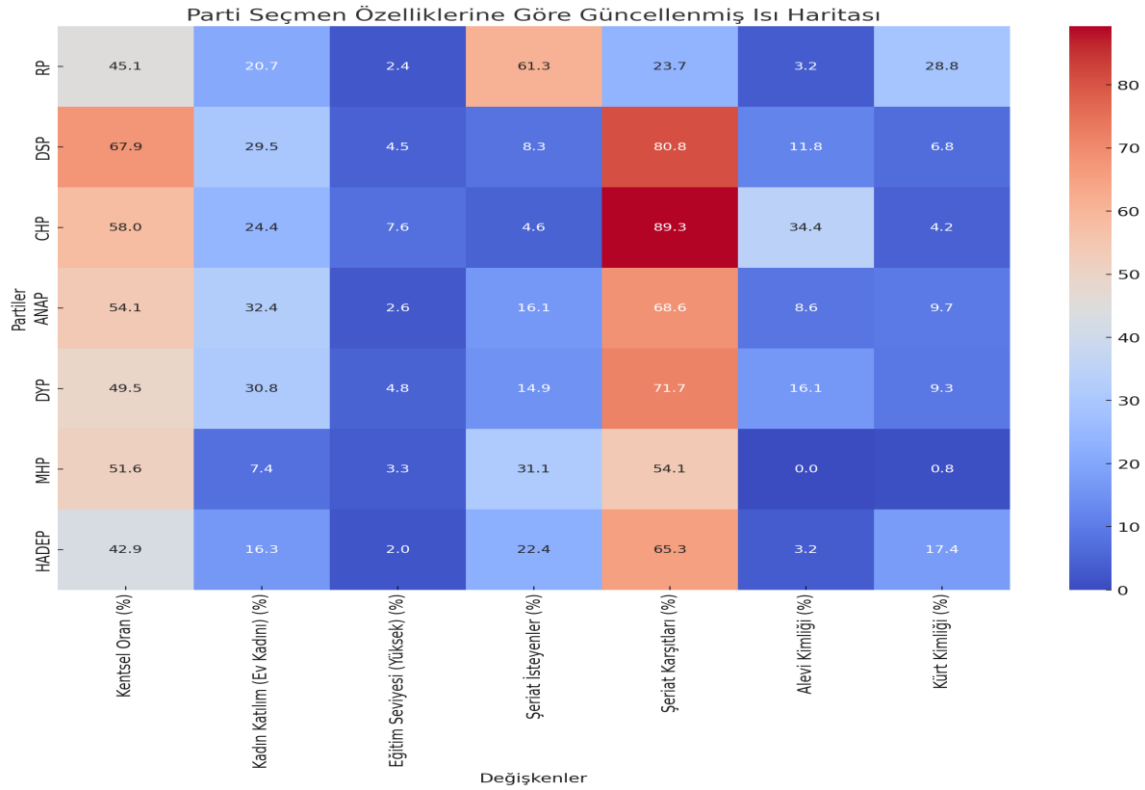
1980'lerde askeri müdahalenin etkisiyle bastırılan çevresel unsurlar, 1990'larda Kürt milliyetçiliği ve İslamcılık gibi kimlik temelli hareketlerle yeniden siyasal alana taşınmıştır. Merkez-çevre ayrımının bu dönemde öne çıkarken sol-sağ ayrımının gerilediği, bu dizaynın büyük oranda askeri müdahaleyle amaçlanarak oluşturulduğu yönünde fikirler bulunmaktadır. 1990'larda, özellikle de 1995'te Türk seçmeni keskin bir şekilde sağ kanatta yeniden hizalanmıştır (Kalaycıoğlu, 2022). Sağ partilerle beraber seçmenlerin de sağda konumlandığı Dünya Değerler Araştırması anketinde görülmektedir.

Şekil 3.1. Seçmenlerin Sol-Sağ Konumlanması (Dünya Değerler Araştırması, 1990,1995,2000,2007 ve 2012)

Şekil 3.1.'de Dünya Değerler Araştırması'nın anketinde yer alan kendinizi sol-sağ konumlarından hangisine yerleştirirsiniz sorusuna verilen yanıtların grafik görüntüsü yer almaktadır. 1995 yılında sağda konumlanma en yüksek seviyesine çıkmakta ve daha sonra da yüksek seyrini sürdürmektedir. 1996 yılında TÜSES'in yayınladığı seçmen anketleri aşağıdaki ısı haritasında karşılaştırmalı olarak incelenebilir. Seçmenler arasındaki en temel karşıtlık Şeriat karşıtlığı konusunda, en uzak mesafe CHP ve RP arasında görülmektedir. Seçmen özelliklerine bakıldığında dikkat çeken bir başka detay laiklikle özdeşleşmiş CHP'nin en fazla Alevi mezhepli seçmene sahip olması bulunmaktadır. Kürt seçmenin en fazla bulunduğu partiler bu

dönemde RP ve HADEP, en az bulunduğu parti ise MHP olmuştur. Eğitim seviyesi de bölünme dinamiklerinde önemli bir etken olarak, yüksek eğitim seviyesine sahip seçmenin en fazla bulunduğu parti CHP, en düşük oranda bulunduğu parti ise HADEP'tir.

Şekil 3.2 Parti Seçmenlerinin Profili (Seçmenlerin Sosyo-Ekonomik Nitelikleri, İdeolojik, Etnik-Dinsel Kimlikleri ve Siyasal Eğilimleri Üzerine Bir Değerlendirme, 1996, TÜSES Veri Araştırma).

Bu dönem kimlik temelli bölünmelerin görünür olmasıyla, merkez ve çevre arasındaki bölünmenin yükselişe geçtiği şeklinde değerlendirmeler ortaya çıkmıştır. Dindar-laik bölünmesi CHP-RP/FP arasında, Türk milliyetçisi-Kürt milliyetçisi bölünmesi, MHP-HADEP arasında hem seçmenler düzeyinde hem de parti seçim programları ve beyannameleri ile parti düzeyinde görülmektedir. Bununla birlikte kimi yazarlar AB'nin bu dönemden itibaren bir bölünme dinamiği olduğunu ortaya koymuştur (Kubicek, 2009; Keyman ve Gümüşçü, 2014). Birinci bölümde yer verildiği gibi Marks vd.'ne göre Lipset ve Rokkan'ın ortaya koyduğu klasik bölünmelerin yerini, uluslararası ticaret, göç ve uluslararası otoriteye açılan devletlerde, yeni bir bölünme olan neo-bölünmeler almıştır. Bu bölünmenin bir tarafında (GAL) yeşil, alternatif, liberteryen partiler yer alırken diğer tarafta (TAN) geleneksel, otoriter ve milliyetçi partiler yer almıştır. TAN partilerin seçmenleri genel olarak düşük eğitim seviyeli ve kırsal kökenlidir. Türkiye de 1980'den sonra yeni bir büyüme modelini benimsemiş ve ihracata dayalı bir ekonomi modeline geçmiş ve AB ile Gümrük Birliği anlaşmasını imzalamıştır. Avrupa'da 1990'larda yükselen Avrupa Birliği entegrasyonu, Türkiye'de AB ortak üyelik ve Gümrük

Birliği anlaşması ile gündeme gelmiştir. Yukarıda parti manifestolarında öncelikli konularda gösterildiği gibi AB karşıtlığı gösteren partiler RP-FP olmuştur. RP-FP seçmeni kırsal ağırlıklı ve yüksek eğitimli seçmen arasında son sıralarda yer almaktadır. Bu yönüyle RP-FP çizgisindeki partiler neo-bölünme çizgisindeki TAN partilerle benzer özellikler göstermektedir. Bölünmenin karşı çizgisinde ise Avrupa'daki GAL partilerinden farklı olarak, yüksek eğitim seviyesi, kentli seçmen ağırlıklı ve laik niteliğiyle öne çıkan CHP bulunmaktadır. Neo-bölünme Hooghe ve Marks'ın (2018) da savunduğu gibi yeni partilerin bu değerler üzerinde yükselmesiyle oluşmak zorunda değildir. Mevcut bölünme çizgisinin yeni bölünme dinamiklerini kapsayarak da bir bölünmenin tarafı olabilmektedir. RP-FP dini, geleneksel referanslı bir parti olarak bu yıllarda AB karşıtlığını da parti değerlerine eklemiştir. 28 şubat süreci, parti kapatma davaları ve partinin bölünmesiyle de AB karşıtlığı tutum yumuşamıştır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

2002 SONRASI: HÂKİM PARTİ, HEGEMONİK PARTİ VE OTORİTER BÖLÜNME

4.1.2002 Sonrası Partiler ve Konumları

2002 seçimleriyle önceki dönemin partilerin hemen hepsi tasfiye olmuş, yalnız CHP parlamentoya girebilmiştir. İktidarı ise henüz 2001 yılında RP içinden ayrılan bir grubun kurduğu Ak Parti kazanmıştır. 2002 seçimleriyle başlayan yeni dönem, uzun bir süreden sonra askeri müdahale (1997 Muhtırası dışında) ve yasal düzenlemeler olmadan tek parti iktidarlarının başladığı yeni bir dönem olmuştur. Ak Parti'nin tek başına iktidarda olduğu günümüze kadar toplumsal bölünmeleri incelemek için 2 dönem öngörülmektedir; 2002-2011 ve 2011-2018. Bu durumun nedeni ilk bölümde parti sistemi yaklaşımları başlığında yer verilen parti sistemlerinin oluşmasında kurumsalcı yaklaşım ve toplumsal bölünme yaklaşımlarının birlikte etkili olduğu görüşüdür.

2002'deki seçimlerle AK Parti merkez-çevre bölünmesinde, çevrenin temsilcisi haline gelmiştir. İkinci kez iktidara gelmesinden sonra merkezin çekirdek güçleri olan ordu ve yargıyı dizayn etmeye çalışmıştır. Bu bağlamda 2010 Referandumu ile HSYK (Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulu) işleyişinde yapılan değişiklikler önemli bir yer tutmaktadır (Kalaycıoğlu, 2022: 240). AK Parti'nin 2011 yılı itibarı ile Sartori'nin parti sistemi sınıflandırmasında yer alan hakim partiye dönüşmesi ve sonrasında elde ettiği güçle toplumsal bölünmelerin oluşmasında belirleyici bir role bürünmesidir. 2015 yılında Ak Parti'nin tek başına iktidar olacak düzeyde oy alamaması, 2016'daki başarısız darbe girişimi ve bu olayları izleyen süreçte 2017 referandumu ile Anayasa'da yapılan değişiklik sonucunda başkanlık hükümet sistemine geçilmesi, Türkiye'de siyasi parti literatüründe Ak Parti'nin rekabetçi otoriter ya da otoriter bir rejim inşa ettiği yönündeki tartışmaların artmasına yol açmıştır. Bölünme literatürü de bu gelişmeden etkilenmiş ve Ak Parti'nin otoriterliği karşısında oluşan yeni bölünme çalışmaları ortaya çıkmıştır (Selçuk ve Hekimci, 2020; Tanca, 2024). Kalaycıoğlu 2010'da başlayan çevrenin devlet aygıtları üzerindeki kontrolünü artırma girişiminin, 2017'den sonra tamamen gerçekleştiğini savunmaktadır. Merkezin temsilcisi konumundaki rasyonel, seküler ve modernleşmeci bürokratik elitten, geleneksel, dindar, milliyetçi politikacılara doğru bir güç aktarımı gerçekleşmiştir. Ancak 2010'lar boyunca Ak Parti'nin topluma empoze etmeye çalıştığı İyi Toplum İmajı, toplumu dönüştürmek yerine kültürel bir çatışma (kulturkampf) ve kutuplaşmaya neden olmuştur. Bu kültürel çatışma hem siyasi parti kampanyalarında hem de seçmen davranışında gözlemlenmiştir. Kalaycıoğlu (2022: 245) 2017'de kabul edilen

Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi sonrası rekabetçi otoriteren bir rejimin oluştuğu ve kültürel farklılıkların bu yeni rejimde belirleyiciliği olduğunu savunmaktadır. Böylece kurumsalcı yaklaşıma dâhil edilebilecek hâkim parti ve hegemonik parti sistemleri, sosyolojik yaklaşımın teorilerinden olan toplumsal bölünmelerin birlikte ve etkileşimli olarak parti sisteminin oluşumunda etkili olduğu ortaya çıkmaktadır.

2002 seçimleri sonrası Türkiye’de etkili olan toplumsal bölünmeler konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Birçok yazar (Çarkoğlu, 2008; Özbudun, 2016; Kalaycıoğlu, 2022) 2002 seçimlerini ve Ak Parti’nin yükselişini merkez-çevre ayrımında çevrenin yükselişi olarak değerlendirmektedir. Ak Parti, merkezdeki rakiplerine karşı İslamcı çevrenin değerlerini temsil ederek başarı elde etmiştir. Merkez partiler kendilerini laik ve bürokratik bir çerçeveye izole ederken, Ak Parti stratejisini ve alanını genişleterek çevre güçlerini konsolide etmiştir. Dolayısıyla Çarkoğlu (2008: 322) bu dönemde merkez-çevre ayrımının geçerli olduğunu ve merkezin, etnik ve İslamcı çevrenin baskısı altında kaldığını savunmaktadır. Bakiner’in (2018: 9) Ak Parti’nin çevre partisi olarak değerlendirilmesine birtakım itirazları bulunmaktadır. Ak Parti kadrolarının eski sağ hükümetlerde ve yüksek profilli kamu görevlerinde bulunmasını katı merkez-çevre ayrımına uygun düşmediğini savunmaktadır. Ak Parti kadroları İslamcı eğilimli ideolojisi, kurumsal ana akıma yakın konumu ve belirsiz sosyo-kültürel ve ekonomik faktörlerle argümanını güçlendirmektedir. Ayrıca 1990’lı yıllarla İslamcı partilerin yükselişi ve Anadolu Kaplanları olarak adlandırılan iş insanlarının ekonomik bir güç olarak ortaya çıkması, çevrenin artık merkezi işgal ettiğini göstermektedir. Bu da merkez-çevre teorisinin geçerliliği değil, güç farklılaşmasıyla açıklanabilir (Bakiner, 2018: 10). Levin (2023: 18) Ak Parti’nin uzun bir süre iktidarda kalarak merkezin kontrolündeki bürokratik aygıtı tasfiye ettiğini ve kendisine sadık memurları yerleştirmesiyle bir çevre partisi görünümünden uzaklaştığını savunmaktadır. Kalaycıoğlu (2022: 240) da 2017 Referandumu sonrası artık çevre partisi olarak kabul edilen Ak Parti’nin, merkeze ait tüm kurumları ele geçirdiği için merkez-çevre bölünmesinin sona erdiğini kabul etmektedir.

Bermek (2019:55) ise ikinci bölümde de yer verildiği şekliyle Türkiye’deki bölünmeleri analiz edebilmek için Lipset ve Rokkan’ın (1967) bölünme teorisinin yetersiz olduğunu savunmaktadır. Bunun yerine Cumhuriyet’in kuruluşuyla beraber ortaya çıkan Türk/Cumhuriyet-Osmanlı/İmparatorluk ayrımının geçerli olduğunu ortaya koymuştur. Bu ayrımında bölünmenin Cumhuriyet tarafı laik, merkezci ve Türk etnisitesini temsil ederken, İmparatorluk tarafı Kürtleri, Sünni dindarları, solcu ve liberalleri temsil ettiğini ve Ak Parti’nin bu kesimleri konsolide ettiğini öne sürmektedir. Keyman ve Gümüşçü (2014: 18), toplumsal bölünmeleri analiz ederken 1980 sonrası dönemdeki uluslararası gelişmeleri de dikkate almıştır.

2001 yılındaki ekonomik kriz, Ak Parti yönetiminde küreselleşme dinamizmi, Türkiye-AB ilişkilerindeki derinleşme süreci ve Arap Ayaklanmaları gibi gelişmeler, vatandaşlık üzerinde hak temelli, çok kültürlü ve çoğulcu bir toplumsal oluşumun önünü açmıştır. Bu gelişmelerle birlikte Türkiye siyasetinde vatandaş-kimlik temelli bir bölünme ortaya çıkmıştır. Bu bölünmeyle kimlik temelli sorunlara vatandaşlık çerçevesinde çözüm aranmıştır. Keyman ve Gümüşçü'ye (2014: 42) göre Ak Parti bu bölünmede kendi tarafını güçlendirmeyi, Cumhuriyetçi-laik moderniteye alternatifi bir modernite geliştirerek başarmıştır. Liberal piyasa, cemaat/gelenek temelli normların sentezi, yeni burjuva yaşam biçimleri ve entelektüel yaşamla uyumlu bir modernite anlayışı geliştirerek devlet merkezli modernleşme anlayışına meydan okumuştur (Keyman ve Gümüşçü, 2014: 18-42).

4.1.1.2002-2011 Döneminde Partilerin Konumları

Bu dönemdeki yasal düzenlemelerin temel niteliği, sivilleşme olarak kabul edilebilir. 2001'deki Anayasa değişikliğinden önce Milli Güvenlik Kurulu'nun (MGK), önerileri Bakanlar Kurulu'nda öncelikli değerlendirme yapmak zorundaydı. 2001 değişikliğiyle MGK'nın önerileri tavsiye niteliğinde olarak kabul edilmeye başlamıştır. Bu değişiklikleri 2010 Referandumu izlemiştir. Bu referandumu Ak Parti, vesayetçi askeri rejimin kalıntılarından kurtulmak olarak tanımlamıştır. Siyasi partiler açısından Anayasa Mahkemesi'nin özellikle Kürt milliyetçisi ve İslamcı partilere açtığı kapatma davaları, Ak Parti'nin demokratik konsolidasyonun önünde engel olarak gördüğü uygulamalar olmuştur. Dolayısıyla referandum paketi, Anayasa Mahkemesi'nin ve Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulu'nun yapısını değiştirmeyi amaçlamıştır. Ak Parti'nin yüksek yargı organları üzerindeki kontrolünü artırması nedeniyle eleştirilen Referandum %58 oranındaki evet oylarıyla kabul edilmiştir (Özbudun, 2011: 192).

2002 sonrası toplumsal bölünmeleri analiz ederken, 1990'lı yıllarda etkin olan parti aileleri ile süreklilik çerçevesinde bir bağlantı kurmak önem taşımaktadır. Bu yaklaşım, siyasal tercihlerinin ve parti aidiyetlerinin tarihsel kökenlerini anlamaya katkı sağlamaktadır. Bu nedenle yine parti aileleri ayrımı yapılarak aynı aile içinde bulunan partilerin farklılıkları ve bölünmelerdeki konumları ortaya konulacaktır. İslamcı ve Muhafazakâr Partiler: Saadet Partisi (SP) ve Ak Parti; Merkez sol partiler: DSP ve CHP; Kürt Milliyetçisi Partiler: Halkın Demokrasi Partisi (HADEP), Demokratik Toplum Partisi (DTP), Barış ve Demokrasi Partisi (BDP), Halkların Demokratik Partisi (HDP); Türk Milliyetçisi Partiler: MHP, BBP ve İyi Parti (Ayan-Musil, 2015; Kalaycıoğlu, 2019).

4.1.1.İslamcı/Muhafazakâr Partiler: SP ve Ak Parti

Önceki bölümde yer verildiği gibi Ak Parti ve SP, Fazilet Partisi'nin kapatılmasından sonra FP kadrolarından kurulan iki partidir. SP, FP'nin içindeki gelenekçi kanat tarafından kurulan İslamcı referansı sürdüren bir parti olarak rekabete katılmıştır. Parti Beyannamesinde Milli Görüş felsefesine bağlılığını, ahlaki ve manevi değerlerin önemini, bağımsız bir ekonomi ve dış politikayla beraber uluslararası finans kuruluşlarına şüphe temalarını öne çıkarmaktadır. SP, Milli Görüş'ün uzun süre şüpheyile yaklaştığı AB'ye daha ılımlı yaklaşmaktadır. Türkiye'nin inanç ve kültürel değerlerini koruyup ve eşit şekilde İslam ülkeleriyle de ilişkilerini sürdürdüğü sürece Türkiye'nin AB'ye girmesinin anlamlı bulunduğu belirtilmektedir. Ancak FP, küreselleşme sürecinin önemli bir parçası olan uluslararası finans kuruluşlarına (IMF, Dünya Bankası) şüphe ve önyargıyla yaklaşmaktadır. Ekonomide serbest piyasa yanlısı bir tutum ortaya konmakta ancak üretim temelli ekonomik modele geçişin gerekliliği vurgulanmaktadır (Saadet Partisi Seçim Beyannamesi, 2002). SP ittifak kanununa kadar 2002, 2007 ve 2011 seçimlerinde sırayla %2,49, 2,34 ve %1,27 oy oranı ile barajı geçecek oy oranına kavuşamamış ve parlamentoda temsil edilememiştir.

2002 seçimlerinde oyların %34'ünü alan Ak Parti, uzun bir süre sonra tek başına hükümet kurabilen ve uzun süre iktidarı domine eden bir parti olarak yeni dönemin en önemli aktörü olarak öne çıkmaktadır. Ak Parti'nin bu zaferi ve yerleşik partilerin hezimetinin altında yatan önemli nedenlerden bir tanesi 28 Şubat sürecidir. Çınar'a (2008: 110) göre bu süreç Kemalist merkezin yeniden canlandırılması projesi olarak yerleşik partilerin seçmenlerin taleplerine duyarlılığını engelleyerek yabancılaşmasına neden olmuştur. Seçmenden kopan yerleşik partilere karşı Ak Parti, ılımlı ve reformist bir kampanyayla ekonomik sorunlara öncelik vermiştir.

Milli Görüş geleneğinden ayrıldığını öne süren ve parti politikalarını da Milli Görüş partilerinden farklılaştıran Ak Parti'nin hangi partinin veya hangi parti ailesinin halefi olduğu konusunda bazı tartışmalar bulunmaktadır. Eski İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı Erdoğan, partinin lideri olarak kendini Batı yanlısı bir muhafazakâr olarak tanımlamaktadır. AB karşıtlığını uzun süre devam ettiren Milli Görüş partilerinden farklı olarak Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne (AB) katılımının gerekli ve yararlı bir adım olarak görmektedir (Başlevent vd., 2005:551). Keyman ve Gümüşçü'ye (2014: 29) göre ise Ak Parti, merkez-çevre ayrımında oluşan çatallı modernleşmenin ve onun ortaya çıkardığı devlet ile toplumsal güçler arasındaki kopukluğu aşabilmek için küreselleşme ve Avrupalılaşma 'ya eğilim göstermektedir. Bu bağlamda öne çıkan sebep kendi tabanını oluşturan grubun ekonomik çıkarları olmuştur. Türkiye 1980 sonrası ithal ikameye dayalı ekonomik büyüme modelinden ihracata dayalı bir

büyüme modeline geçmiştir. Bu büyüme modeliyle beraber Anadolu çevresinde küçük ve orta büyüklükteki işletmeler güçlenmiş ve küresel üretim zincirine dahil olmuştur. Bu yeni iş insanları sınıfı devlet destekli büyüme yaşayan, İstanbul merkezli laik, büyük işletmelerden İslami kimliğiyle de farklılaşmaktadır. Bu farklılık dernek konusunda ortaya çıkmış ve yeni iş insanları grubu TÜSİAD'a karşı MÜSİAD çatısı altında birlik kurmuştur. Dolayısıyla Ak Parti'nin üzerinde yükseldiği bu yeni zümrenin çıkarlarının korunması gerekliliği, Ak Parti'nin AB ve küreselleşme süreçlerine olan olumlu yaklaşımının neden nedenini açıklamaktadır (Keyman ve Gümüşçü, 2014: 29-31).

Milli Görüş geleneğinden uzaklaşan Ak Parti'nin merkez sağ konumunu doldurduğu yönünde görüşler bulunmaktadır (Kumbaracıbaşı, 2016; Ertan, 2019; Sarıbay, 2021). Ancak Ak Parti ile süreklilik gösteren merkez sağ parti DYP değil ANAP'tır. DYP önceki bölümde de bahsedildiği gibi merkeze daha yakın bir partiyken, ANAP daha melez ideolojili bir özelliğe sahiptir. Ak Parti de ANAP'la benzer şekilde birçok ideolojik eğilimi içinde barındırmıştır. Bununla birlikte lider karizmasının öne çıkması, seçim odaklı profesyonel bir strateji benimsenmesi de yine ANAP ve Ak Parti arasındaki benzerliklerdir. Özelleştirme politikalarıyla devletin küçültülmesi uygulamaları, dini cemaatlerle kurulan güçlü ilişkiler, İslami değerlere ve milli kültür vurgularına yer vermiştir (Kumbaracıbaşı, 2016: 16). Ak Parti, ANAP'la benzer şekilde Neoliberal dönüşüm sürecini devam ettirmiştir. Bu bağlamda serbest piyasa ekonomisini desteklemiş ve daha fazla sanayileşme ve finansal istikrarla büyüme ivmesinin artırılacağını öngörmektedir. Ayrıca yoksulluk ve bölgeler arası ekonomik eşitsizliğe de odaklanan Ak Parti bu yanı sıra toplumun yoksul kesimlerine seslenmiş ve diğer partilerden farklılaşmıştır (Keyman ve Gümüşçü, 2014: 38). Ak Parti seçim beyannamelerinde serbest piyasa, tam rekabet ve özelleştirmelerle ekonomik atılımın gerçekleşeceğini vurgulamıştır. Devlete göre toplumun (özel sektör) çoğu alanda daha kaliteli mal ve hizmet üreteceği belirtilmiştir. Önceki hükümetlerin uyguladığı özelleştirme programları, üretim gücünü zayıflatmakla, istihdamı azaltmakla ve rant geliri oluşturmakla eleştirilmiştir. 2007 Seçim Beyannamesi'nde ise 5 yıllık iktidar boyunca gerçekleşen özelleştirme uygulamalarının verimliliği, mali disiplinin sürdürülmesi, kayıt dışılığın azaltılması, ekonominin iyileştirilmesiyle beraber aile kurumunun korunması, küçük ve orta büyüklükteki işletmelerin korunması ve desteklenmesi vurgulanmıştır. 2011 yılı Seçim Beyannamesi'nde "Ekonomik Programın Felsefesi" adlı bölümde temel hak ve özgürlükler ve hukuk devleti ve kurumlarının varlığı işleyen bir piyasayı temeli olarak kabul edilmiştir. Beyannamede genel olarak Ak Parti iktidarı dönemindeki ekonomik gelişmelerle önceki dönemin ekonomik koşulları kıyaslanmıştır. Ak Parti Beyannamelerinde 2002'den sonra serbest piyasa ve sağ eğilimde

belirli bir düşünüş yaşandığı görülmektedir. Bu yıllarda Ak Parti Dünya Bankası tarafından desteklenen Koşullu Nakit Transferleri programları ile 10 milyon kadar kişiye nakit transferi gerçekleştirmiştir. Akçay'a (2020: 11) göre bu sosyal destek programları ile Ak Parti, yoksulların yönetilmesinde ve İslami-hayırseverlik notalarıyla seçmen üzerinde etkili olmaya çalışmıştır. Amaç Neoliberal dönüşümü sağlarken seçmen desteğini koruyabilmektir.

Yukarıda da değinildiği üzere Ak Parti kendini İslamcı ya da dindar olarak değil muhafazakâr demokrat bir kimlikle tanımlamaktadır. Parti beyannameleri ve seçim bildirilerinde de laikliği toplumsal barışın ve dini özgürlüklerin teminatı olarak ele almıştır. Modernleşme sürecinde kültürel ve dini inançların uyumlu bir şekilde sürdürüleceği ifade edilmektedir. Bununla birlikte Diyanet İşleri Başkanlığı'nın etkinliğini artırarak din hizmetlerinin koordinasyonunu ve toplumun manevi ihtiyaçlarının karşılanması hedeflendiği belirtilmektedir. Ak Parti 2011 yılına kadar seçim manifestolarında din ve laikliği temel hak ve özgürlükler ve toplumsal barış temelinde ele almıştır (Ak Parti Seçim Beyannamesi; 2007 ve Ak Parti Seçim Beyannamesi, 2011). Ak Parti'nin bu ılımlı tutumunun altında laik-İslamcı kutuplaşmasının İslamcı/Muhafazakâr partilerin hayatta kalmasına engel olduğu düşüncesi yatmaktadır. Bu temeldeki bölünmenin İslami kimliğe yönelik baskıların oluşmasında ve partilerin kapatılmasında bir bahane olduğunu kabul etmektedir. Bu nedenle Ak Parti liderleri muhafazakâr çizgide bir siyaset yapabilmek için bu kutuplaşmanın azaltılması gerektiğini düşünmektedirler. Dolayısıyla Ak Parti kampanya sürecinde dinle özdeşleşmekten kaçınarak ılımlı ve demokratik bir dil kullanmıştır (Çınar, 2008: 111).

Tablo 4.1. Manifestolarda Öncelikli Konular

Yıl	Parti Adı	Sağ-Sol (Rile)	Serbest Piyasa	Geleneksel Değerler ve Dine Olumlu Vurgu	AB'ye Olumlu Yaklaşım
2002	Ak Parti	5.187	11.455	1.657	1.081
2007	Ak Parti	4.2	6.467	1.8	1.367
2011	Ak Parti	-8.974	2.085	1.148	0.469

Kaynak: Manifesto Proje Verileri, 2024.

AK Parti Seçim Programı ve Beyannamelerinde bir merkez sağ parti görünümü çizmiştir. Sol-sağ endeksinde skalanın sağ kısmı ağır basmakla beraber 2011'e doğru sola kayma göstermiştir. Sağ-sol indeksinin içeriğinde yer alan sol değerlerden eğitim hizmetinin genişlemesi, refah devletinin genişlemesi ve işçi sınıfına yönelik olumlu referanslar 2002'den 2011'e kadar düzenli olarak artış göstermiştir. Sağ değerler içinde yer alan Ortodoks ekonomi, serbest piyasa ve refah devletinin sınırlandırılmasına yönelik vurgu ise sürekli bir düşünüş

göstermiştir. Böylece AK Parti'nin ekonomi politikasında piyasa yanlısı liberal tonun azaldığı söylenebilir. Bu durumu farklı açıdan ele alan yazarlar bulunmaktadır. Öniş (2011: 55) 2001'den sonra IMF ile anlaşmayı sürekli olarak öteleyerek anlaşmayı imzalamamış ve bu da IMF'in programından görece özerklik sağladığını ortaya koymaktadır. Ak Parti bu durumu iç siyasette bağımsız ekonomi söylemiyle popülerliğini artırma aracı olarak kullanmıştır. Esen ve Gümüşçü (2020: 6) ise Ak Parti'nin otoriterleşmeye başladığı 2011 yılından itibaren kayırmacılık bağları ile seçmenlerinin oyunu konsolide etmeyi amaçladığını ve kamu harcamalarının bunun için bir araç olduğunu savunmaktadır. Dolayısıyla her iki görüşün de ortak yanı, Ak Parti'nin sol eğiliminin bir ideolojik kaymadan değil, seçmen desteğini sürdürmek amaçlı bir seçim stratejisi olduğudur.

Tablo 4.2. Ak Parti seçmen Profili (2002)

Yerleşim Alanı	Kent: %51, Kırsal: %49
Yaş Dağılımı	18-20: %17,5; 21-24: %21; 25-39: %22,8; 40-54: %16,2; 55+: %19,6
Cinsiyet ve Çalışma Durumu	Kentli erkek: %25,2; Çalışan kadın: %8,2; Ev kadınları: %17,1; Köylü erkek: %24,3; Köylü kadın: %16,4
Eğitim Seviyesi	İlkokul ve altı: %20,6; Ortaokul: %17,6; Lise: %18,6; Yüksek: %17,2
Çalışma Konumu	Küçük çiftçi: %20,2; Ev kadını: %18,3; Esnaf/Zanaatkar: %26,2; Mavi yakalı: %18,7; Beyaz yakalı: %13,4
Etnik-Dinsel Kimlik	Aleviler: %1,4; Kürtler: %17,6
Şeriat Konusundaki Tutum	Katılan: %22,8; Katılmayan: %43,5; Fikri olmayan: %33,7
AB Üyeliği Tutumu	Evet: %47,4; Hayır: %38,4; Duruma göre: %3,9; Fikri yok: %10,3
İkinci Parti Tercihi	Hiçbiri: %43,5; SP: %13,8; DYP: %11,2; Diğer: %5,8

Kaynak: Türkiye'de Siyasi Partilerin Yandaş/Seçmen Profili (1994-2002), TÜSES Yayınları.

Ak Parti seçmeninin 2002'deki profilini gösteren tabloya göre Ak Parti seçmeni içinden geldiği Milli Görüş partilerinden seçmen nitelikleri bakımından da ayrılmaktadır. Refah Partisi seçmeninin 2001 yılındaki anket verilerine göre Ak Parti seçmeninden ayrıldığı yönler kırsal nüfus ağırlıkta olması, yükseköğrenim görmüş seçmenin daha düşük bir seviyede olması ve %61,3 gibi bir oranla Şeriat istiyor olmasıdır. İki partinin seçmeninin benzer yanları ise çalışan

kadın seçmenin seçmen içindeki düşük oranı ve belirli bir oranda Kürt seçmenden oy alması oluşturmaktadır.

4.1.2. Merkez Sol Partiler: DSP ve CHP

Merkez sol partiler küreselleşme ve bilgi çağının getirdiği koşullara uyum sağlamakta zorlanmıştır. Neoliberal büyüme modelinin geçerliliğiyle beraber serbest piyasa koşullarında sosyal demokrat politikalar uygulama çabaları bu partilerin örgütsel ve programatik yapısında değişikliğe neden olmuştur. Türkiye’de merkez solu uzun süredir işgal eden en etkili parti CHP olarak öne çıkmaktadır. CHP de kurucu parti ideolojisini liberal demokrasiye uygulamadaki zayıflığı, merkez sol ideolojideki tutarsızlıkları ve partide lider odaklı anlayışın hakim olmasıyla zayıf bir örgüte dönüştüğü yönünde eleştirilmiştir. Toplumsal bölünme teorisinde CHP, genel olarak merkezin temsilcisi olarak konumlanmıştır. Ayata ve Ayata (2007: 213) CHP’nin hala bir merkez partisi olduğu görüşüne katılmamaktadır (Ayata ve Ayata, 2007: 210-213). Ak Parti’nin uzun süre tek başına iktidar olması, kendi bürokratik elitini oluşturması ve askeri müdahalelerin oluşmaması ile Kahraman’ın (2008) ortaya koyduğu tarihsel blok ile merkez etkisiz kalmış ve yerini Ak Parti doldurmuştur.

2002 seçimlerinde merkez sol konuma ortak bir tarihsel kökene sahip DSP ve CHP yerleşmiştir. Karizmatik lider Bülent Ecevit, 1999’daki seçimlerde DSP’nin yükselişini sağlamıştır. Önceki bölümde de değinildiği gibi kendini sosyal demokrat olarak tanımlayan iki parti de 1990’lı yıllarda piyasa odaklı liberal ekonomik duruşu benimsemiştir. İki parti arasındaki temel fark yine önceki bölümde de bahsedildiği gibi DSP’nin daha ılımlı bir laiklik anlayışı benimserken CHP’nin daha katı bir anlayış göstermesidir. Ayrıca DSP, CHP’ye göre daha milliyetçi ve Türk etnik temelli bir siyaset benimsemiştir. Bununla birlikte iki partinin benzer politika tutumları da bulunmaktadır. İki parti de dış politika tercihinde AB yanlısı olmuştur. Ancak milliyetçi sol eğilim Kopenhag siyasi kriterlerinin yerine getirilmesinde engel teşkil etmiştir. Merkez sağ partilere göre iki parti de özelleştirme karşıtı ve devlet müdahaleci bir anlayış benimsemiştir. Her ne kadar DSP, CHP kadar katı bir laiklik anlayışı benimsemese de Çarkoğlu ve Kalaycıoğlu’na (2007: 25) göre iki parti de etkin olduğu dönemlerde laikliğin kalesi olmayı sürdürmüştür.

2002 seçimlerinde CHP’nin diğer partilerden ayrılan en önemli politik tutumu laiklik olmuştur. Partinin bu tutumu tarihsel olarak merkezi temsil eden bürokrasi, ordu ve kentli elitlerden destek görmüştür. CHP, Ak Parti gibi dini referanslı, liberal bir parti karşısında İslamcı yükselişin karşısında kendisini laikliğin kalesi olarak konumlandırmıştır. Bu konumlanmayı bir kutuplaşma stratejisi izlemiş ve CHP diğer merkez sol partileri de aynı çatı

altında laiklik için mücadeleye davet etmiştir (Turan, 2006: 574). Ciddi'ye (2008: 445) göre Baykal'ın bu kutuplaşma stratejisi ya laiksiz ya da dindar bir köktendinci; bir cumhuriyetçi ya da ayrılıkçı şeklinde dizayn edilmekteydi. CHP 2002 Seçim Bildirisi'nde laiklik için bir bölüm ayrılmış ve laikliğin ödünsüz bir şekilde korunacağı belirtilmiştir. Dinin siyasallaştırılmasına veya siyasetin dinselleştirilmesinin önünde durulacağı ifade edilmiştir. Ak Parti iktidarının ilk döneminden sonra CHP'nin laiklik tonu da artmıştır. 2007 Seçim Bildirisi'nde CHP, Ak Parti'yi devletin laik ve demokratik yapısını bozarak bir din devleti oluşturmaya çalışmakla suçlamaktadır. Ayrıca devlet kadrolarına din eğitilmiş kişileri liyakatsiz bir şekilde yerleştirmekle, yalnızca İslamiyetçi firmaları desteklemekle ve laiklik doğrultusunda karar alan yüksek yargı organları hedef almakla suçlamıştır. Cumhuriyet-demokrasi-laiklik ülkenin çağdaşlaşmasının ve gelişmesinin temel bileşenleri olarak gösterilmektedir. 2011 Seçim Bildirisi'nde laiklik daha kapsayıcı ve evrensel insan hakları temelinde ele alınmıştır. Laiklik konusundaki tutumun yumuşaması ve daha kapsayıcı hale gelmesi 2010 yılında değişen parti liderliğiyle ilişkili görünmektedir. Yavuz ve Öztürk'e (2023: 5) göre yeni lider Kemal Kılıçdaroğlu'nun, kimlik ve farklılık üzerinden değil kardeşlik ve ortak değerler üzerinden siyaset yapması değişimin önemli bir nüvesi olmuştur (CHP Seçim Bildirgesi, 2002; CHP Seçim Bildirgesi, 2007; CHP Seçim Bildirgesi, 2011). Sonuç olarak CHP 2002 sonrası siyasette, baskın laik tutumunu 2002 ve 2007 seçimlerinde öne çıkarmış ve 2011 seçimlerinde lider değişikliğiyle ılımlı bir tutum benimsemiştir.

Ekonomi konusunda CHP serbest piyasa konusunda istikrarlı bir tutum sergilememiştir. Turan'a (2006: 564) göre bu istikrarsızlığın arkasında CHP'nin iki çelişkili geleneği bulunmaktadır. CHP devlet sanayileşmesini devlet eliyle başlatmış ve daha sonra ekonomik planlamayı desteklemiştir. 1960'larda partinin benimsediği sosyal demokrasi fikri karşılığını devlet müdahaleciliği ve planlı ekonomide bulmuştur. 2002 seçimleri öncesinde önceki hükümetin ekonomi reformlarının mimarı olan Kemal Derviş'in partiye katılması, partinin ekonomi politikasını değiştireceği izlenimi uyandırsa da kısa sürede devletçi yaklaşımın değişmeyeceği anlaşılmıştır. Nitekim Derviş de kısa süre sonra partiden ayrılmıştır. Bu dönemde CHP'nin devletçi anlayışının tezahürü IMF'nin ekonomik istikrar ve yeniden yapılandırma programlarını eleştirmek ve devlet işletmelerinin özelleştirmesine karşı çıkmak ve küçük işletmelerin haksız rekabete karşı korunması çağrısında bulunmak olmuştur. 2002 Seçim Beyannamesi'nde CHP, Özelleştirme İdaresi'nin kapatılacağını ve işlevlerini Hazine bünyesinde oluşturulacak birime devredilmesi öngörülmüştür. Beynamede özelleştirme terimi çok fazla kullanılmamaya çalışılmıştır. Ayrıca doğrudan yabancı yatırımın ülkeye çekilmesi için bazı stratejilerle beraber kalkınma planlarının önemi öne çıkmıştır (CHP Seçim

Bildirgesi, 2002). CHP 2007 Seçim Bildirgesi'nde ana muhalefet olduğu bir dönemde sonra iktidarın ekonomi politikalarını eleştirmiştir. Sosyal piyasa ekonomisi hedefi koymuş ve dünyaya açık ve halkın refahını öncelediği bir ekonomi politikası vaat etmiştir (CHP Seçim Bildirgesi, 2007). Bu da CHP'nin Ayata ve Ayata'nın (2007) argümanı olan, merkez sol partilerin Neoliberal dönemde sosyal demokrasi ilkeleriyle yeni büyüme modelinin ilkelerini uzlaştırma çabası olarak değerlendirilebilir. Ancak Turan'a (2006: 566) göre CHP'nin sosyal demokrasi anlayışı partinin laik niteliği doğrultusunda tezahür etmiştir. Parti programında devletin sağladığı sosyal hizmetlere (ücretsiz eğitim, sosyal güvenlik, temel sağlık hizmetleri) çok fazla yer verilirken, kentsel gecekondu alanlarındaki yoksulluğun ortadan kaldırılması, gelir eşitsizliğini azaltılması ve işsizlik konuları eksik kalmıştır. 2011 Seçim Bildirgesi'nde daha kapsamlı bir ekonomi politikası geliştiren CHP, piyasa ekonomisi karşıtlığının yerine piyasa ekonomisine dengeleyici devlet müdahalesi öngörülmüştür. Aynı zamanda, sürdürülebilirlik, yeşil ekonomi ve insani kalkınma gibi çağdaş sosyal demokrat değerler, bildirgede güçlü bir şekilde vurgulanmıştır (CHP Seçim Bildirgesi, 2011).

2002 sonrası dönemde CHP'nin öne çıkardığı söylem milliyetçilik olmuştur. PKK'nın eylemleri ve AB kriterleri doğrultusunda yerel özerklik tartışmaları CHP'nin milliyetçi tutumla bütünleşmesinde etken olmuştur. Özellikle 2005'ten sonra PKK eylemlerinin tırmanmasıyla Baykal, Kürt sorununu demokrasi zemininde tartışılması gereken bir konu olarak değil terör sorunu olarak değerlendirmiştir. Azınlık hakları ve kimlik sorunları, Kemalizme karşıtlık olarak değerlendirilmiştir. Üniter devlet ve ulusal kimlik parti ideolojisine ve söylemine yerleşmiştir. (Ciddi, 2008: 448-450). Bu üniter devlet ve milliyetçi temelli yaklaşım küreselleşme ve AB konusunda da merkez sol arasında yeni bölünmeler yaratmıştır. Baskın Oran 2019 yılındaki bir röportajında AB konusunda iki kutup olduğunu belirtmektedir. Bir taraf AB'yi ve azınlık haklarını desteklerken, bir taraf AB'ye anti-emperyalizm kisvesi altında milliyetçi bir tonda karşı çıkmaktadır Küreselleşmeye ilk tepkiler, neoliberalizmle özdeş görüldüğü için Neoliberal politikalara karşı çıkılması, devletin gücünün aşınması ve ülkenin etnik ve dini çizgiler boyunca parçalanması tehlikesi endişelerini içermiştir. CHP'nin küreselleşmeye karşı duyduğu endişeler 2000'li yıllarda AB'ye karşı da oluşmuştur. CHP, Ak Parti'nin AB sürecinde çıkardığı uyum paketlerine karşı çıkmış ve katılım müzakerelerinin başlamasını Baykal AB'nin dayatmasıyla sonuçlanacağını öne sürmüştür. (Ayata ve Ayata, 2007: 224). Oran (2019: 9) bu çelişkinin merkez sol partilerde durgunluğa neden olarak AK Parti karşısında muhalefetin gücünün zayıfladığını savunmaktadır.

Tablo 4.3. Parti Manifestolarında Öncelikli Konular

Yıl	Parti Adı	Sağ-sol	Çevrenin Korumasına Olumlu Vurgu	Milliyetçi Yaşama Tarzı Olumlu Vurgu	AB Karşıtlığı	Serbest Piyasa Ekonomisi	Geleneksel Değerler ve Dine Olumsuz Vurgu
2002	CHP	-6.77	1.9	1.069	0	4.988	1.425
2007	CHP	-1.18	2.236	1.988	0.994	2.112	3.354
2011	CHP	-19.751	2.344	0.1	0.2	0.249	0.499

Kaynak: Manifesto Proje Verileri, 2024.

CHP'nin 2002-2011 yılları arasında parti seçim bildirgeleri ve beyannamelerinde öne çıkardığı ve kendini diğer partilerden farklılaştırdığı konular sol eğilim, milliyetçi ve laik tutum ve çevrenin korunması yönündeki vaatlerdir. Sol-sağ skalasında artış ve azalmalar olsa da diğer partilere göre her zaman solda konumlanmıştır. AB karşıtlığının 2007 yılındaki yükselişi yukarıda da değinildiği gibi yerel özerklik ve üniter devlet konularını öne çıkararak AB şüphecisi bir tutum benimsemiştir. PKK eylemleri ve AB'nin azınlık hakları vurgusuna karşı milliyetçi yaşamı vurgulamıştır. Katı laik tutumu, geleneksel değerler ve dine yapılan olumsuz vurgudaki değerlerin diğer partilere göre en yüksek seviyede olmasında da görülmektedir.

Tablo 4.4. CHP Seçmenin Özellikleri

Yerleşim Alanı	Kent: %57.5; Kırsal: %42.5
Yaş Dağılımı	18-20: 6,9; 21-24: 9; 25-39: 7,5; 40-54: 9,6; 55+:7,3
Cinsiyet ve Çalışma Durumu	Kentli erkek: 9,5; Çalışan Kadın: 9,2; Ev Kadını: 7,1; Köylü Erkek: 7,4; Köylü Kadın: 7
Eğitim Seviyesi	İlkokul ve az: 7,4; Ortaokul: 9,2; Lise: 7,9; Yüksek: 16,1
Çalışma Konumu	Küçük Çiftçi: 6,5; Ev Kadını: 7,3; Esnaf-Zanaatkar: 7,7; Mavi Yakalı: 9,9; Beyaz Yakalı: 14,2; Diğer: 4,4
Etnik-Dinsel Kimlik	Alevi: 36,6; Kürt: 4,4; Diğer: 5,8
Şeriat Konusundaki Tutum	Evet: %2.7; Hayır: 88.4
AB Üyeliği Tutumu	Evet: %75.3; Hayır: %14.4
İkinci Parti Tercihi	DYP: 5,2; Ak Parti: 3; SP:0; Diğer: 8,2; MHP: 0,7; ANAP: 6; DSP: 9; HADEP: 2,2; Hiçbiri: 47,8; Kararsız: 14,2; Yanıtsız: 3,7.

Kaynak: Türkiye'de Siyasi Partilerin Yandaş/Seçmen Profili (1994-2002), TÜSES Yayınları.

CHP seçmenin 2002'deki profili 1990'lı yıllardaki seçmen profiliyle benzerlik göstermektedir. Seçmenlerin ağırlıklı olarak kentli olması, Alevi seçmenlerin diğer partilerle

göre en yüksek seviyede CHP'yi tercih etmesi, yüksek oranda şeriat karşıtlığı ve ikinci parti tercihinin en yüksek oranda DSP'de toplanması 1990'lı yıllarla olan sürekliliği göstermektedir. Bununla birlikte AB üyeliğine karşı olumlu tutum da parti seçim programları ve beyannameleri ile paralellik göstermektedir.

4.1.3.Kürt Milliyetçisi Partiler: HADEP/DEHAP, DTP, BDP ve HDP

Kürt milliyetçisi partiler önceki bölümde de yer verildiği gibi 1990'lı yıllarda özerk bir parti ailesi olarak parti rekabetinde yerini almıştır. Parti beyanname ve bildirgelerinde Kürt etnisitesi kısıtlı olarak yer almış, sol argümanlara ağırlıklı olarak yer verilmiştir. Ayrıca Kürt seçmeni konsolide eden de İslamcı referanslı RP olmuştur. Nitekim Çarkoğlu ve Kalacıoğlu da (2007: 23) 2002 seçimlerinde HADEP/DEHAP'ı aşırı sol partiler kategorisine yerleştirmiştir. %10'luk seçim barajı nedeniyle Kürt milliyetçisi partiler, 2015' e kadar parlamentoya parti olarak değil bağımsızlar olarak girmiş ve daha sonra parti grubunu kurmuştur. 2002 seçimlerinde HADEP'li bağımsız adaylar ulusal oyların %6,2'sini almış ve bu Kürt milliyetçisi bir partinin ulusal seçimde aldığı en yüksek oy oranı olmuştur (Güneş, 2014: 101).

Yeğen'e (2021: 326) göre Öcalan'ın yakalanmasından sonra Kürt milliyetçisi tüm oluşumların hedef ve kavramsal haritasında değişiklikler ortaya çıkmıştır. Bağımsız bir devlet hedefinin yerini özyönetim, çoğulculuk, ekoloji ve feminizm gibi kavramlar almıştır. Kürt siyasi hareketinin partileri de bu kavramları parti ideolojisine dahil etmiştir. Bu bağlamda DEHAP 2003 Seçim Programı'nda yerel yönetimlerin yeniden yapılandırılması adlı bir başlık altında ele almıştır. Devletin asli olarak sunduğu hizmetlerden eğitim, sağlık, güvenlik ve dış politika dışındaki hizmetlerin yerel yönetimlere bırakılması ve bunun için yerel yönetimlere kaynak aktarılması öngörülmüştür. 2011 Seçim Beyannamesi'nde demokratik öz yönetimi anlamına gelen demokratik özerkliği Cumhuriyet'in özüne uygun bir şekilde pekiştirilmesi gerekliliği vurgulanmıştır. Bu beyannamede daha ileri gidilerek Türkiye'nin 25 idari özerk bölgeye ayrılması ve bölgesel meclislerin oluşturulması önerisi yer almıştır. Dış işler, maliye ve savunma dışındaki görev ve yetkilerin bu meclislere devredilmesi öngörülmüştür (DEHAP Seçim Programı, 2003; BDP Seçim Beyannamesi, 2011).

Kürt Milliyetçisi partiler sol-sağ indeksine her zaman skalanın en solunda yer almıştır. Manifesto Proje Verileri 'ne göre 1960 ve 1970'lerde CHP dışında Marxist analize vurgu yapan tek parti ailesi olmuştur. Kürt siyasi hareketinin TİP ve SHP gibi sol ve sosyal demokrat partilerde temsil edilmiş olması ve PKK'nın bir işçi partisi olarak Marksist referanslara başvurması Kürt siyasi partilerinin solda konumlanmasına neden olmuştur. 2003 Parti Programı'nda DEHAP, serbest piyasanın ve özel girişimciliğinin kaçınılmaz olduğunu kabul

etmektedir. Ancak bununla birlikte hantallaşan KİT'lerin özelleştirilmesini değil kooperatifleştirilmesinin önermektedir. BDP'nin 2011 Parti Beyannamesi de benzer şekilde kooperatifçiliğin artırılması, gelir dağılımında adaletsizliğin azaltılması, rantı açan kapitalist zihniyetle mücadele ve özelleştirmelere son verilmesi vurguları yer almıştır (DEHAP Parti Programı, 2003; BDP Seçim Beyannamesi, 2011).

1990'lı yıllardaki parti seçim bildirgeleri ve beyannamelerinde sol argümanlar ağırlıktayken, 2000'li yıllarla beraber Kürt etnisitesine yapılan vurgu artış göstermiştir. Kürt sorunu Cumhuriyetin demokratikleşme sürecinin bir halkası olarak ele alınmış, soruna demokratik ve özgürlük temelinde yaklaşmış, anadilde eğitim ve kültürel hakların düzenlemelerle sağlanacağı vaat edilmiştir. 2011 BDP Parti Beyannamesi de birçok talebi tekrarlamakla beraber demokratik özerklik ve etnik kimliğe dayalı kamu yönetiminden uzak tutulan vatandaşlara katılma güvencesi ve kota önermiştir (DEHAP Parti Programı, 2003; BDP Seçim Beyannamesi, 2011).

Kürt siyasetinin İslamcı ideoloji ve laiklikle dalgalı bir ilişkisi olmuştur. Şeyh Sait İsyanı hem Kürt etnisitesini hem İslamcı başkaldırıyı içeren bir nitelik taşımaktaydı. Ancak Kürt siyaseti laik ve sol partilerde (TİP-SHP) temsil edilmiş ve Kürtlerin yoğunlukla yaşadığı bölgelerde din ve feodal ilişkilerin gelişmenin önünde engel olduğu söylemleri ile laik bir niteliğe bürünmüştür. Ayrıca Grigoriadis ve Dilek'e (2017: 289) göre 1980'den sonra hakim olan Türk İslam sentezi anlayışı ile Türkler ve Kürtler, İslam kardeşi olarak tasvir edilmeye başlamış ve İslam'a Kürt ayrılıkçılığına karşı yapıştırıcı işlevi yüklenmiştir. Ak Parti de iktidarının ilk yıllarında Türkiyelilik kavramına ağırlık verirken 2000'li yılların ortalarında Sünni İslam'ı öne çıkarmaya başlamış ve Kürt oylarını konsolide etmeyi amaçlayarak bu anlayışı sürdürmüştür (Grigoriadis ve Dilek, 2017: 289). Bu bağlamda Kürt siyasi partileri hem içinden geldiği sol gelenek hem de seçmenlerinin alternatifi olan İslamcı partilerden ayrılmak için laikliğe daha fazla vurgu yaptığı söylenebilir. Manifesto Proje Verileri 'ne göre geleneksel değerlere ve dine olumsuz vurgu yapan iki parti CHP ve DEHAP-BDP olmuştur. 2003 DEHAP Parti Programı'nda dinin devlet işlerine karıştırılmaması, devletin resmi dini olamayacağı, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kaldırılması, din derslerinin zorunlu olmaktan çıkarılması önerileri yer almıştır (DEHAP Parti Programı, 2003; BDP Seçim Beyannamesi, 2011).

Tablo 4.5. Parti Manifestolarında Öncelikli Konular

Yıl	Parti Adı	Sağ-Sol	AB'ye Olumlu Tutum	Çokkültürcülüğe olumlu vurgu	Geleneksel değerler ve dine olumsuz vurgu	Milliyetçi yaşama olumsuz vurgu	Marxist analize olumlu vurgu	Çevrenin Korunmasına Olumlu Vurgu
2007	DTP	- 35.385	0.513	5.641	2.051	3.077	0	0
2011	BDP	- 33.835	0.376	1.504	1.128	0	0.376	3.008

Kaynak Manifesto Proje Verileri, 2024.

DTP ve BDP Kürt milliyetçisi partiler olarak çokkültürcülüğe diğer tüm partilere göre en yüksek olumlu vurguyu yapmıştır. Bununla birlikte milliyetçi yaşama olumsuz vurgunun en yüksek olduğu partidir. 1990'larda yükselişe geçen Türk milliyetçiliği-Kürt Milliyetçiliği bölünmesinin bu tarafında süreklilik görünmektedir. Diğer partilerden farklı olarak parlamentoda temsil edilen partiler içinde Marxist analize olumlu vurgu yapan tek parti ailesidir. Ayrıca yukarıda da değinildiği gibi katı bir laiklik anlayışıyla geleneksel değerler ve dine olumsuz vurgunun en yüksek olduğu partilerdir.

Tablo 4.6.HADEP Seçmenin Özellikleri

Yerleşim Alanı	Kent:51; Kır: %49
Yaş Dağılımı	18-20:7,9; 21-24: 9,5; 25-39: 4,7; 40-54: 5; 55+:4,7
Cinsiyet ve Çalışma Durumu	Kentli erkek: 5; Çalışan Kadın: 4,9; Ev Kadını: 6,6; Köylü Erkek: 6,2; Köylü Kadın: 5,8
Eğitim Seviyesi	İlkokul ve az: 5,9; Ortaokul: 7,8; Lise: 4,3; Yüksek: 3,2
Çalışma Konumu	Küçük Çiftçi: 6,1; Ev Kadını: 5,9; Esnaf-Zanaatkâr: 4,2; Mavi Yakalı: 7; Beyaz Yakalı: 5,5; Diğer: 3
Etnik-Dinsel Kimlik	Alevi: 2,1; Kürt: 42,9; Diğer: 0,8
Şeriat Konusundaki Tutum	Evet: %4,9; Hayır: 58,3; Fikri Yok: %36,9
AB Üyeliği Tutumu	Evet: %75.3; Hayır: %14.4
İkinci Parti Tercihi	DYP: 5,2; Ak Parti: 3; SP:0; Diğer: 8,2; MHP: 0,7; ANAP: 6; DSP: 9; HADEP: 2,2; Hiçbiri: 47,8; Kararsız: 14,2; Yanıtsız: 3,7.

Kaynak: Türkiye'de Siyasi Partilerin Yandaş/Seçmen Profili (1994-2002), TÜSES Yayınları.

Bu yıllarda Kürt milliyetçisi partilerin Kürt seçmeni daha fazla konsolide ettiği gözlemlenmektedir. Eğitim seviyesindeki düşüklük devam etmekle beraber kentsel alandaki

seçmenin oranında artış görünmektedir. Azınlık haklarını öne çıkaran AB konusunda HADEP seçmeni büyük oranda desteklemektedir.

4.1.4. Türk Milliyetçisi Partiler: MHP

2002 seçimlerinde 3 yıl önce oyların %18'ini alan MHP, 2002 seçimlerinde %8,4 oy oranına sahip olarak barajı geçememiş ve parlamentoda temsil edilememiştir. Türkeş'in ölümünden sonra parti liderliğine geçen Bahçeli, 1999 seçimlerinde gücünü pekiştirmiş ve DSP ve ANAP'la bir koalisyon hükümetinin ortağı olmuştur. DSP-MHP-ANAP koalisyonu önce 1999 depremleriyle ve ardından MHP bakanlarının patronaj dağıtım kapasitelerine ciddi kısıtlamalar getiren 2001 ekonomik kriziyle uğraşmak zorunda kaldığı için bu partilerin hepsi 2002 seçimlerinde büyük düşüş yaşamıştır (Çarkoğlu ve Kalaycıoğlu, 2007: 29-30). Bu düşüşün nedenleri arasında parti ve hareketin kendi içindeki tartışmaları, liderlik ve siyasi stratejiyle ideolojik bir karmaşıklık da bulunmaktadır. Eleştirilerin başında MHP'nin koalisyon hükümeti olduğu dönemde Öcalan'ın idamı, yolsuzluk ve yoksullukla mücadele gibi verdiği birçok sözünü yerine getirmemesi yer almaktadır. Koalisyon ortaklığını devam ettirmek adına çok fazla taviz verdiği ve bu nedenle milliyetçi davadan uzaklaştığı eleştiriler arasında yer almaktadır (Başkan, 2007: 65). 2007 yılında AK Parti eleştirileri kampanyaya hâkim olmuş ve 2007 yılındaki seçimlerde %14.29 oy alarak meclisteki ikinci büyük muhalefet partisi olmuştur. Ancak Ak Parti'nin Cumhurbaşkanı adayı Abdullah Gül'ü desteklemiş ve seçilmesinde etkili olmuştur (Ayan-Musil, 2015:6).

2002 seçim kampanyalarında AB karşıtı bir tutum benimsemesi ve diğer partilerin milli hassasiyetleri AB'ye girme uğruna göz ardı ettiğini ön plana çıkarmıştır. Ancak koalisyonda AB taraftarı duruşu, seçim kampanyalarında karşıt duruşu çelişkili bir politika izlemekle eleştirilmiştir (Bora ve Can, 2004: 505-506). Diğer partileri AB'ye teslimiyet içinde olmakla suçlarken MHP 2002 Seçim Beyannamesi'nde AB'ye girmenin Türkiye'nin gerçek potansiyelini ortaya çıkaracağını ve bu bağlamda MHP'nin tüm politikalarını AB'ye uyumlu şekilde tasarladığına yer vermiştir. Aşağıda MHP'nin manifesto değerlerini gösteren tabloda da 2002 yılında MHP'nin AB'ye olumlu tutumuna vurgu yüksekken, olumsuz tutumuna yönelik vurgu bulunmamaktadır. Ancak bu olumlu tutum 2007 yılındaki seçimler öncesinde görülmemektedir. 2007 Seçim Beyannamesi'nde, Türkiye-AB ilişkilerinin şantaj, dayatmalar, haksız talep ve baskılarla bir hayal kırıklığı hikâyesine dönüştüğü belirtilmektedir. AB'nin Türkiye'yi eşit haklara sahip bir ülke olarak görmemesi ilişkileri çıkmaza sürüklemiştir. AB'nin Ermenistan, Kıbrıs ve Yunanistan konularındaki talepleri, Türkiye'nin milli bütünlüğü göz önünde bulundurularak yeniden değerlendirilmesi gerektiği belirtilmiştir. 2011 Seçim

Beyannamesi'nde AB'ye karşı sert üslup biraz daha yumuşasa da milli bütünlüğü bozacak konuların şantaja dönüşmemesi ve tam üyelik dışındaki seçeneklerin değerlendirilmeyeceği şartları ile müzakerelerin devam edeceğine yer verilmiştir (MHP Seçim Beyannamesi, 2002; MHP Seçim Beyannamesi, 2007; MHP Seçim Beyannamesi, 2011).

2000'li yıllarda MHP'nin seçim kampanyalarında öne çıkardığı bir başka önemli konu, terör konusu olmuştur. 2002 Seçim Beyannamesi'nde terörle mücadeleye güvenlik ve yargı güçleriyle kapsamlı bir karşılık verileceği, bölgesel gelişmişlik farkının azaltılması ve olaylardan zarar görenlerin tazmini için belirli bir fonun ayrılacağı ve mücadelede her türlü teknik desteğin sağlanacağına yer verilmiştir. 2007 yılında terörle mücadele konusundaki vurgunun tonu daha da koyulaşarak, AK Parti hükümetinin Öcalan'ı idam etmemekle suçlanmasına ve mitingde urgan fırlatılmasına kadar gitmiştir. 2007 Seçim Beyannamesi'nde de terörle mücadele için gerekli tüm siyasi düzenlemeler ve teknolojik altyapıların sağlanacağı belirtilmiştir. K. Irak'taki terör örgütü kadrolarına karşı ve Avrupa'daki terör faaliyetleri ve finansmanına karşı uluslararası hukuktan kaynaklanan hakların kullanılacağına yer verilmiştir. 2011 Seçim Beyannamesi'nde de 2007'deki tedbirler yinelenmiştir. 2011 seçimleri öncesinde terör konusunda MHP, AK Parti'nin Kürt sorunu çerçevesinde gerçekleştirdiği reformları eleştirmiştir. Ayrıca sorun Beyannamede Kürt sorunu değil terör sorunu olarak ele alınmış ve Kürt kelimesine yer verilmemiştir (MHP Seçim Beyannamesi, 2002; MHP Seçim Beyannamesi, 2007; MHP Seçim Beyannamesi, 2011).

Ekonomi konusunda MHP, piyasa yanlısı ancak hükümetin özelleştirme politikalarına karşı bir tutum benimsemiştir. 2002 Seçim Beyannamesi'nde rekabetçi piyasa ekonomisi ve özel teşebbüsün esas alındığı dünyadaki ilk 10 ekonomi arasında girilmesi hedeflenmiştir. 2007 seçimleri öncesinde AK Parti hükümetini özelleştirme programını kamu yararı gözetilmeden yürüttüğü gerekçesiyle eleştirmiştir. Yabancı sermayenin milli güvenliği tehdit edecek ve rekabeti engelleyecek düzeyde bir konuma geldiği belirtilmiştir (MHP Seçim Beyannamesi, 2002; Ayan-Musil; 2015: 7).

Din konusunda MHP 1990'lı yıllarda yeniden kurulmasıyla beraber belirgin şekilde Türk-İslam sentezi anlayışını benimsemiş ve bu anlayışı 2000'li yıllarda da sürdürmüştür. Beyannamelerinde hem AB'ye girme sürecinde hem de eğitim sürecinde Türk-İslami değerlerin korunmasına yönelik söylemlere yer verilmiştir. Manifesto Proje Verileri 'ne göre AK Parti gibi dini referanslı bir partiyle aynı anda rekabet etmesine rağmen dönemin en yüksek dini değere olumlu vurgu yapan partisi MHP'dir.

Tablo 4.7. Parti Manifestolarında Öncelikli Konular

Yıl	Parti Adı	Sağ-Sol	AB'ye Olumlu Tutum	AB'ye Olumsuz Tutum	Serbest Piyasa Ekonomisi	Geleneksel Değerler ve Dine Olumlu Vurgu	Milliyetçi Yaşama Olumlu Vurgu	Çokkültürcülüğe Olumsuz Vurgu
2002	MHP	-0.424	1.379	0	2.228	1.379	6.048	0.212
2007	MHP	10.749	0	0.845	4.408	2.114	8.031	-
2011	MHP	-6.733	0.068	0.205	2.666	1.196	4.751	-

Kaynak Manifesto Proje Verileri, 2024.

MHP serbest piyasa yanlısı tutumunu 2002 sonrası dönemde de sürdürmüştür. AB'ye karşı olumsuz tutumda CHP ile birlikte özellikle 2007 seçimleri öncesinde karşıt bir tutum benimsemiştir. Genel olarak yoğun milliyetçi, dini değerleri destekleyici ve serbest piyasa yanlısı bir konumda yer almıştır.

Tablo 4.8. MHP Seçmeninin Özellikleri

Yerleşim Alanı	Kent:46; Kır: %54
Yaş Dağılımı	18-20:11,6; 21-24: 9; 25-39: 8,3; 40-54: 3,7; 55+:2,5
Cinsiyet ve Çalışma Durumu	Kentli erkek: 7; Çalışan Kadın: 7,6; Ev Kadını: 5,1; Köylü Erkek: 9,8; Köylü Kadın: 4
Eğitim Seviyesi	İlkokul ve az: 6,6; Ortaokul: 7,8; Lise: 6,5; Yüksek: 5,4
Çalışma Konumu	Küçük Çiftçi: 4,5; Ev Kadını: 5,1; Esnaf-Zanaatkar: 7; Mavi Yakalı:10,2; Beyaz Yakalı: 3,1; Diğer: 8,1
Etnik-Dinsel Kimlik	Alevi: 0,7; Kürt: 1,5; Diğer: 7,9
Şeriat Konusundaki Tutum	Evet: %8,4; Hayır: 65,5; Fikri Yok: %36,9
AB Üyeliği Tutumu	Evet: %60,5; Hayır: %27,7
İkinci Parti Tercihi	DYP: 14,9; Ak Parti: 12,8; SP:1,1; Diğer: 4,3; ANAP: 4,3; CHP: 3,2; DSP: 4,3; HADEP: 1,1; Hiçbiri: 42,6; Kararsız: 11,7; Yanıtsız: 0.

Kaynak: Türkiye'de Siyasi Partilerin Yandaş/Seçmen Profili (1994-2002), TÜSES Yayınları.

MHP seçmeni ağırlıklı olarak kırsalda, erkek, düşük eğitim seviyesine sahip ve işçi sınıfına mensup bireylerden oluşmaktadır. MHP seçmeninin çoğunluğu düşük eğitim seviyelerine sahiptir. Alevi (%0,7) ve Kürt (%1,5) seçmen oranlarının oldukça düşük olması, MHP'nin homojen bir Türk seçmen tabanına dayandığını göstermektedir. DYP (%14,9) ve Ak Parti (%12,8), MHP seçmeninin ikinci parti tercihinde öne çıkmaktadır. Bu durum, MHP

seçmenin sağ partilere daha yakın olduğunu göstermektedir. AB üyeliği konusunda partinin şüpheli tavrına karşı seçmeni büyük oranda AB destekçisi bir tutum benimsemiştir.

4.1.2.2011 Sonrası Partilerin Konumları

Yeni demokrasiler arasında bulunan Türkiye'nin parti sistemi sık sık askeri müdahaleler ve ardından oluşturulan yasal düzenlemelerle dizayn edilmiştir. Askeri müdahaleler sonrası kapatılan partilerin yerine önceki dönemi temsil eden yeni partiler kurulmuştur. Ancak partiler askeri müdahalenin hemen sonrasında rekabet ortamında bünyesinde barındırdığı ideolojik bileşenlerin bazılarını ya değiştirmiş ya da çıkarmıştır. Bunun en büyük örneği 1960-1980 döneminde temel karşıtlığı ve bölünmeyi oluşturan çizgi sol-sağ iken, 1980'den sonra bu bölünme çizgisini oluşturan Ecevit'in (Uğur-Çınar vd., 2023) dahi liberal-piyasa yanlısı eğilimleri olan bir parti kurmasıdır.

2002 seçimleriyle başlayan AK Parti iktidarları dönemi yeni bir parti sisteminin (hâkim parti sistemi) askeri müdahaleler olmadan gerçekleştiği bir dönem olmuştur. Özellikle 2011 sonrası dönemde Türkiye parti sisteminde hâkim parti sistemi, hegemonik parti sistemi ve demokratik gerileme kavramları öne çıkmıştır. Askeri müdahalelerin olmadığı (2016'daki darbe girişimi hariç tutulursa) bu dönemde AK Parti'nin seçim hegemonyası kurarak kurumsal ve toplumsal dönüşümlerin öncüsü olduğu değerlendirmeleri siyaset bilimi literatüründe tartışılmaya başlanmıştır. 2010'dan sonra Sartori'nin (2005) parti sistemi tipolojilerinden biri olan hegemonik parti sistemine geçildiğini savunan çalışmalar ortaya çıkmıştır. Sartori'nin partileri fail olarak kabul ettiği ve parti sayısı, stratejisi gibi etkenlerin parti sistemini belirlediği arz yanlı yaklaşımın bu süreçte siyasetin talep yanı olan toplumu şekillendirdiği ve bölünmelerde etkili olduğu görüşler ortaya çıkmıştır. Pempel'in (1990) de bir partinin uzun süre iktidarda olduğu toplumlarda, partinin toplumun bazı dinamiklerini ve aktörlerini şekillendirerek toplumsal bölünmelerde etkili olduğu görüşü, Türkiye'de hâkim parti sisteminin toplumsal bölünmelerdeki etkisini anlamak için önemli bir çerçeve sunmaktadır. Bu bağlamda son yıllarda yeni bir toplumsal bölünmenin oluştuğu ve bu bölünmenin demokratik-otoriter ayrımına dayandığını savunan çalışmalar literatürde yer almaya başlamıştır (Selçuk ve Hekimci, 2020; Kalaycıoğlu, 2022; Tanca, 2024). 2011 sonrası dönemde toplumsal bölünmeleri anlamak için öncelikle hâkim parti sisteminin oluşumu, ardından hegemonik parti sistemi ve demokratik-otoriter ayrımları tartışmalarına yer verilecektir.

4.1.2.1.Hâkim Partinin Yerleşmesi ve Toplumsal Bölünmeler

2011'deki seçimlerde Ak Parti 3. kez tek başına iktidar olmuş ve bu durum siyaset bilimi literatüründe Türkiye'de parti sisteminin hakim parti sistemine dönüştüğü değerlendirmelerine

neden olmuştur (Müftüler-Baç ve Keyman, 2012; Ciddi ve Esen, 2014; Keyman, 2014; Ete vd., 2015; Kumbaracıbaşı, 2016; Özbudun, 2016; Kalaycıoğlu, 2019; Arslantaş vd., 2020; Hazama, 2021). Hâkim parti sistemi ilk bölümde “Parti Sistemleri Yaklaşımları” adlı başlık altında yer verilen Sartori’nin ortaya koyduğu parti sistemi türlerinden birisini ifade etmektedir. Sartori’nin (2005: 171) hâkim parti olma kriteri; art arda en az üç kez bir partinin tek başına iktidar olması ve kazanılan bu seçimlerin rekabet ortamında adil bir şekilde gerçekleşmesidir.

Pempel (1990: 359) karşılaştırmalı hâkim parti örneklerini incelediği eserinde daha az sanayileşmiş ülkelerde ordunun hükümetleri devirme gücünün kalıcı olarak durdurulması halinde, tek partinin hakim olduğu bir parti sisteminin gelişebileceğini öngörmüştür. Nitekim 2001’de Anayasa değişiklikleri ve 2010 Referandumu ordunun hükümet üzerindeki gücünün kısıtlayan gelişmeler olmuştur. Ek olarak Arslantaş vd. (2020: 137) de seçim sisteminin hâkim parti sisteminin oluşumundaki rolünü analiz eden bir çalışma yapmıştır. %10 barajlı d’Hondt sistemi yeni partilerin sisteme girmesini zorlaştırırken, küçük partileri büyük partilerle ittifak yapmaya yöneltmektedir. Böylece yerleşik, büyük partiler oylardan daha fazla pay alırken küçük partiler ya parlamento dışında kalmakta ya da büyük partilerin çatısı altına girmek zorunda kalmaktadır. Bu da özellikle muhalefetin zayıf bir performans sergilediği seçimlerde iktidardaki partinin gücünü pekiştirmesine neden olmaktadır.

Bu ortamda Ak Parti 2002’de başlayan iktidarını 2011’e kadar olan tüm seçimlerde sürdürmüştür. 2002’de oyların %34,2’sini, 2007’de %47’sini ve 2011’de %49,83’ünü alarak rakiplerine karşı önemli bir üstünlük sağlamıştır. Bununla birlikte 2004, 2009 ve 2014’daki yerel seçimler de sırasıyla %42, %38,8 ve %43-45’lik oy oranıyla Ak Parti tarafından kazanılmıştır. Ayrıca 2010 Referandumu da Ak Parti’nin evet kampanyasıyla kazanılan halk oylamalarından biri olmuştur. Diğer partilerin Ak Parti’ye yakın bir oy elde edememesi Keyman’a (2014: 22) göre bir seçim hegemonyası ortaya çıkarmıştır. Seçim hegemonyası iktidar partisi ile muhalefet partileri arasındaki seçimleri kazanma ve ülkeyi yönetme kapasiteleri arasındaki uçurumun giderek arttığını göstermektedir. Seçim hegemonyası, AK Parti’nin siyasi rekabet alanındaki hâkimiyetinin genişlemesi ve seçmenlerin büyük çoğunluğu nezdinde demokrasinin sandıkla ilişkilendirilmesinin meşrulaştırmıştır. AK Parti’nin art arda elde ettiği seçim zaferleri ve muhalefetin iktidarı kazanmada AK Parti’ye yaklaşacak oy oranını elde edememesinin ikinci sonucu AK Parti’nin hâkim parti olarak nitelendirilmesine neden olmuştur. Keyman’a (2014:26) göre AK Partinin hâkim parti olduğu ve hâkim parti sisteminin pekiştiği bu dönemde toplumsal bir dönüşümde gerçekleşmiş yeni bir devlet, yeni bir asker ve yargı ve yeni bir tarihsel blok ortaya çıkmıştır. Seçim hegemonyası ve hâkim parti konumuyla

AK Parti siyasi aktör, yeni orta sınıf ana ekonomik aktör ve medya ve düşünce kuruluşları da toplumsallaştırma işlevi görmektedir (Keyman, 2014: 22-27).

Toplumsal bölünmeler açısından hâkim parti sisteminin önemi, hâkim partinin iktidarı boyunca toplumda oluşturduğu yeniden ideolojik kutuplaşmalardır. Bu partiler yeni siyasi koalisyonlarla seçim desteğini sürdürebilmek için ödüllendirme ve cezalandırma mekanizmalarına başvurmaktadır. Dolayısıyla iktidardaki parti hâkim parti sistemini pekiştirebilmek için seçimlerde toplumsal bölünmelere bağlayarak sağlamlaştırmaya çalışacaktır (Pempel, 1990: 360). Hazama'nın (2021: 1) bölünme çevrelemesi (cleavage enclosure) olarak tanımladığı kavram, toplumsal bölünmelerin partiye seçim desteğini sağlamak için kullanılmasını ifade etmektedir. AK Parti'nin de bu stratejiye başvurarak kendi destekçileri ve muhalefet arasındaki kutuplaşmayı teşvik etmek için önce muhafazakâr değerleri vurguladığını daha sonra onun yanına milliyetçi değerleri de eklediğini savunmaktadır (Hazama, 2021: 1-2). Böylece uzun süre iktidarda kalan AK Parti, toplumsal bölünmelerin oluşmasında yeni bir aktör olarak öne çıkmaktadır.

4.1.2.2. Hegemonik Parti Sistemi ve Demokratik-Otoriter Bölünmesi

Art arda seçim zaferleriyle 2002'den bu yana iktidarını sürdüren AK Parti, birçok yazara göre hakim partiden çok hegemonik parti görünümü sergilemektedir (Kalaycıoğlu, 2019; Çınar, 2019). Hegemonik parti sistemi, Sartori'nin (2005) parti sistemi sınıflandırmasında yer alan 7 parti sisteminden biridir. Hegemonik parti sistemini hakim parti sisteminden ayıran temel fark, parti rekabetinin olmayışıdır. Diğer partilerin kurulmasına izin verilir ancak eşit olarak rekabet etmelerine izin verilmez (Sartori, 2005: 205).

Kalaycıoğlu'na (2019: 98) göre 2002'den bu yana tüm seçimlerde tek başına iktidar olan AK Parti, teknik olarak hakim parti görünümüne sahip olsa da kültürel olarak hegemonik parti özellikleri göstermektedir. AK Parti'nin hegemonik eğilimi 2010 referandumundan sonra ortaya çıkmıştır (Kalaycıoğlu, 2019: 98; Çınar, 2019: 13). Teknik olarak AK Parti'nin hegemonik parti olarak sayılmaması diğer partilerin rekabetine izin veriliyor olmasından kaynaklanmaktadır. Ancak Kalaycıoğlu AK Parti'nin kültürel olarak hegemonik parti özellikleri gösterdiği argümanını 2010'da sonraki gelişmelerle desteklemektedir. 2010 Referandumu ve sonrasında gerçekleşen Anayasa değişiklikleri ile yargı büyük oranda yürütmenin kontrolüne sokulmuştur. 2014 yerel seçimlerinde seçimlerdeki güvenilirliğin aşınması ve 2017 Referandumunda da muhalefetin sonuçları kabul etmemesi Yüksek Seçim Kurulu'na ve seçim güvenliğine dair tartışmaların başlamasına neden olmuştur. Ayrıca iktidar partisinin muhalefete yönelik suçlayıcı ve ayrımcı söylemlerin artmış ve bu hedefe medya,

basın ve sivil toplum kuruluşları da eklenmiştir. Böylece sandıklarda ve parlamentoda AK Partinin hakimiyeti, rekabetin önemli ölçüde kısıtlanması, muhalefete hoşgörüsüz yaklaşım ve eşit ve özgür olmayan seçimlerin olduğu bir parti sistemini Kalaycıoğlu (2019: 98) teknik olarak olmasa da kültürel olarak hegemonik parti statüsünde değerlendirmektedir.

Çınar (2019: 1218) AK Parti'yi proto-hegemonik parti olarak nitelendirmektedir. Bu nitelemenin nedeni AK Parti'nin Avrupa'daki mezhep partilerinin aksine demokratik normlara ve kurumlara yarı sadık olmasıdır. 2010'dan sonraki süreçte AK Parti dini-laik bölünmesini bir araç olarak kullanarak kutuplaştırıcı söyleme başvurmuştur. Bu argümanını destekleyen uygulamalar, zorunlu din derslerinin ilkökul çocuklarını kapsayacak şekilde genişletilmesi, basın özgürlüğünü gerilemesi (Freedom House Verileri 'ne göre Türkiye'nin basın özgürlüğü sıralamasında son sıralara gerilemesi) ve gittikçe artan otoriter eğilimlerdir. Baykan (2024: 184) da AK Parti'yi kırılğan hegemonik bir parti olarak tanımlamaktadır. Bunun nedeni son yıllardaki seçimlerde AK Parti'nin seçimlerde mevcut konumunu koruyabilmek için küçük partilerle iş birliği yapmak zorunda kalmasıdır.

Hegemonik partiler toplumun önemli bir bölümünü çekmeyi amaçladıkları için büyük koalisyonlar oluşturmayı hedeflemektedir. Bunun için de faaliyet gösterdiği ülkede hakim toplumsal bölünmeleri kullanmaktadırlar. Çınar'a (2019: 1221) göre Türkiye'de ulus-devletin kurulması aşamasından bu yana en belirgin bölünme İslamcı-laik bölünmesidir. AK Parti de çevrede yer alan dindar-muhafazakâr seçmeni harekete geçirmeyi başardığı için seçim başarısını sürdürebilmiştir (Çınar, 2019: 1221). Somer (2019: 44) de 2015'ten bu yana AK Parti'nin başlattığı dönüşümün, yeni elitler ve hâkim gruplar altında demokratik gerilemeye yol açtığını ve bu süreçte otoriter bir yönetim modelinin güç kazandığını savunmaktadır. AK Parti'nin çoğunluğu harekete geçirmek ve muhalefeti zayıflatmak için kutuplaştırıcı taktiklerle gücü, statüyü ve kaynakları kendi bloğuna dağıtma stratejilerinin de olduğu bir anti-demokratik, otoriter bir rejim eğilimi sergilemiştir (Somer, 2019: 44).

Esen ve Gümüşçü (2020: 6) AK Parti'nin otoriterleşme eğiliminde seçim desteğini sürdürebilmesini kayırmacılık bağlarıyla açıklamaktadır. 1990'lı yıllarda kent yoksullarını bölünmeler üstü bir şekilde konsolide eden İslamcı partilerin geleneğini sürdüren AK Parti, bu dönemde de kent yoksulları ve iş adamlarına bağlı bir koalisyona güvenmiştir. Kent yoksulları hem demokratik meşruiyeti sağlamada hem de oy desteği sunması açısından bu koalisyonun önemli bir parçasıdır. Siyasi destekleri karşılığında bu seçmenler kamusal mallardan AK Partiye yakın vakıflardan daha fazla yararlanmaktadır. İş dünyası ise bu koalisyonda ucuz kredi, vergi kolaylıkları ve izinler sayesinde sermaye birikimin artırabilmektedir. Karşılığında da kampanyalarda maddi destek, Ak Parti yanlısı vakıflara bağışlar ve kent yoksullarına mal

sağlanması gibi olanaklar sağlamaktadır (Esen ve Gümüşçü, 2020: 6). İktidar partisinin kamu politikası belirleme süreçlerinde mevsu bahis grupların lehinde karar alması toplumsal uzlaş ve siyasi istikrarda bozulmalar meydana gelebilmektedir. Bu da hükümetin memnun ettiği kesimlerin iktidar partisine oy desteğini sürdürmesini sağlarken, bu avantajdan yararlanmayanlar muhalefet partilerini destekleyecektir (Ataay, 2020: 7). Esen ve Gümüşçü'ye (2020: 6) göre bu refahtan yararlanan koalisyon, demokratik gerilemenin açıklanmasında önemli bir faktördür. Bu bağlar bir süre sonra güç kaybetmeyi göze alamayacakları bir noktaya gelmiş ve kaybetmenin maliyeti artmıştır. Bu da parti ve parti elitleri için hoşgörünün maliyetinin artmasına neden olmuştur. Söz konusu gelişmelerin tezahürü de protestolara sert müdahaleler, muhalefete ve muhalefet partilerine ayrımcı söylemler şeklinde ortaya çıkmıştır (Esen ve Gümüşçü, 2020: 6-11).

Magaloni 2006 yılında Meksika parti sistemi üzerine yaptığı çalışmada hegemonik partileri incelemiştir. Hegemonik partiler sistemlerinde seçim usulsüzlüklerinin iktidar ve muhalefet partisi arasında bir bölünmeye neden olduğunu savunmaktadır. Muhalefet partileri seçimleri yapan kurumları ve karar organlarını meşru olarak kabul etmedikleri için ortaya bir rejim bölünmesi (regime cleavage) çıkmaktadır. Meksika'da partiler arasında ortaya çıkan bu bölünmenin seçmenler arasında da oluştuğunu gözlemlemiştir (Magaloni, 2006: 36). Moreno'nun (2019: 28) yeni demokrasiler üzerine yaptığı karşılaştırmalı çalışma da yeni demokrasilerin, demokrasiye geçişi sırasında demokratik-otoriter bir bölünme ortaya çıkacağı argümanını ortaya koymaktadır. Değişim sürecinde demokratikleşme baskıları ile otoriter düzeni koruma çabaları arasında bir kutuplaşma ortaya çıkmaktadır. Bu kutuplaşma yalnızca seçkinler arasında değil kitleler arasında gerçekleşmektedir. Özellikle geçiş demokrasilerinde seçimler bu çatışma ekseninde şekillenmektedir. Otoriter-demokratik bölünme, mevcut köklü bölünmelerin de arka planda kalmasını sağlayarak hakimiyet kurmaktadır (Moreno, 2019: 28).

2011'den sonra Türkiye'de parti sisteminin tam anlamıyla olmasa da bazı yönleriyle hegemonik parti sistemi özellikleri gösterdiğine dair görüşler literatürde yer almaya başlamıştır (Kalaycıoğlu, 2019; Çınar, 2019; Baykan, 2024). Ardından bu parti sistemi özellikleriyle beraber iktidardaki AK Parti'nin otoriter eğilimlerinin arttığı ve demokratik gerileme yaşandığını savunan görüşler ortaya çıkmıştır (Çınar, 2019; Somer, 2019; Esen ve Gümüşçü, 2020). Magaloni'nin (2006) hegemonik parti sistemi sonrası iktidar ve muhalefet partileri arasında bir rejim bölünmesinin ortaya çıkacağı teziyle beraber Moreno'nun (2019) yeni demokrasilerde demokratik konsolidasyon sırasında demokratik-otoriter bölünmesinin ortaya çıkacağı argümanı mevcut gelişmelerle birlikte Türkiye'deki bölünme çizgisini tekrar tartışmaya açmıştır. Bu bağlamda Selçuk ve Hekimci 2020 yılında yaptıkları çalışmalarıyla

Türkiye'deki bölünme çizgisinin otoriter-demokratik çatışması ile şekillendiğini ortaya koymuştur. Yazarlara göre 2011'den sonra başlayan demokratik gerileme sürecinde demokratik-otoriter bölünmesi ortaya çıkmıştır. 2013'te Gezi Parkı protestoları, 2016'da başarısız darbe girişimi ve sonrasında iki yıl boyunca süren OHAL ilan edilmesi ve ardından Kürt milliyetçisi partilerin üyelerinin tutuklanması artan otoriterliği göstermektedir. 2017 yılında Anayasa değişikliği ile başkanlık hükümet sistemine geçiş, 2019 İstanbul belediye başkanlığı seçimlerinin iptal edilmesi ve muhalefete yönelik baskıların artması demokrasi-otoriter ayrımının otoriterlik yönünü göstermektedir. Ak Parti'nin MHP ile yaptığı ittifak bölünme çizgisinde tarafların ideolojik niteliğini de eklemiş ve otoriter kısım muhafazakâr ve milliyetçi bir tona sahip olmuştur. Bu yeni blok mevcut partilerin içinden çıkan muhalif grupların yeni partiler kurarak demokratik bölünme tarafına geçmesine neden olmuştur. MHP içindeki muhalifler İYİ Parti'yi ve AK Parti içindeki muhalifler DEVA (Demokrasi ve Atılım Partisi) ve Gelecek partilerini kurmuştur. MHP içindeki muhaliflerin kurduğu İYİ Parti MHP'nin otoriter bir rejime kayan AK Parti'nin yanında yer almasını eleştirerek milliyetçi ve demokrasi vurgulamıştır. AK Parti'nin eski bakanlarının kurduğu DEVA ve Gelecek partileri toplumsal olarak muhafazakâr ve ekonomik olarak liberal bir tutum benimsemiştir. İki parti de AK Parti'nin artan otoriterliğini, artan yolsuzlukları ve ekonomi yönetimini eleştirmiştir. Milli Görüş partilerinden olan SP de İslamcı bir muhalefet sergileyerek, AK Parti'yi kamu hizmetlerinde yolsuzluk ve liyakatsizlikle suçlamıştır (Tanca, 2024: 11-13).

Demokratik-otoriter bölünme, yukarıdan aşağı bir oluşum olarak kendi yasal ve kurumsal dayanaklarını da oluşturmıştır. Bu kapsamda ittifak kanunu, başkanlık sistemi ve seçim sistemindeki değişiklikler öne çıkmaktadır. Tanca'ya (2024: 14) göre ittifak sistemi ve başkanlık hükümet sistemi ile mevcut iktidar yeni siyasi parti oluşumunun önündeki engelleri kaldırmış ve parti sisteminin parçalanmasını hedeflemiştir. 2017'deki değişikliklerle geçilen Cumhurbaşkanlığı Hükümet sisteminde adayların birinci veya ikinci turda % 50+1 oy oranını sağlaması öngörülmüştür. Bu da adayları ortalama seçmeni çekmek için koalisyonlar kurmaya teşvik etmiş ve böylece küçük partilerin önemi artmıştır. 2018 yılında seçim ittifakları kanunu ile partilerin tek tek %10 barajı geçmesine gerek kalmamış, ittifakların %10 barajını geçmesi yeterli görülmüştür. Yeni değişiklikler ile büyük siyasi partiler küçük partilere göre daha fazla avantaj kazanmıştır (Tanca, 2024: 14-15). Küçük partiler parlamentoda temsil edilebilmek için ittifaklarda yer almış ve karşılığında daha büyük/yerleşik partinin Cumhurbaşkanı adayını desteklemesi şeklinde işlerlik kazanmıştır.

Ak Parti'nin artan otoriter eğilimleri, kurumsal değişikliklerle muhalefetin dezavantajlı konuma düşmesi ve Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminde partilerin işlevlerini yitirme ve

etkisizleşmesine neden olması muhalefet partilerinin karşı blokta birleşmesini sağlamıştır. Parçalanmış olarak toplumdaki farklı bölünmeleri temsil eden muhalefet partileri, 2014-2019 yılları arasında otoriterlik eğilimlerinin belirginleşmesiyle kimlik temelli farklılıklarını arka plana atarak demokratik amaçla birlikte hareket etmeye başlamıştır. 2014'te CHP ve MHP ortak Cumhurbaşkanı adayı çıkarması, CHP seçmeninin 2015'te Anayasal değişiklikler ve başkanlık sistemine geçişi engellemek amacıyla HDP'ye oy vermesi, 2017 Referandumunda MHP içindeki birtakım muhaliflerin ve CHP'nin ve HDP'nin başkanlık hükümet sistemine geçişi içeren Anayasa değişikliği için AK Parti ve MHP'ye karşı hayır kampanyası yürütmesi demokratik-otoriter bölünmenin göstergeleri olarak sunulmaktadır. 2018 parlamento seçimleri ittifakların resmi olarak kurulmasına izin vermiş ve böylece siyasi partilerin seçim barajını aşabilecekleri ittifaklar kurmalarına izin verilmiştir. AK Parti ve MHP daha önceden var olan Cumhuriyet İttifakı'nı resmileştirirken, CHP, İYİ Parti ve SP Millet İttifakı altında birleşmiştir. Daha sonra küçük partilerden BBP Cumhuriyet İttifakı'na, Demokrat Parti (DP) Millet İttifakı'na katılmıştır. İttifaklar 2019 yerel seçimlerde de sürmüş ve seçim sonuçları muhalefetin o güne kadar aldığı en iyi sonuçlar olmuştur (Selçuk ve Hekimci, 2020 2-12).

Demokratik-otoriter bir bölünmenin geçerliliğini görmek için öncelikle parti seçim programları ve beyannamelerine, siyasetin arz yanına bakmak gerekmektedir. Bu belgelerde yer alan söylemler, politik vaatler ve ideolojik duruşlar, partilerin demokratik değerlere mi yoksa otoriter eğilimlere mi daha yakın durduğunu anlamak açısından kritik bir öneme sahiptir. Ayrıca karşılaştırmalı parti manifestoları incelemeleri ile aynı ittifaktaki partilerin konumlarının benzerliği incelenebilir. Bu nedenle aşağıdaki tablo 4.9.'da 2015 ve 2018 yılları arasında partilerin sapma gösteren değerleri bulunmaktadır.

Tablo 4.9. Parti Manifestolarında Öncelikli Konular

Yıl	Parti Adı	Sağ-sol (Rile)	Özgürlük ve İnsan Hakları	Milliyetçi Yaşam: Olumlu	Politik Otorite: Güçlü Hükümet	Çok kültürlülük: Olumlu	Hukuk ve Düzen: Olumlu	Geleneksel Değerler ve Dine Olumlu Vurgu
2015	HDP	- 32.163	8.848	0	0	4.073	0.983	0
2015	CHP	- 20.851	3.67	1.494	0.13	1.234	1.234	0.292
2015	Ak Parti	-7.381	2.132	3.187	0.117	0.609	2.273	1.664
2015	MHP	-2.496	2.46	6.498	0.184	0.257	3.928	0.698
2018	HDP	-26.42	10.172	0	0	5.416	2.246	0
2018	CHP	- 29.462	4.228	0.356	0	1.78	1.869	0

2018	Ak Parti	-6.78	2.559	<u>2.082</u>	<u>0.115</u>	0.859	<u>3.762</u>	<u>0.649</u>
2018	İYİ	-14.936	3.908	1.66	0	0.214	2.409	0.535
2018	MHP	9.366	3.398	<u>14.784</u>	<u>2.204</u>	0	<u>5.51</u>	<u>1.286</u>
2018	SP	-18.096	2.754	1.574	0	1.731	1.574	4.799

Kaynak: Manifesto Proje Verileri, 2024.

Tabloda Cumhuriyet İttifakı'nın değerlerini vurgulamak için değerlerin altı çizilmiş ve Millet İttifakı'nın değerlerini vurgulamak için değerler koyulaştırılmıştır. Parti manifestolarında sol-sağ indeksinde en solda CHP ve HDP yer alırken, sağda Ak Parti ve MHP konumlanmıştır. Özgürlük ve insan hakları değeri, konuşma, basın, toplanma özgürlüğüne ve siyasi ve ekonomik alanlarda devlet zorlamasına karşı özgürlük görüşlerine referansları içermektedir. Bu değer en yüksek seviyede Millet İttifakı partileri olan İYİ Parti ve CHP'de Kürt milliyetçisi HDP'de yüksek seyrettiği görülmektedir. Milliyetçi yaşam tarzına en yüksek olumlu vurgu Cumhuriyet İttifakı partileri olan MHP ve Ak Parti tarafından yapılmıştır. Güçlü ve istikrarlı bir hükümete yönelik olumlu referansları gösteren siyasi otorite: güçlü hükümet değeri de yine Cumhuriyet İttifakı partileri olan Ak Parti ve MHP'de diğer partilere göre yüksek bir seviyededir. Çok kültürlülüğe olumlu vurgu Millet İttifakı çatısı altında olmasa da muhalif partilerden CHP ve HDP'nin olumlu vurgu yaptığı bir değer olarak görülmektedir. Sıkı kolluk kuvvetleri ve suçlara karşı daha sert eylemler, kolluk kuvvetleri için destek ve kaynakların artırılması, mahkemelerde daha sert önlemler ve iç güvenliğinin önemine yönelik vurguları içeren hukuk ve düzene olumlu vurgu değeri, Cumhuriyet İttifakı partilerinde diğer partilere oranla yüksek seyretmektedir. SP hariç Cumhuriyet İttifakı partileri geleneksel değerler ve dine olumlu vurgusu diğer partilere göre yüksektir. Sonuç olarak insan hakları ve özgürlüklerin demokrasi talebi ve hukuk ve düzene yapılan vurgunun da otoriter tarafın değerleri olduğu göz önünde bulundurulduğunda partiler arasında üst bir bölünme olarak demokratik-otoriter bölünmeye yönelik eğilimler gözlenmektedir. Bu üst bölünmeye alt düzeyde otoriter tarafa yüksek milliyetçilik, dini değerlere olumlu vurgu ve sağ eğilimler eşlik etmektedir. Demokratik taleplerle yükselen diğer tarafta ise özgürlükler ve haklar, sol eğilimler ve dini konularda daha dengeli bir duruş gözlemlenmektedir.

Tablo 4.10 Uzman Anketi Verilerine Göre Partilerin Konumu

Yıl	Parti Adı	Partinin İdeolojik Konumu	Yasa ve Düzene İlişkin Konum	Dinin Siyasetteki Rolüne İlişkin Konum	Milliyetçiliğe Karşı Tutum	Etnik Azınlıklara Karşı Olumlu Tutum
2010	Ak Parti	8,1	5,5	7,4	-	-
2010	BDP	3,2	1,2	2,1	-	-
2010	CHP	3,6	4,8	1,1	-	-
2010	MHP	4,9	7	4,4	-	-
2014	Ak Parti	7,9	9,1	9,4	7,5	5
2014	CHP	3,6	3,1	1,3	5	5,1
2014	HDP	2	1,1	1,4	1,7	0,2
2014	MHP	8,6	7,7	6,1	9,4	9,4
2019	Ak Parti	8	9,4	9,6	9,3	8,7
2019	CHP	3,6	2,5	1	3,4	4,7
2019	HDP	1,6	0,3	0,4	0,8	0
2019	MHP	9,3	9,5	8	10	10
2019	İYİ	7,1	5	5	7,8	6,7

Kaynak: Chapel Hill Expert Survey, 2010-2019.

Chapel Hill Expert Survey (CHES) verileri de Cumhur İttifakı-Millet İttifakı arasında bir üst bölünmenin eğilimlerini desteklemektedir. Demokratik-otoriter bölünmede en belirgin ayrışma olan özgürlüklere karşı yasa ve düzenin öncelenmesi değeri, uzman anketinde de öne çıkmaktadır. Bununla birlikte alt bölünmeler olarak milliyetçilik, ideolojik olarak sağda konumlanma ve dinin siyasetteki rolüne ilişkin vurgu da yine uzman anketinde görülmektedir. Ak Parti ve MHP yasa ve düzene ilişkin en yüksek vurguyu yapmakta, dinin siyasetteki rolüne ilişkin en yüksek değerleri oluşturmakta ve en yüksek milliyetçi değerleri barındırmaktadırlar. Buna karşılık CHP ve İYİ Parti ‘nin yasa ve düzenin korunmasına yönelik vurgusu Ak Parti ve MHP’ye göre oldukça düşük bir seviyede seyretmektedir. Millet İttifakı’nın bir parçası olmayan ancak dışarıdan destek veren Kürt milliyetçisi partilerin ise milliyetçik, solda konumlanma ve dini siyasetteki rolüne ilişkin tutumu CHP ile paralellik göstermektedir. Bu bağlamda İYİ Parti’nin milliyetçilik ve sol-sağ skalasında CHP’den farklılık gösterdiği görülmektedir. Ancak demokratik-otoriter bölünmenin bir üst bölünme olarak konumlandığı bir süreçte bu bölünmeyi en çok yansıtan değer olan yasa ve düzene ilişkin tutum konusunda CHP ile paralellik göstermektedir. Dolayısıyla Selçuk ve Hekimci’nin (2020) demokratik-

otoriter bölünmenin bir üst bölünme olarak oluşmaya başladığı görüşü hem parti manifesto değerleriyle hem de uzman anketi verileriyle desteklenmektedir.

Siyasetin arz yanının ardından seçmen davranışları ve toplumsal eğilimler, yani siyasetin talep yanı incelenerek, bu bölünmenin seçmen tabanında ne derece yankı bulduğu analiz edilmelidir. Bu bağlamda öncelikle otoriter rejimin konsolidasyonu için kurumsal değişikliklerden yararlandığı ve bu bağlamda Cumhurbaşkanlığı Hükümet sistemine geçişin önemli bir rol oynadığına yukarıda yer verilmiştir. Türkiye Eğilimleri Araştırması 2022 yılındaki raporunda Hükümet sistemleri konusunda parti seçmenlerinin tercihlerini sormuştur. CHP seçmenleri arasında "Parlamenter Demokrasi" tercihi her zaman baskın olmuştur. 2022'de bu oran %77,3 ile en yüksek seviyelerden birine ulaşmıştır. Benzer şekilde HDP seçmenleri arasında da "Parlamenter Demokrasiye" olan destek %86,5 ile oldukça yüksek bir seviyededir. İYİ Parti seçmenleri arasında da "Parlamenter Demokrasiye" olan destek % 76,7 ile oldukça yüksektir. Karşı blokta AK Parti seçmenleri arasında "Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemine" destek 2022'de %84,1'e çıkmıştır. Benzer şekilde MHP seçmenleri arasında da Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemine destek 2022 yılında %83 seviyesindedir. Demokratik-otoriter bölünmede en temel karşıtlık Parlamentarizm ve Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemleri tercihlerinde ortaya çıkmaktadır (Türkiye Eğilimleri Araştırması, 2022).

KONDA'nın 2019 yılında yayınladığı raporda otoriterlik algısını ölçmek amacıyla parti seçmenlerine yöneltilen sorular ve bu sorulara verilen yanıtlar dikkate alınmalıdır. "Devletin güvenliği kişilerin haklarından önce gelir" ifadesine yönelik farklı siyasi parti seçmenlerinin tutumları değerlendirildiğinde, partiler arasında belirgin farklılıklar olduğu görülmektedir. AK Parti seçmenleri arasında bu ifadeye yönelik destek oldukça yüksektir; seçmenlerin %76'sı Katılıyorum demiştir. Benzer şekilde Cumhur İttifakı'nın diğer partisi MHP, seçmenleri arasında ise bu ifadeye destek oldukça yüksektir. Seçmenlerin %71'i Katılıyorum demektedir. Buna karşılık Millet İttifakı partilerinden olan CHP seçmeninin %51'i katılmıyorum seçeneğini tercih etmiştir. HDP seçmeninin %47'si katılmıyorum seçeneğini tercih etmiştir. "Türkiye'nin sorunlarını çözmek için kanun ve kuralların dışına çıkılabilir" ifadesine yönelik siyasi parti seçmenlerinin tutumları değerlendirildiğinde, partiler arasında belirgin farklılıklar olduğu görülmektedir. Millet İttifakı partilerinden Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) seçmenleri arasında bu ifadeye katılmayanların oranı %63; İyi Parti seçmenleri arasında ifadeye yönelik tercih %61'dir. Buna karşılık MHP seçmeni içinde bu ifadeye katılmayanların oranı %44 ve Ak Parti seçmeni içinde katılmayanların oranı %45'tir. Çok büyük bir oran karşıtlık olmasa da iki blok arasında sistemli bir farklılık görülmektedir (KONDA Barometresi Temalar: Türkiye'de Kutuplaşma, 2019). Bununla birlikte KONDA'nın 2017 yılında yayınladığı 2016 yılına ait

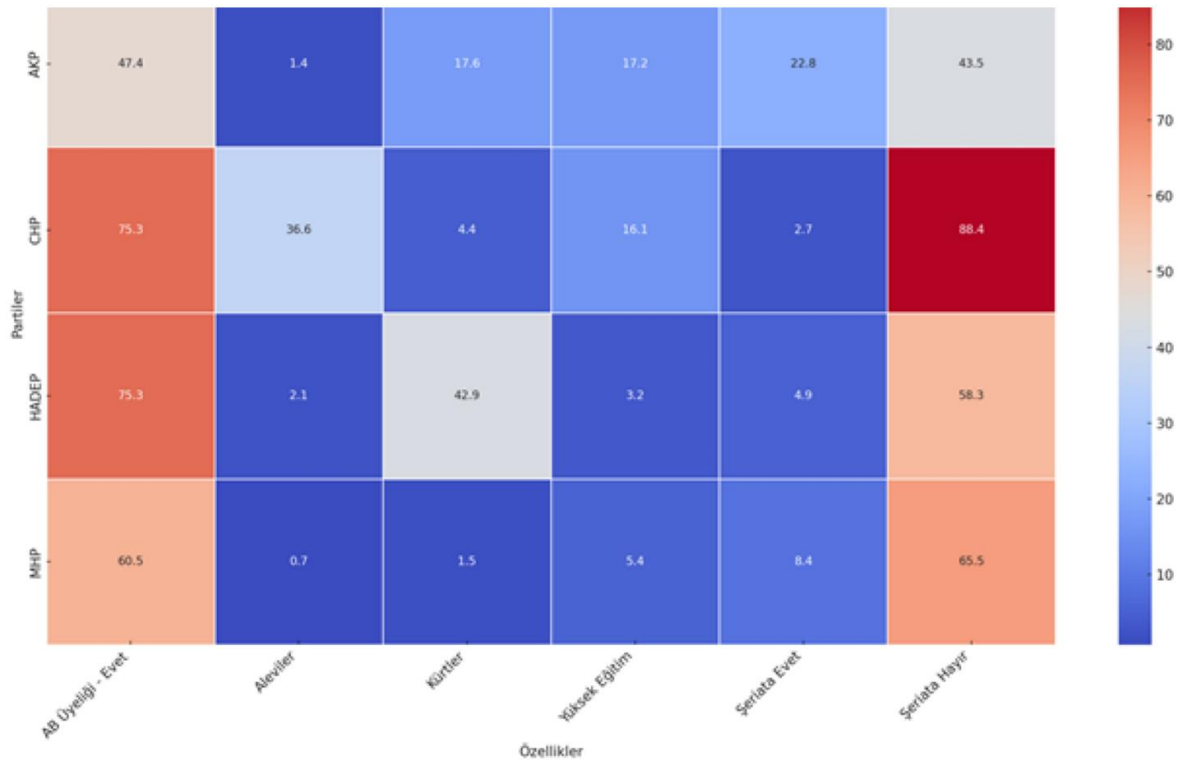
seçmen kümeleri raporlarında, "Cumhurbaşkanı gitgide daha otoriter davranıyor, daha baskıcı bir yönetim uyguluyor" ibaresine Ak Parti seçmeni hariç HDP, MHP ve CHP seçmeninin tamamı yüksek bir oranla katılıyorum cevabını vermiştir. MHP'nin Ak Parti'yle olan ittifakı öncesine dayanan bir anket sonucu olmasıyla dikkat çekicidir. 2017 sonrasında birçok konuda Ak Parti'yle aynı konumda yer alan hem parti (MHP) hem de seçmeni bu dönemden önce AK Parti'yi otoriter olarak nitelemiştir. Bu da yukarıdan aşağı bir şekilde arz taraf olan partilerin talep taraf olan seçmeni kısa sürede şekillendirebileceğini göstermektedir. Ayrıca Moreno'nun demokratik-otoriter bölünmenin partiler düzeyinde başlayıp daha sonra kitleler arasında da oluşacağı argümanını doğrulamaktadır.

4.1.3. 2002 Sonrası Partilerde Toplumsal Bölünmenin Değerlendirilmesi

2002 yılındaki seçimlerle yeni kurulan AK Parti, tek başına hükümeti kurarak uzun süren koalisyonlar dönemine son vermiştir. Lipset ve Rokkan'ın toplumsal bölünme teorisine göre dini referansıyla AK Parti bir çevre partisi olarak değerlendirilmiştir. Bartolini ve Mair'in üç kriterinden ilk ikisi olan bir toplumsal grubun farklılaşması ve bu farklılığın öz bilinç kazanması sonucu ortaya çıkmamıştır. Bu bağlamda AK Parti'nin 2000'li yılların başındaki görünümü belirgin bir dini, milliyetçilik veya bir etnik kökene yönelik referans barındırmaması nedeniyle melez ideolojili ANAP'a benzetilebilir. Hem merkez sağ partilerin hem de İslamcı parti ailesinin konumunu doldurarak büyük bir koalisyonu temsil etmiştir. AB ve küreselleşme destekçisi ve serbest piyasa yanlısı tutumuyla merkez sağ partilerle, kadrolarının Milli Görüş partilerinden çıkması ve muhafazakâr tanımıyla İslamcı/Muhafazakâr partilerle süreklilik göstermektedir. Bu dönemde ana muhalefet partisi görevini sürdüren CHP, Ak Parti'nin İslamcı niteliğini öne çıkararak katı bir laiklik tutumu benimsemiş ve kampanyalarını bunun üzerine kurmuştur. Ayrıca AB desteğini uzun süredir devam ettiren CHP, yerel özerklik tartışmaları ve AK Parti'nin AB politikalarını benimsemesine karşı özellikle 2007'de AB karşıtı bir konumda yer almıştır. 2002-2011 yılları arasında CHP ve Kürt Milliyetçisi partiler DTP-BDP, katı bir laik ve sol eğilimli; MHP ve CHP, AB şüpheci ve milliyetçi bir konumda yer almıştır. AK Parti ise serbest piyasa yanlısı, giderek azalsa da belirli bir oranda AB desteği ve sağ eğilimli bir tutumla karakterize olmuştur.

Partilerin konumlarına bakıldığında 1990'lı yıllarda bazı eğilimleri görülen neo-bölünmelere süreklilik görünmemektedir. RP'nin küresel kuruluşlara şüpheci yaklaşımı ve AB karşıtlığı AK Parti'de görülmemekle beraber merkez partisi olan CHP'de görülmektedir. Ancak 2002'de yapılan seçmen anketlerinde AK Parti seçmeni AB üyeliğine en az destek veren seçmen olarak öne çıkmaktadır. Neo-bölünmelerde TAN partilerinin önemli bir kriteri olan yüksek eğitilmiş seçmen oranı en yüksek düzeyde AK Partide görülmektedir. Yüksek eğitilmiş

seçmen oranının her zaman CHP'den en yüksek seviyede bulunması ve Frey'in de elit teorisinde Türkiye'de bir belirleyici olması açısından şaşırtıcıdır. İlk kez bir çevre partisi olarak nitelendirilen bir partide yüksek eğitilmiş seçmen oranı merkez partisi olan CHP'den daha yüksek seviyededir. Şekil 4.1.'de görülen önemli bir başka sonuç da Kürt seçmenlerin artık en yüksek seviyede Kürt milliyetçisi bir partide konsolide olmasıdır. Şeriatı hayır ve Şeriatı evet değişkenleri laiklik-dindarlık eksenleri olarak değerlendirildiğinde şeriatı yüksek oranda hayır diyen CHP-MHP-HADEP laiklik tarafında ve daha az oranda hayır diyen AK Parti seçmeni dindar tarafta yer almaktadır. 2004 yılında TÜSES'in yaptığı seçmen anketinde "Dinin gereklerini yapmaya çalışan dindar biri" ifadesine AK Parti seçmeni %60,6 oranında ve CHP seçmeni % 30,7 oranında katılmıştır. "Şeriatı göre yönetilme fikrine katılanlar" ifadesine Ak Parti seçmeni %15,4 oranında ve CHP seçmeni içinde %1,4 oranında evet yanıtını vermiştir (TÜSES, 2004). Sonuç olarak 2002-2011 döneminde Cumhuriyet'in kuruluşundan bu yana oluşan dindar-laik karşıtlığı hem seçmen düzeyinde hem de parti düzeyinde en kapsamlı bölünme olarak ortaya çıkmıştır. Dindar-laik bölünmesi, Lipset ve Rokkan'ın ulus devletin oluşum aşamasında kilise-devlet karşıtlığıyla şekillenen merkez-çevre karşıtlığı olarak değerlendirilebilir. Birçok yazar tarafından bu dönem çevrenin merkez üzerindeki kontrolünü artırma çabası olarak değerlendirilmektedir. AK Parti üst üste kazandığı seçim zaferleriyle, Referandumlardaki destekle yapılan Anayasal değişikliklerle, kurduğu himaye bağlarıyla ve otoriterleşen yönetim anlayışıyla üst bir bölünme olarak ifade edebileceğimiz otoriter-demokratik bir bölünmeye yol açmıştır.

Şekil 4.1. 2002 Yılında Parti Seçmenlerinin Profili

2011 seçimleriyle beraber AK Parti bir hâkim parti ve parti sistemi bir hâkim parti sistemi özelliğine kavuşmuştur. Kurumsalcı yaklaşımın parti sistemine ait bir sınıflandırmayla toplumsal bölünme analizi arasındaki ilişki Magaloni (2006) ve Moreno'nun (2019) yeni demokrasiler üzerinde yaptıkları çalışmalarla ortaya konulmuştur. Türkiye'nin de içinde bulunduğu yeni demokrasilerde belirli dönemlerde oluşan askeri müdahaleler, parti sistemini ve devletin kurumsal yapısını yeniden düzenlemektedir. Pempel (1990) bu askeri müdahalelerin kalıcı olarak durdurulması durumunda hâkim parti sisteminin ortaya çıkacağı görüşünü ortaya koymuştur. Nitekim Ak Parti de iktidara geldikten kısa bir süre sonra askeri müdahalelerin ve parti kapatma davalarının önüne geçmek için gerekli düzenlemeleri yapmıştır. 2011 yılı itibarıyla bir hâkim parti sistemi ortaya çıkmış, daha sonra hegemonik parti sisteminin bazı özellikleri görülmüş ve ardından Ak Parti'nin otoriterleşme eğilimleri tartışılmıştır. Otoriterleşme eğilimlerine karşı muhalefet partileri belirli konularda birlikte hareket ederek bir demokratik bir üst bölünme altında birleşmiştir. 2015-2018 yılları arasındaki parti seçim programları ve beyannamelerine de yansıyan bu bölünmede bir taraf hukuk ve düzene, güçlü hükümete, milliyetçiliğe, geleneksel değerler ve dine olumlu vurgu yaparken diğer taraf hak ve özgürlüklere, çok kültürlülüğe ve sol eğilime vurgu yapmıştır. Parti seçim stratejileriyle oluşan demokratik-otoriter bölünme seçmen düzeyinde de karşılık bulmuştur. Seçmenlerin özellikle hükümet sistemi konusunda keskin bir şekilde bölündüğü görülmektedir. Aynı zamanda Ak Parti'nin otoriterleşmesi hakkındaki soruya muhalefet partilerinin hepsi yüksek oranda evet yanıtını vermesi seçmenlerde de bu algının oluştuğunu göstermektedir. Bir üst bölünme olarak demokratik-otoriter bölünmenin oluşmasıyla seçmen ve partiler yeniden hizalanmış ancak mevcut bölünmelerin (dindar-laik, Kürt milliyetçisi-Türk milliyetçisi) geçerliliğini yitirdiği söylenemez. Kalaycıoğlu'na (2022) göre Ak Parti seçim zaferleri sonrası kurumsal bir dönüşümün yanında kültürel anlamda da kendi İyi Toplum İmajı doğrultusunda bir dönüşüm sağlamayı amaçlamıştır. Ak Partinin İyi Toplum İmajının bileşenleri muhafazakâr, geleneksel ve dindar (Sünni) değerlerden oluşmaktadır. Ancak Ak Parti kurumlar üzerinde kurduğu hâkimiyeti kültürel olarak tam anlamıyla kuramamıştır. Seküler-modern değerler ülkenin mevcut eğitim kurumlarında tarafında aşılarmaya devam etmekte olduğu için iki farklı İyi Toplum İmajı toplumda kültürel bir bölünmeye yol açmıştır. Bu kültürel çatışma bir önceki başlıkta değinildiği gibi otoriter-demokratik bölünmeye eklemlenmiştir. Otoriter taraf (Cumhur İttifakı) daha milliyetçi, muhafazakâr ve dindar tutumunu artırmıştır. Karşı tarafta yer alan demokratik tarafta (Millet İttifakı) ise ana muhalefet CHP her ne kadar laik, modern bir tona sahip olsa da dini ve milliyetçi referanslı partilerle ittifak kurmuş ve demokrasi taleplerini

artırmıştır. Buraya kadar 2011 yılı sonrası partilerin etkinliğine, siyasetin arz yanına yer verilmiştir. Siyasetin talep yanı olan seçmenlerin nitelikleri ve eğilimleri KONDA seçmen kümeleri anketleriyle analiz edilecektir.

KONDA'nın seçmenlerin sosyal görüşlerine göre konumlanmaları da iki bloktaki seçmenlerin kültürel olarak hangi değerlere eğilimli olduğunu göstermektedir. KONDA 2017 yılındaki Seçmen Kümeleri anketinde seçmenlere sorulan sosyal görüşleri sorusuna AK Parti seçmeninin %46'sı geleneksel muhafazakâr ve %43'ü dindar muhafazakâr; MHP seçmeninin %57'si geleneksel muhafazakâr; CHP seçmeninin %59'u modern; HDP seçmeninin %45'i geleneksel muhafazakâr olarak tanımlamıştır. Seçmenleri içinde Alevi seçmen oranı en yüksek olan parti CHP ve ikinci sırada HDP'dir. HDP de dâhil MHP ve AK Parti'nin seçmeninin mezhebi yüksek oranda Sünni'dir. Önceki dönem anketlerinde olduğu gibi üniversiteli seçmen oranı en yüksek olan parti olarak yine CHP öne çıkmaktadır. Oy tercihi motivasyonunda AK Parti seçmeni ağırlıklı olarak liderci; MHP ve CHP seçmeni ağırlıklı olarak ideolojik ve HDP seçmeni taraftar olarak yanıtlamıştır. Önceki dönemlerin seçmen anketleriyle süreklilik gösteren üç unsur Aleviler, Kürt etnisiteli seçmenler ve üniversiteli seçmen olmuştur. Üniversite ya da yüksek eğitilmiş seçmenler seçmen anketlerine göre 2002 yılı hariç olmak üzere her zaman CHP'de ve diğer merkez sol partilerde yer almıştır. Alevi seçmenler de her zaman çoğunlukla CHP ve merkez sol partilerle birlikte son yıllarda beliri oranda HDP'de yer almıştır. Kürt etnisiteli seçmen 1990'lı yıllarda İslamcı partilerde yer alsa da 2000'li yıllarda Kürt Milliyetçisi partilerde hizalanmıştır. Dindar-laik bölünmesi, Türkiye'de Cumhuriyet'in kuruluşuyla merkez ve çevre arasındaki çatışmayla ortaya çıkmıştır. Alevi mezhepli seçmenler bu bölünmede Sünni İslamcılığa karşı merkezin yanında yer almıştır. Eğitim değişkeni özellikle neo-bölünmenin bir kriteri olarak milliyetçi, geleneksel partilerin daha düşük eğitim seviyesine sahip olduğunu ve liberal, alternatif partilerin veya bu değerleri parti politikasına ekleyen yerleşik partilerin daha yüksek eğitim seviyesine sahip olduğunu öngörmektedir. CHP en yüksek seviyede üniversiteli ve en yüksek seviyede beyaz yaka çalışan seçmen oranına sahip olarak neo-bölünmelerin iki kriterini karşılamaktadır. Ancak AB taraftarlığı veya küreselleşme konularında istikrarlı bir tutum benimsemeyerek GAL (yeşil, alternatif, liberteryen) partisi niteliğini tam olarak taşıyamamaktadır. Ayrıca Ak Parti ya da MHP de TAN (geleneksel, milliyetçi, otoriter) partilerin AB karşıtlığı, göçmen karşıtlığı ve uluslararası kuruluşlara duyulan şüphe konularında istikrarlı bir tutum sergilememektedir. Son olarak Kürt etnisiteli seçmenin Kürt milliyetçisi partilerde konsolidasyonunun sağlanması bölünme dinamiklerinde süreklilik gösteren önemli bir undurdur. Lipset ve Rokkan'ın merkez-çevre bölünmesinde ulus devletin kuruluş aşamasında, homojenleştirme politikalarına karşı dilsel, dinsel ve etnik

azınlıkların çevrede yer aldığı savı ile Kürt milliyetçisi partilerin bir çevre partisi olarak değerlendirilmesine yol açabilir. Ancak yukarıda da yer verildiği gibi merkezin yerinden edildiği süreçte, bir çevre partisi olarak Kürt milliyetçisi partiler karışıklığını hem parti politikalarından hem de seçmen anketlerinden görüldüğü üzere mevcut iktidar üzerinde yoğunlaştırmaktadır. Özellikle otoriterleşme sürecinde Kürt milliyetçisi partilerin üyelerine yönelik dava ve tutuklamalar vu partilerin AK Parti veya Cumhur İttifakı karşıtı bir politika benimsemektedir. Böylece Kürt milliyetçisi partilerin daha dinamik bir tutum benimsediği ve konjonktüre göre bölünmelerde taraf olduğu görülmektedir. Son yıllarda Millet İttifakı içinde yer almasa da dışarıdan Millet İttifakı'nın adayını desteklemiş ve parlamenter hükümet sistemini savunmuştur. Dolayısıyla üst bir bölünme olarak ortaya çıkan demokratik-otoriter bölünmede demokratik tarafta yer almıştır.

SONUÇ

Toplumsal bölünme teorisi, siyaset bilimi literatüründe sıkça karşılaşılan bir teori olması ve son zamanlarda birçok siyasi parti çalışmasında yer almasıyla dikkat çekmektedir. Özellikle Türkiye parti sistemini açıklamak için belirli yönleriyle açıklamasına başvurulmuş teori hakkında literatürde birçok çalışma bulunmaktadır. Ancak bu çalışmaların çoğunda toplumsal bölünme kavramı çoğunlukla muğlak ve partinin fail olduğu tek yönlü anlamıyla kullanılmaktadır. Parti sistemi çalışmalarında açıklamasına bu kadar çok başvurulmuş bir teorinin içeriği ve Türkiye’deki karşılığı, çalışmanın araştırma sorusunu oluşturmuştur.

Toplumsal bölünme teorisi, parti sistemi yaklaşımları içinde toplumsalcı yaklaşımın bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Lipset ve Rokkan’ın (1967) Batı Avrupa tarihsel gelişmelerini temel alarak oluşturduğu toplumsal çatışmaları ifade etmektedir. Lipset ve Rokkan iki boyutlu toplumsal bölünme ortaya koymuştur; yerel boyut ve işlevsel boyut. Yerel boyut ulus devletin kurulma aşamasında ortaya çıkan merkez çevre karşıtlığı ile oluşmuştur. Merkez-çevre karşıtlı, ulus devletin homojenleştirme politikalarına karşı çevreden gelen dilsel, dinsel ve etnik tepkilerle ortaya çıkmıştır. İşlevsel boyut ise ulus devletin yerleşmesinden sonra, sanayileşme sonra işveren-işçi, mülk sahibi-kiracı gibi sol-sağ karşıtlıklarında oluşan bölünme boyutudur. Ancak bu tarihsel aşamalar toplumsal bölünmenin tam olarak ne olduğunu ve nasıl ölçüleceğini ortaya koymamaktadır. Bartolini ve Mair (1990) üç kriter ortaya koyarak yalnızca bu kriterlere sahip olan ayrışmaların bölünme olarak kabul edilebileceğini savunmuştur. Bu üç kriter; öncelikle bir toplumsal grubun toplumun geri kalanından farklılaşması, farklılaşan bu grubun farklılığının bilincine varması ve son olarak bu farklılığa dayalı bir örgüt olarak partiye dönüşmesidir. Lipset ve Rokkan’ın toplumsal bölünme teorisi ve Bartolini ve Mair’in bu teoriyi somutlaştırması, giriş bölümünde yanıtını aradığımız ilk soru olan toplumsal bölünmenin ne olduğu ve hangi kriterlere sahip farklılıkların bölünme sayılacağına cevabını vermektedir.

Lipset ve Rokkan’ın (1967) bölünme teorisi ve daha sonra bu teoriyi güncelleyen çalışmalar (neo-bölünme, değişim teorisi) genel olarak Batı Avrupa demokrasilerini temel almıştır. Ancak 1990’lı yıllarla beraber yeni demokrasilerde demokratikleşme ve demokratik konsolidasyonu incelemek için toplumsal bölünme çalışmaları yükselişe geçmiştir. Latin Amerika, Orta Doğu ve Güneydoğu Avrupa ülkeleri için yapılan toplumsal bölünme çalışmaları her ülkenin kendine özgü koşulları nedeniyle farklılık içermektedir. Ancak hemen hepsinin belirli açılardan ortak yönleri bulunmaktadır. İlk olarak yeni demokrasiler, Batı Avrupa’da farklı tarihsel aşamalara sahip oldukları için önce merkez-çevre daha sonra işlevsel bölünmelerle kategorize olmamaktadır. İkinci olarak yeni demokrasilerde parti sistemleri

demokrasi dışı müdahalelerle kesintiye uğrayabilmektedir. Bu nedenle bu demokrasilerdeki parti sisteminin kaynağı her zaman toplumsal dinamikler olmayabilmektedir. Üçüncü olarak yeni demokrasilerde toplumsal bölünme çalışmalarının yapılabileceği düzenli anket verileri ve parti seçim arşivleri bulunmamaktadır. Son olarak ise yeni demokrasilerde sivil toplumun geç gelişmesi ya da gelişmemesi ve parti dışı örgütlerin zayıflığı, kurumsallaşmış parti sisteminin ve toplumsal bölünmenin oluşumunda bir engel oluşturmaktadır. Türkiye de yeni demokrasilere özgü bu özelliklerin bazılarını taşımaktadır. Öncelikle Türkiye de Batı Avrupa'dan farklı bir tarihsel aşamadan geçmiştir. Ulus devlet kurulma aşaması, Ulusal Kurtuluş mücadelesiyle aynı süreçte gerçekleşmiş ve bir askeri elitin öncülüğünde, modernleşme süreciyle beraber başlamıştır. Yeni demokrasilerdeki toplumsal dinamikler dışında parti sisteminin kesintiye uğraması Türkiye için de geçerlidir. Askeri müdahaleler ve daha sonra oluşan yasal düzenlemeler Türkiye parti sisteminin bir karakteristik özelliği haline gelmiştir. Ayrıca diğer yeni demokrasilerdeki bir sınırlılık olan düzenli anket verilerinin yetersizliği Türkiye için de geçerlidir. Türkiye’de 1990’lı yıllar öncesi anket verisi, araştırmamız kapsamında bulunamamıştır. Ancak bununla beraber partilerin seçim programları ve beyannamelerine açık TBMM açık erişim koleksiyonundan erişilebilmektedir. Böylece araştırılan ii. soru olan “Türkiye’de toplumsal bölünmelerin ve toplumsal bölünme çalışmalarının yerleşik demokrasilerden farklarının” cevabı da bu dört özellikte ortaya çıkmaktadır.

Siyaset sosyolojisinin temel tartışmalarından biri olan siyasetin belirleyicisinin aşağıdan, toplum tarafından mı yoksa yukarıdan, arz yanlı mı belirlendiğidir. Bu tartışmanın siyasi parti sistemi yaklaşımlarındaki tezahürü ise kurumsalcı yaklaşım ve toplumsalcı yaklaşım olmuştur. Kurumsalcı yaklaşım Duverger (1970) ve Sartori (2005) gibi teorisyenlerin parti sistemi sınıflandırmalarında görülen seçim sistemlerinin, parti sayılarının ve parti stratejilerinin parti sisteminin oluşumunda temel bir etken olarak görmektedir. Toplumsalcı yaklaşım ise Lipset ve Rokkan’ın ortaya koyduğu toplumsal çatışmaların parti sisteminde belirleyici olduğu toplumsalcı yaklaşımdır. Neto ve Cox (1995) bu iki yaklaşımın birbirini dışlamayacağını ve etkileşimli olarak bir arada bulunabileceğini savunmuştur. Türkiye’de arz yanlı ve talep yanlı yaklaşımın tartışması çalışmada elit teorisiyle ilişkilendirilmiştir. Elit teorisi, arz yanlı siyasetin aktörleri ile benzer şekilde, siyaseti şekillendiren ve seçmene belirli seçenekleri sunan bir yukarıdan aşağı yaklaşımıdır. Türkiye’de elit teorisinin öncü çalışması Frey’in (2020) yaptığı “Türk Siyasal Eliti” çalışmasıdır. Eğitimin elitlerle kitleler arasında ve daha sonra eğitilmiş elitin kendi arasındaki ayrışmayla Türkiye’deki temel ayrılımların oluştuğunu ortaya koymaktadır. Ardından Özbudun (1995) Türkiye’de elit teorisini araştırdığı çalışmasında Türkiye’de elit siyasetinin oluşumunda eğitimin yanı sıra Osmanlı’dan miras alınan sosyo-kültürel yapıyı

vurgulamıştır. Ancak Türkiye’de elit siyasetinin her dönemde geçerli olmadığını savunan görüşler de bulunmaktadır (Vergin, 2014; Heper, 2018). Özellikle siyasetin kitlelere açık bir yapıda işlemesi ve yerel bağların siyasette seçim başarısı için önemli bir faktör olması, Türkiye’de elit siyasetinin geçerliliğine yönelik itiraları güçlendirmektedir. Bu bağlamda, siyasetin yalnızca belirli bir elit kesim tarafından yönlendirilmesi yerine, tabandan gelen taleplerin ve yerel dinamiklerin politika yapım sürecine etkili bir şekilde yansıtılması gerektiği savunulmaktadır. Böylece çalışmada siyaset sosyolojisinin arz yanlı-talep yanlı tartışması, Türkiye’de elit teorisi bağlamında tartışılmıştır. Arz yanlı ve talep yanlı tartışmasının parti sistemi yaklaşımlarındaki yansıması olan kurumsalcı ve toplumsalcı yaklaşımlar bağlamında, Türkiye parti sistemi üzerine yapılan çalışmaların büyük ölçüde kurumsalcı yaklaşımı temel aldığı görülmektedir. Ancak bu çalışmada, Türkiye’deki toplumsal bölünmelerin seçim sistemi, parti kanunu, Anayasal düzenlemeler, askeri müdahaleler ve hâkim parti sistemi gibi faktörlerden etkilenmesine rağmen yok olmadığı, aksine genellikle değişip dönüşerek varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Bu nedenle Türkiye’de kurumsalcı yaklaşım ve toplumsalcı yaklaşımın bir arada, etkileşimli olarak bulunduğunu savunan Neto ve Cox’un (1995) görüşleri esas alınmıştır. Dolayısıyla iii. sorunun yanıtı parti sistemlerinin büyük ölçüde arz yanlı olarak oluştuğu ancak toplumsal faktörlerin de belirli bir ölçüde etkili olduğudur.

“Türkiye’de toplumsal bölünmelerin hangi aşamalardan geçtiği” (iv). sorusunun cevabı, araştırmanın belirli dönemlere ayrılarak bu dönemlerde hangi dinamiklerin etkili olduğunun incelenmesiyle ortaya konmuştur. Bu yöntem, her dönemdeki bölünmelerin nedenleri, etkileri ve dönüşüm süreçlerinin daha ayrıntılı ve somut bir şekilde analiz edilmesine olanak tanımaktadır. Bu bağlamda öncelikle Osmanlı’dan miras alınan kurumlar, toplumsal yapı ve siyasal kültürün etkisinin ortaya konulması için Osmanlı döneminde toplumsal bölünmeler araştırılmıştır. Ardından kuruluş aşaması ve tek parti dönemi, patika bağımlı bir süreç oluşturduğu için kendi içinde incelenmiştir. Patika bağımlı süreç yöntemi, başlangıçta oluşan karar ve süreçlerin oluşturduğu farklılıkların uzun dönemde büyüyerek ayrışmaların oluşmasında ve keskinleşmesinde önemli bir rolü olduğunu savunur (Lord, 2024). Bu bağlamda Cumhuriyet’in kuruluş aşamasında oluşan dindar-laik karşıtlığı ve Kürt etnisitesine karşı Türk etnili bir ulus devlet kurulmasını ileride ortaya çıkacak Kürt milliyetçisi partilerin oluşumuna zemin hazırlaması patika bağımlı sürecin örüntülerinin göstermektedir. Patika bağımlı süreç yöntemi, toplumsal belirleyicilik kısmı yerine tarihsel ve kurumsal faktörleri vurgulamasıyla toplumsal bölünme yaklaşımından ayrılmaktadır. Dolayısıyla Cumhuriyet’in kuruluş dönemi ve tek parti dönemi toplumsal bölünmelerin yanında patika bağımlı bir süreç olarak da değerlendirilebilir. Tek parti döneminden sonra çok partili dönem; 1950-1960, 1960-1980,

1980-2002 ve 2002 sonrası olarak belirlenmiş ve incelenmiştir. Bu dönemleştirme sürecinin belirlenmesinde askeri müdahaleler, yeni Anayasa, seçim sistemindeki değişiklikler ve son dönem için Ak Parti'nin hakim parti sistemine dönüşmesi etkili olmuştur.

Türkiye'de toplumsal bölünme araştırması yaparken Osmanlı'dan miras alınan kurumlar ve siyasi kültürün önemli bir etken olduğu görülmektedir. Özellikle yukarıdaki paragrafta mevzu bahis yukarıdan aşağı yaklaşım büyük ölçüde Osmanlı siyasi geleneğinin bir özelliğidir. Osmanlı'da toplumsal bölünmelerin nasıl tezahür ettiği araştırması da benzer bir şekilde toplumsal kesimin Meşrutiyet dönemine kadar tamamen etkisiz olduğu (bazı halk isyanları dışında) ve Meşrutiyet'ten sonra da kısmen etkin olduğu bir formda gerçekleşmiştir. Mardin'in merkez-çevre bölünmesini Osmanlı'ya dayandırırken referans aldığı teorisyen Lipset ve Rokkan değil, Shils'tir. Shils, Lipset ve Rokkan'dan farklı olarak merkez-çevre bölünmesini kültürel farklılıklara dayanarak açıklamaktadır. Mardin de Osmanlı'da merkezin Saray ve çevresindeki yardımcı sınıfın kültürel olarak çevrede yer alan reayadan farklılık gösterdiğini savunmuştur. Ancak daha sonra daha açık bir merkez-çevre bölünmesi Meşrutiyet döneminde, Bartolini ve Mair'in de kriterlerine uygun bir parti formunda ortaya çıkmıştır. Bu dönemde temel karşıtlık önce Jön Türkler-Hükümdar arasında daha sonra da Jön Türkler'in kendi arasında ortaya çıkmıştır. Bu çatışmada bir taraf merkezci, milliyetçi ve laik ilkeleri savunurken diğer taraf adem-i merkezizetçi, İslamcı ve liberal ilkeleri savunmuştur. Bu karşıtlık kuruluş döneminde de I. Grup ve II. Grup arasındaki bölünmeyle süreklilik göstermiştir. Tek parti döneminde de benzer karşıtlığın sürdüğü ancak partilerin kapatılmasıyla temsil edilmediği, zaman zaman ortaya çıkan halk isyanlarıyla olduğu gözlemlenmektedir. Ancak mevzu bahis bu partilerin toplumsal grupların ayrışması ve partileşmesi şeklinde değil, askeri-bürokratik öncülüğünde kurulan partilerde hizalanmasıyla oluşmuştur. Dolayısıyla Lipset ve Rokkan'ın ulus devletin kurulma aşamasında ortaya çıkacağını savunduğu merkez-çevre karşıtlığının, Cumhuriyet'in kuruluş aşamasında ortaya çıktığı söylenebilir. Ancak Bartolini ve Mair'in üç kriterinin sırasıyla olduğu söylenemez. Bu çalışmanın önerisi Bartolini ve Mair'in üç kriterinin Türkiye'de partilerin oluşumunda ters yönlü işlediğidir. Önce siyasi parti kurulmakta ve daha sonra siyasi parti kendi politikalarıyla belirli bir toplumsal grubu farklılaştırmaktadır.

Çok partili sisteme geçişle beraber merkez-çevre bölünmesinin parti formunda somutlaştığı değerlendirmeler ortaya çıkmıştır. Bu dönemde seçmen anketlerine erişilememesi nedeniyle yalnızca partilerin seçim programları ve beyannamelerinde kendilerini nasıl konumlandıkları incelenmiştir. Bu verilere bakıldığında Demokrat Parti'nin CHP'den farklılaşan tek yönü serbest piyasa yanlısı tutumu, planlama karşıtlığı ve sol-sağ skalasındaki

konumudur. Dolayısıyla merkez-çevre karşıtlığında görülmesi gereken dilsel, dinsel veya etnik bir farklılaşma barındırmamaktadır. Bununla birlikte Lipset ve Rokkan'ın ulus devletin kuruluş aşamasından sonra ortaya çıkacağını savunduğu işlevsel bölünmelerin belirginleştiği görülmektedir. Ancak işlevsel bölünmenin eğilimleri görülürken belirgin bir sol terminoloji herhangi bir partide görülmemektedir.

1960-1980 dönemi askeri müdahale sonrası oluşan yeni Anayasa ve seçim sistemiyle şekillenmiştir. Yeni demokrasilerin patolojik bir özelliği olan askeri müdahaleler 1960 yılında Türkiye parti sisteminin kesintiye uğramasına neden olmuştur. Toplumsal bölünme açısından müdahalenin önemi toplumsal belirleyicilik olmadan parti sisteminin değişmiş olmasıdır. Yeni dönemde seçim sisteminin birçok partinin parlamentoda temsil edilmesine imkan vermesiyle yeni karşıtlıkların oluşmasının önü açılmıştır. Günümüze kadar gelen ve etkinliğini sürdüren İslamcı partiler ve Milliyetçi partiler parlamentoda temsil imkanına kavuşmuştur. Bu dönem için literatürdeki genel değerlendirme sol-sağ kutuplaşmasıdır. Lipset ve Rokkan'ın bölünmelerin işlevsel boyutu olarak tanımladığı karşıtlık bu dönemde solda TİP, CHP ve sağda MHP, AP, MSP hizalanmasıyla gözlenmiştir. Ancak sol-sağ boyutun, özellikle ekonomik faktörün belirleyiciliği tek başına olmamış sol, laik değerlerle, sağ dindar ve milliyetçi değerlerle bütünleşmiştir. Önceki dönemden farkı olarak sol ve sağ yönelimli partilerin ideolojik tonunun belirginleşmesidir. Dolayısıyla bu dönemde merkez-çevre bölünmesinin yok olmadığı, sol ve sağ eksenlerle birleşerek bölünmelerin tarafı olduğu söylenebilir. Ayrıca bu dönemdeki seçmen anketleri ve parti görüşleri incelendiğinde, seçmenin parti kadar ideolojik davranmadığı da gözlenmiştir. Bu da yukarıda tartışılan arz yanlı yaklaşımın baskın olduğunu göstermektedir.

1980'de tekrar gerçekleşen askeri müdahale ile 1960'tan farklı olarak Türkiye'de parti sistemi ve partiler tamamen ortadan kalkmıştır. Bu dönem 1983-1991 ve 1991-2002 olmak üzere ikiye ayrılarak incelenmiştir. İlk dönem askeri vesayetin altında, eski dönemin partilerinin kapatılmış olması ve liderlerinin yasaklı olması nedeniyle parti sisteminin oluşumunda rekabet unsuru eksiktir. Bu dönemde yeni oluşan partiler de sol-sağ eksenlerindeki farklılıkla ve bu kutuplaşmadaki dindar-laik karşıtlığıyla şekillenmiştir. 1990'lı yıllarla beraber kimlik temelli partiler yükselişe geçmiş ve sol-sağ hizalanmasında genel olarak sağa kayma gözlenmiştir. Sağa kayma hem partiler düzeyinde hem de seçmenler düzeyinde gerçekleşmiştir. Bu dönemde Kürt milliyetçisi partiler özerk bir parti ailesi olarak ortaya çıkmış, MHP yeniden açılarak siyasi rekabete katılmış, dini referanslı RP-FP, merkez sağda ANAP-DYP ve merkez solda CHP-DSP ile temel karşıtlıklar ortaya çıkmıştır. Böylece Türk milliyetçisi-Kürt milliyetçisi ve Laik-İslamcı bölünmesi somut bir şekilde partilerde temsil edilmiştir. Bu bölünmelerle beraber

merkez-çevre bölünmesinin tekrar yükselişe geçtiği değerlendirmeleri ortaya çıkmıştır (Kalaycıoğlu, 1994). Ancak bununla birlikte çalışmada yeni bölünmelere ait eğilimler gözlenmiştir. İlk bölümde yer alan yeni bölünmeler başlığında Hooghe ve Marks'ın (2018) ortaya koyduğu neo-bölünmelere benzer bölünme eğilimleri 1990'lı yıllarda gözlenmiştir. Seçmen nezdinde kent-kır, eğitim düzeyindeki farklılıklara dayalı, parti düzeyinde küresel ve uluslararası kuruluşlara şüpheci yaklaşımı içeren milliyetçi, geleneksel, muhafazakâr partilerin oluşumuyla şekillenen neo-bölünme eğilimleri RP-FP çizgisinde gözlemlenmiştir. Ancak bir bölünmede karşıtı olduğu değerlerin temsilcisi bir parti bulunması da gerektiğinden ve CHP-DSP'nin 1990'larda AB'yi desteklerken 2000'lerde şüpheci konuma geçmesi bu bölünmenin tamamen ortaya çıkmadığını ancak eğilimlerinin oluştuğu sonucunu çıkarmaktadır. Sonuç olarak 1990'lı yıllar Lipset ve Rokkan'ın merkez-çevre bölünmesindeki kimlik temelli bölünmelerin belirginleştiği ve neo-bölünmeler eğilimlerinin oluştuğu bir dönemdir.

2002 seçimleri, Türkiye'de parti sisteminin kesintisiz olarak devam edebildiği ve AK Parti'nin çok sayıda seçimi tek başına kazandığı bir dönemin başlangıcı olmuştur. Bu dönem AK Parti'nin hakim parti sistemi olarak nitelendirildiği 2011 ve 2011 sonrası dönem olarak iki bölümde incelenmiştir. 2002 seçimlerinden sonra parlamento Sartori'nin iki partili sistemine dönüşmüş ve CHP'nin laiklik kampanyaları ile dindar-laik bir karşıtlıkla şekillenmiştir. Buna karşılık AK Parti bir İslamcı parti özelliği değil muhafazakâr/sağ parti özelliği göstermiştir. İçinden geldiği Milli Görüş Hareketi'nden serbest piyasaya yaptığı vurgu, AB destekçisi ve uluslararası finans kuruluşlarına karşı olumlu tutumuyla ayrılmaktadır. Bu nedenle Ak Parti hem İslamcı parti ailesini hem de merkez sağ parti ailesini temsil etmiştir. Ak Parti iktidara geldikten sonra merkez-çevre bölünmesinde merkeze ait görülen ordu, bürokrasi ve yargı üzerinde yaptığı değişikliklerle merkezin gücünü azaltmaya çalışmıştır. Merkez, Kahraman'ın (2008) kavramsallaştırmasıyla tarihsel blok ve Küçükömer'e (1969) göre tarihsel bürokratik elit olarak ordu, yargı, bürokrasi ve aydınlardan oluşmaktadır. Bu kullanım şekliyle merkez, Lipset ve Rokkan'ın kullandığı anlamda yalnızca bir partiyle ya da partilerle değil devletin önemli kurumsal yapılarıyla da ifade edilmektedir. Bu anlamda bir çevre partisi olarak görülen Ak Parti, hem kapatma davalarından hem de askeri müdahalelerden korunmak için 2010 Referandumuyla yürütmenin yargı üzerindeki gücünü artırmıştır. Bu dönemde temel karşıtlıklar laik (CHP-DTP-BDP), dindar (Ak Parti) ve Türk Milliyetçisi (MHP) ve Kürt Milliyetçisi (DTP-BDP) partiler arasında olmuştur.

2011'den itibaren Ak Parti'nin hâkim partiye ve parti sisteminin hâkim parti sistemine dönüşmesiyle yeni bir dönem başlamıştır. Bu yeni dönemde AK Parti'nin kurumlar üzerindeki gücünün artması ve kurduğu himaye ilişkilerinin derinleşmesi ile seçim sonuçlarını

kaybetmenin maliyeti artmış ve bu da Ak Parti'nin otoriterleşmesine neden olmuştur. Bu otoriterleşme eğilimine muhalefet partileri birlikte hareket ederek cevap vermiştir. Yerel seçimlerde ve Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde AK Parti'ye karşı ortak adayı destekleme ve Referandumlarda birlikte hareket etme gibi uygulamalara geçmişlerdir. 2016 yılındaki başarısız darbe girişimi sonrası, Kanun Hükmünde Kararnameler ve bu süreçte yapılan 2017 Referandumu sonrası bu iki blok arasındaki mesafe iyice açılmıştır. Selçuk ve Hekimci (2020) bu süreçte yeni bir bölünme olarak demokratik-otoriter bölünmeyi ortaya koymuştur. Bu bölünme çalışmada üst bir bölünme olarak ele alınmış ve mevcut bölünmelerin sürdüğü kabul edilmiştir. Kalaycıoğlu Ak Parti'nin kurumsal üzerindeki gücünü artırırken bir yandan da İyi Toplum İmajı ile toplumu kültürel olarak dönüştürmeyi amaçladığını savunmuştur. Ak Parti'nin muhafazakâr, İslamcı ve geleneksel değerlerine karşı seküler/modern değerleri savunan karşı bir kutup oluşmuş ve kültürel bir çatışma (kulturkampf) ortaya çıkmıştır. Çalışmada incelenen seçimin beyannameleri ve programları ve seçmen anketlerine göre AK Parti demokratik-otoriter bölünmede milliyetçi ve muhafazakâr değerleri ön plana çıkarırken, muhalefette birleşen blok farklılıkları arka plana atarak demokrasi talebi vurgusunda birleşmiştir. 2011 sonrası dönem, Sartori'nin parti sistemi sınıflandırmasına göre hakim parti sisteminin geçerli olduğu ve demokratik-otoriter bölünmenin ortaya çıktığı bir dönemdir.

Buraya kadar yapılan analizlerde ağırlıklı olarak siyasal partilerin toplumsal bölünmelerdeki konumuna odaklanılmıştır. Ancak bölünme çizgilerinin yalnızca partiler üzerinden değil, belirli toplumsal grupların siyasal tercihlerindeki süreklilikle de şekillendiği görülmektedir. İncelenen seçmen anketleri (TÜSES, KONDA, WVS vb.) doğrultusunda, Türkiye'de toplumsal bölünmeler açısından süreklilik gösteren ve nedensel olarak açıklanabilir üç sosyolojik özelliğin öne çıktığı belirlenmiştir: Alevi mezhebine mensup seçmenler, Kürt etnisiteli seçmenler ve yükseköğrenim görmüş seçmenler. Alevi mezhepli seçmenler 1990'lı yıllardan itibaren incelenen tüm seçmen anketlerde en yüksek seviyede merkez sol partilerde yer almıştır. Alevi mezhepli seçmenlerin merkez sol partileri tercih etmesinde dindar-laik bölünmenin etkili olduğu söylenebilmektedir. Aleviler, Cumhuriyet'in laik karakteri sayesinde kendilerine bir güvenlik alanı bulmuş; özellikle 1980 darbesi sonrasında devlet ideolojisinin Türk-İslam sentezi ekseninde şekillenmesiyle birlikte laikliği savunan partilerle olan bağlarını daha da pekiştirmiştir. İstikrar gösteren bir başka sosyolojik değişken Kürt etnisiteli seçmenin 2000'lerden itibaren Kürt Milliyetçisi partilerde hizalanmış olmasıdır. Buraya kadar ağırlıklı olarak partilerin bölünmelerdeki konumuna yer verilmiştir. İncelenen seçmen anketlerinde süreklilik gösteren ve bölünmede önemli bir dinamik olarak kabul edebileceğimiz üç özellik öne çıkmaktadır; Alevi mezhepli seçmen, Kürt etnisiteli seçmen ve yükseköğrenim mezunu

seçmen. Kürt etnisiteli seçmenlerin ise 2000’li yıllardan itibaren Kürt milliyetçisi partilerde hizalandığı görülmektedir. Cumhuriyetin Türk ulusal merkezli olması Türk Milliyetçiliği-Kürt Milliyetçiliği bölünmesinin başlangıcı olarak kabul edilebilir. Başlangıçta birtakım halk isyanlarıyla ortaya çıkan Kürt Milliyetçiliği 1960’larda TİP içinde, 1980’lerde SHP’de ve 1990’larda müstakil bir parti olarak temsil olanağına kavuşmuştur. 1990’lı yıllarda Marksist ve seküler yanı ağır basan partiler (HEP-DEP-DEHAP-HADEP) Kürt seçmenin tek ve ilk tercihi olmamıştır. 2000’li yıllarda daha etnisite temsilini öne çıkaran ve seküler söylemini yumuşatan partiler, Kürt seçmenin bu partilerde hizalanmasını sağlamıştır. Üçüncü olarak, yükseköğrenim görmüş seçmenlerin siyasal tercihlerinin en yüksek oranda destek verdiği parti CHP olmuştur. Bu durum, Frey’in (2020) eğitim düzeyinin toplumsal ayrışmanın ve elit siyasetinin belirleyici kaynağı olduğu yönündeki yaklaşımıyla örtüşmektedir. Eğitimli seçmenler kültürel sermaye sahibi olarak, CHP’nin seküler, modern, devlet merkezli politik çizgisiyle uyum göstermektedir. CHP’nin yükseköğrenimli seçmenler arasında daha fazla desteklenmesi, partinin modernleşmeci elit yapısının günümüzde de devam ettiğine işaret etmektedir.

Toplumsal bölünmenin talep yönüne odaklanan incelemelerde öne çıkan önemli değişkenlerden biri de parti dışı örgütlerdir. Türkiye gibi yeni demokrasilerde, demokratik rejim zaman zaman askeri müdahalelerle kesintiye uğramış ve bu durum, siyasal partilerin kurumsal süreklilik göstermesini büyük ölçüde engellemiştir. Ancak bu kesintilere rağmen, bazı partilerin toplumsal bölünme çizgilerini sürdürebildiği ve siyasi rekabette varlığını koruyabildiği görülmektedir. Bu sürekliliğin sağlanmasında, parti dışı örgütlerin ve araçların kritik bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. Bu durumun en çarpıcı örneklerinden biri, Ülkü Ocakları ile MHP (Milliyetçi Hareket Partisi) arasındaki ilişkide gözlemlenmektedir. Ülkü Ocakları, seçmene doğrudan ulaşabilen örgütsel yapısıyla, MHP’nin tabanını genişletmesinde ve özellikle gençlik üzerinde ideolojik bir etki kurmasında önemli bir araç olmuştur. Ayrıca, MHP’nin kapatıldığı dönemlerde, Ülkü Ocakları ideolojik sürekliliği sağlayarak partinin yeniden örgütlenmesinde etkili bir rol oynamıştır. Bu bağlamda, MHP’nin Türk milliyetçiliği eksenindeki bölünme çizgisinin sürekliliğinde, Ülkü Ocakları’nın parti dışı ama tamamlayıcı bir yapı olarak işlev gördüğü söylenebilir. Benzer bir dinamik, CHP açısından da gözlemlenmiştir. Özellikle 1960’lara kadar CHP’nin devlet kurumları içerisindeki yapılanması, bürokrasi, ordu ve aydın çevrelerle kurduğu ideolojik ve kurumsal ittifak, partinin laiklik temelli bölünme çizgisini sürdürmesini sağlamıştır. CHP’nin laik-modernist ideolojisi, bu koalisyonlar aracılığıyla toplumun belirli kesimlerinde kurumsal bir hegemonya oluşturmuş ve partinin sürekliliğinde önemli bir rol oynamıştır. Aynı şekilde Milli Görüş partileri de dini cemaatler ve tarikatlar aracılığıyla parti dışı ancak etkili bir toplumsal taban oluşturmuştur. Bu dini yapılar, yalnızca

oy desteği sağlamakla kalmamış, aynı zamanda parti kapatıldığında yeni bir siyasal örgütlenmenin inşasında temel kaynaklar olarak işlev görmüştür. Refah Partisi'nden Saadet Partisi'ne, oradan Ak Parti'ye uzanan çizgide bu dini ağların süreklilik sağlayıcı rolü açıkça görölmektedir. Randall'ın (2006) vurguladığı gibi yeni demokrasilerde toplumsal bölünmelerin kökleşmesi için önemli bir eksiklik olan parti dışı örgütler, Türkiye'de belirli oranda etkili olmaktadır. Böylece Türkiye hem daha eski bir demokrasi tarihine sahip olması hem de parti dışı örgütler gibi sivil toplumun da nispeten gelişmesiyle tam bir yeni demokrasi özelliği göstermemektedir.

Türkiye'de toplumsal bölünme perspektifinden parti sisteminin incelendiği bu çalışmada elde edilen bulgulardan ilki, parti sistemlerinin oluşumunda kurumsalcı yaklaşım ve toplumsalcı yaklaşım bir arada ve etkileşimli olarak bulunmaktadır. İkinci olarak Türkiye Batı Avrupa'daki toplumsal bölünmelerle benzerlik göstermese de tamamen yeni demokrasilerdeki toplumsal bölünmelerle de karakterize olmamaktadır. Batı Avrupa demokrasilerinden farklı olarak parti sistemi askeri ve kurumsal müdahalelerle kesintiye uğramaktadır. Ancak yeni demokrasilerden daha eski bir demokrasi geçmişine sahip olduğu için de Türkiye, demokratik kurumların şekillenmesi ve toplumsal bölünmelerin siyasi alana yansması açısından daha özgün bir konumda bulunmaktadır. Bu durum, Türkiye'nin siyasi ve toplumsal yapısında hem yeni demokrasilerle paylaşılan dinamiklerin hem de daha köklü demokrasilere özgü özelliklerin bir arada görölmesine neden olmaktadır. Üçüncü olarak her dönemde belirgin toplumsal bölünmeler bulunsa da tek bir toplumsal bölünme çizgisinin hakim olduğu bir dönem olmamıştır. Bölünmeler genellikle katmanlı bir şekilde bir arada etkili olmuştur. Son olarak literatürde yakın zamanda tartışılan demokratik-otoriter bölünmenin arz yanlı ve talep yanlı incelemesi yapılmış ve demokratik-otoriter bölünmenin bir üst bölünme işlevi gördüğü ve mevcut bölünmelerin alt bölünmeler olarak sürdüğü görölmüştür.

Türkiye'de toplumsal bölünmelerin incelendiği bu çalışma, toplumsal bölünme literatüründeki bazı eksiklikleri ortaya koymakta ve gelecekte yapılacak araştırmalar için çeşitli öneriler sunmaktadır. Literatürde karşılaşılan en önemli eksikliklerden biri, düzenli anket verilerinin yetersizliği ve mevcut verilere erişimde yaşanan zorluklardır. Bu durum, seçmen davranışları ile toplumsal bölünme çizgileri arasındaki ilişkinin izlenmesini güçleştirmektedir. Bir diğer önemli eksiklik ise Türkiye'nin benzer yapısal özelliklere sahip diğer yeni demokrasilerle karşılaştırmalı olarak ele alındığı çalışmaların oldukça sınırlı olmasıdır. Bu tür karşılaştırmalar, Türkiye'deki siyasal bölünmelerin özgünlüklerini ve ortak yönlerini ortaya koymak açısından büyük önem taşımaktadır. Son olarak, parti dışı örgütlerin (özellikle sendikalar, sivil toplum kuruluşları, dini yapılar ve etnik kimlik temelli hareketlerin) toplumsal

bölünmelerdeki rolünün yeterince incelenmemesi, partilerin toplumla kurduğu ilişkilerin ve siyasal kurumsallaşma süreçlerinin analizinde önemli bir boşluk yaratmaktadır. Sonuç olarak Türkiye’de toplumsal bölünme çalışmaları için önerimiz, yeni demokrasilerle yapılan karşılaştırmalı çalışmaların ve parti dışı örgütlerin bölünmedeki rolünün daha sistematik bir biçimde analiz edilmesidir. Dolayısıyla sadece partiler arası hizalanmalar değil, aynı zamanda sendikalar, sivil toplum kuruluşları, dini cemaatler, etnik örgütlenmeler gibi parti dışı aktörlerin de siyasal bölünmelerin oluşumu ve dönüşümündeki etkisi daha bütüncül bir şekilde ortaya konulmasını sağlayacaktır. Böylece Türkiye’deki bölünmeleri hem yatay hem de dikey düzlemde incelenmesine olanak sağlayarak, siyasal temsilin sınırlarını ve demokratikleşme sürecindeki kırılganlıkları anlamak açısından katkı sunacaktır.

KAYNAKÇA

- Adalet ve Kalkınma Partisi. (2007). Ak Parti Seçim Beyannamesi. Ankara.
- Adalet ve Kalkınma Partisi. (2011). Ak Parti Seçim Beyannamesi. Ankara
- Ahmad, F. (1992). *Demokrasi Sürecinde Türkiye: 1945-1980*. Hil Yayınları, İstanbul.
- Akçay, Ü. (2020). "Authoritarian Consolidation Dynamics in Turkey. Contemporary Politics." 27 (1), 79–104. <https://doi.org/10.1080/13569775.2020.1845920>
- Anavatan Partisi. (1995). ANAP Seçim Taahhütnamesi. ANAP. Ankara.
- Ataay, F. (2020). "Ekonominin Seçmen Davranışlarına Etkileri Üzerine Değerlendirmeler". T. Şener (Ed.), *Siyaset, Medya ve Seçmen*, Ankara: Nobel Bilimsel Eserler Yayınevi, 17-30.
- Ayan-Musil, P. (2015). "Emergence of a Dominant Party System After Multipartyism: Theoretical Implications from the Case of the AKP in Turkey." *South European Society and Politics*, 20 (1): 71-92, DOI: 10.1080/13608746.2014.968981
- Ayata, S. ve Ayata, A.G. (2007). "The Center-Left Parties in Turkey." *Turkish Studies*, 8 (2): 211-232, DOI: 10.1080/14683840701314126
- Aydın, M., Çelikpala, M., Canan-Sokullu, E. Güvenç, M., Ergun, A., Hawks, B.B., Yıldırım, K ve Kaya-Sönmez, S. (2022). *Kantitatif Araştırma Raporu: Türkiye Siyasal Sosyal Eğilimler Araştırması*. Global Akademi ve Akademetre, İstanbul.
- Bakiner, O. (2018). "A key to Turkish politics? the Center–Periphery Framework Revisited". *Turkish Studies*, DOI: 10.1080/14683849.2018.1438846.
- Barış ve Demokrasi Partisi. (2011). BDP Seçim Beyannamesi. BDP. Ankara.
- Bartolini, S. ve Mair, P. (1990). *Identity, Competition and Electoral Availability: The Stabilisation of European Electorates 1885-1985*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Başkan, F. (2005). "At the Crossroads of Ideological Divides: Cooperation Between Leftists and Ultrationalists in Turkey, *Turkish Studies*, 6 (1): 53-69, DOI: 10. 1080/1468384042000339320
- Başlevent, C., Kirmanoğlu, H. ve Şenatalar, B. (2005). "Empirical investigation of party preferences and economic voting in Turkey." *European Journal of Political Research*, Sayı: 44: 547-562
- Beach, D. ve Pedersen, R.B. (2019). *Process-Tracing Methods: Foundations and Guidelines*. University of Michigan Press, ABD.

- Bennett, A. ve Checkel, J.T. (2015). "Process Tracing: From Philosophical Roots to Best Practices". A. Bennett ve J.T. Checkel. (Ed.). *Process Tracing: From Metaphor to Analytic Too*. Cambridge University Press, Cambridge, 3-39.
- Berkes, N.(2012). *Türkiye’de Çağdaşlaşma*. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Bermek, S. (2019). *The Rise of Hybrid Political Islam in Turkey Origins and Consolidation of the JDP*. Palgrave Macmillan, London.
- Birnir, J.K. (2007). "Divergence in Diversity? The Dissimilar Effects of Cleavages on Electoral Politics in New Democracies". *American Journal of Political Science*, 51 (3): 602-619.
- Bora, T. ve Can, K. (2004). *Devlet ve Kuzgun: 1990’lardan 2000’lere MHP*. İletişim Yayınları, İstanbul.
- Bornschieer, S. (2009). "Cleavage Politics in Old and New Democracies". *Living Reviews in Democracy*, 1-13.
- Brooks, C., Nieuwbeerta, P. Ve Manza, J. (2006). "Cleavage-based Voting Behavior in Cross-National Perspective: Evidence From Six Postwar Democracies". *Social Science Research*, Sayı: 35: 88-128.
- Budge, I., & Laver, M. J. (1992). "Measuring Policy Distances and Modelling Coalition Formation". M. J. Laver & I. Budge (Ed.), *Party Policy and Government Coalitions* (s. 15-40). Palgrave Macmillan.
- Büyük Birlik Partisi. (1993). Büyük Birlik Partisi Parti Programı. Ankara.
- Büyük Birlik Partisi. (1999). Büyük Birlik Partisi Parti Programı. Ankara.
- Ciddi, S. (2008). "The Republican People’s Party and the 2007 General Elections: Politics of Perpetual Decline?" *Turkish Studies*, 9 (3): 437-455.
- Cumhuriyet Halk Partisi. (1995). CHP Seçim Beyannamesi. CHP. Ankara.
- Cumhuriyet Halk Partisi. (2011). CHP Seçim Beyannamesi. CHP. Ankara.
- Çarkoğlu, A. & Hinich, M. J. (2006). A Spatial Analysis of Turkish Party Preferences. *Electoral Studies*. 25. 369-392. 10.1016/j.electstud.2005.06.010.
- Çarkoğlu, A. (2012). "Voting Behavior". *The Routledge Handbook of Modern Turkey*. M. Heper Ve S. Sayarai (Ed.). Routledge, 160-171.
- Çarkoğlu, A. ve Kalaycıoğlu, E. (2007). *Turkish Democracy Today: Elections, Protest and Stability in an Islamic Society*. I.B.Tauris, Londra.
- Dahl, R.A. (1971). *Polyarchy: Participation and Opposition*. Yale University Press, Michigan.
- Dalton, R.J. (1996). "Comparative Politics: Micro-Behavioral Perspectives". R.E. Goodin ve H.-D. Klingemann. (Ed.). *A New Handbook of Political Science*. Oxford University Press, Oxford: 336-352.

- De Graaf, N.D., Heath, A. ve Need, A. (2001). "Declining Cleavages and Political Choices: The Interplay of Social and Political Factors in the Netherlands". *Electoral Studies*. Sayı 20: 1-15.
- Deegan-Krause, K. (2006). "New Dimensions of Political Cleavage". R. Dalton ve H.D. Klingemann. (Ed.). *Oxford Handbook of Political Science*, Oxford University Press, Oxford: 539-556.
- Demirel, A. (2014). *Tek Partinin İktidarı: Türkiye’de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)*. İletişim Yayınları, İstanbul.
- Demokratik Halk Partisi. (2003). DEHAP Seçim Programı. DEHAP. Ankara.
- Demokratik Sol Parti. (1995). DSP Seçim Beyannamesi. DSP. Ankara
- Dikici-Bilgin, H. (2018). "Social Conflicts and Politicised Cleavages in Turkey". S. Sayarı, P. Ayan-Musil ve Ö. Demirkol. (Ed). *Party Politics in Turkey: A Comparative Perspective*. Routledge, Londra, 179-195.
- Doğru Yol Partisi. (1995). DYP Seçim Bildirgesi. DYP. Ankara.
- Downs, A. (1957). *An Economic Theory of Democracy*. Harper&Row Publishers, New York.
- Duverger, M. (1970). *Siyasi Partiler*. Bilgi Yayınevi, Ankara.
- Eijk, C.V.D., Franklin, M., Mackie, T. ve Valen, H. (1992). "Cleavages, Conflict Resolution and Democracy". M. Franklin, T. Mackie ve H. Valen. (Ed.). *Electoral Change: Responses to Evolving Social and Attitudinal Structures in Western Countries*. Cambridge University Press, Cambridge: 406-431.
- Emanuele, V. (2021). "Lost in Translation? Class Cleavage Roots and Left Electoral Mobilization in Western Europe". *Perspectives on Politics*, 1-19.
- Eroğul, C. (2013). *Demokrat Parti: Tarihi ve İdeolojisi*. Yordam Yayınları, İstanbul.
- Ersanlı, B. ve Özdoğan, G.G. (2012). "Kürtlerin Yakın Dönem Siyasi Temsilîyet ve Katılım Mücadeleleri", *Türkiye Siyasetinde Kürtler*. B. Ersanlı, G.G. Özdoğan ve N. Uçarlar (drl). İletişim Yayınları. İstanbul.
- Ertan, M. (2021). "Türkiye’de Siyasal Merkezin Dönüşümü:1990’larda Merkez Sağın Bölünmesi ve Düşüşü." *Mülkiye Dergisi*, 45 (4), 963-992.
- Esen, B. ve Gümüşçü, Ş. (2020). "Why did Turkish Democracy Collapse? A Political Economy Account of AKP’s Authoritarianism." *Party Politics*, 20 (10): 1-17. DOI: 10.1177/1354068820923722
- Evans, G. ve Tilley, J. (2011). "How Parties Shape Class Politics: Explaining the Decline of the Class Basis of Party Support". *Cambridge University Press*, Sayı: 42: 137-161.

- Ford, R. ve Jennings, W. (2020). "The Changing Cleavage Politics of Western Europe". *Annual Review of Political Science*, 23: 295-314.
- Franklin, M. (1992). "The Decline of Cleavage Politics". M. Franklin, T. Mackie ve H. Valen. (Ed.). *Electoral Change: Responses to Evolving Social and Attitudinal Structures in Western Countries*. Cambridge University Press, Cambridge: 383-406.
- Frey, F.W. (2020). Türk Siyasal Eliti. (Çev: F. Santur). Selenge Yayınları, İstanbul.
- Goldberg, A.C. (2020). "The Evolution of Cleavage Voting in Four Western Countries: Structural, Behavioural or Political Dealignment?". *European Journal of Political Research*, Sayı: 59: 68-90.
- Gramsci, A. (2012). *Hapishane Defterleri: Cilt 3*. Kalkedon Yayınları, İstanbul.
- Grande, E. (2022). "Civil Society, Cleavage Structures, and Democracy in Germany". *German Politics*, Sayı 31: 1-20.
- Güneş, C. (2014). "Kurdish Political Activism in Turkey: An Overview". *Singapore Middle East Papers*, 8 (2): 80-105.
- Güneş-Ayata, A. (2002). "The Republican People's Party." *Turkish Studies*, 3:1, 102-121, DOI: 10.1080/714005705
- Halkçı Parti (1983). Halkçı Parti Programı. HP. Ankara.
- Halkın Demokrasi Partisi. (1995). HADEP Seçim Bildirgesi. HADEP. Ankara.
- Heper, M. (1980). Center and periphery in the Ottoman Empire: With special reference to the nineteenth century. *International Political Science Review*, 1(1), 81-105. doi:10.1177/019251218000100108
- Heper, M. (2018). *Türkiye'de Devlet Geleneği*. Doğu-Batı Yayınları, Ankara. 6. Baskı.
- Hinnebusch, R., Cavatorta, F. ve Storm, L. (2021). "Political Parties in MENA: An Introduction". F. Cavatorta, L. Storm. ve V. Resta. (Ed). *Routledge Handbook On Political Parties In The Middle East And North Africa*. Routledge, New York, 1-15.
- Hooghe, L., ve Marks, G. (2018). "Cleavage Theory Meets Europe's Crises: Lipset, Rokkan, and The Transnational Cleavage". *Journal of European Public Policy*, 25 (1): 109-135.
- Huntington, S.P. (1991). *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. University of Oklahoma Press, Norman.
- Inglehart, R.F. (2008). "Changing Values among Western Publics from 1970 to 2006". *West European Politics*. 31 (1-2): 130-146.
- Jurkynas, M. (2004). "Emerging cleavages in new democracies: The case of Lithuania". *Journal of Baltic Studies*, 35 (3): 278-296. DOI: 10.1080/01629770400000111
- Kahraman, H.B. (2008). *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi- I*. Agorakitaplığı. İstanbul.

- Kalaycıoğlu, E. (1994). Elections and Party Preferences in Turkey: Changes and Continuitus in the 1990s. *Comparative Political Studies*, Sayı 27: 402-424.
- Kalaycıoğlu, E. (2019). "Elections, Parties, and The Party System". A. Özerdem ve M. Whiting. (Ed.). *The Routledge Handbook of Turkish Politics*. Routledge, Oxon, 83-102.
- Kalaycıoğlu, E. (2022). "Kültürel Kimliklerin Ürettiği Ayrıklar ve Siyaset". *TÜSİAD Küresel Siyaset Forumu*, No: 3.
- Kalaycıoğlu, E. ve Sarıbay, A.Y. (2000). "Tanzimat: Modernleşme Arayışı ve Politik Değişme". E. Kalaycıoğlu ve A.Y. Sarıbay. (Ed.). *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*. Alfa, İstanbul: 3-23.
- Keyman, E.F. ve Gümüştü, Ş. (2014). *Democracy, Identity, and Foreign Policy in Turkey*. Palgrave Macmillan, Londra.
- Kim, H., Choi, J.Y. ve Cho, J. (2007). "Changing cleavage structure in new democracies: An empirical analysis of political cleavages in Korea". *Electoral Studies*. Sayı: 27: 136-150.
- Kitschelt, H. (2011). "Party Systems". R. E. Goodin. (Ed.). *The Oxford Handbook of Political Science: Political Behavior*. Oxford University Press, Oxford: 617-649.
- Knutsen, O. ve Scarbrough, E. (1995). "Cleavage Politics". J. W. V. Deth ve E. Scarbrough. (Ed.). *The Impact of Values*. Oxford University Press, Oxford: 492-525.
- Kongar, E. (2006). *21. Yüzyılda Türkiye: 2000'li Yıllarda Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*. Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Kriesi, H. (1998). "The Transformation of Cleavage politics: The 1997 Stein Rokkan Lecture". *European Journal of Political Research*. Sayı: 33: 165-185.
- Kriesi, H., Grande, E., Lachat, R., Dolezal, M., Bornchier, S. ve Frey, T. (2006). "Globalization and the Transformation of The National Political Space: Six European Countries Compared". *European Journal of Political Research*. Sayı: 45: 921-956.
- Kumbaracıbaşı, A. (2016): An aggregate analysis of the AKP vote and electoral continuities in the Turkish party system, *Turkish Studies*, DOI: 10.1080/14683849.2015.1135062
- Küçükömer, İ. (1969). *Düzenin Yabancılaşması: Batılılaşma*. Ant Yayınları, İstanbul.
- Lane, J-E., ve Ersson, S. (1999). *Politics and Society in Western Europe*. SAGE Publications, Londra.
- Latham E. The Group Basis of Politics: Notes for a Theory. *American Political Science Review*. 1952;46(2):376-397. Doi:10.2307/1950835
- Levin, P. (2023). "Reflections on Şerif Mardin's Center-Periphery Thesis". *Turkish Studies*, [00](#)

- Lipset S.M. ve Rokkan S. (1967). "Cleavage Structures, Party Systems, and Voter Alignments: an Introduction". S.M. Lipset ve S. Rokkan. (Ed.). *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*. The Free Press, New York, 1-65.
- Lipset, S.M., Mair, P., Hout, M. ve Goldthorpe, J.H. (2002). "Critical Commentary: Four Perspectives on The End of Class Politics?". G. Evans. (Ed.). *The End Of Class Politics: Class Voting in Comparative Context*, Oxford University Press, Oxford: 308-322.
- Lord, C. (2023). *Cumhuriyet'in Doğuşundan AKP'ye Türkiye'de Din Siyaseti*. S. Oğuz. (Çev.). İletişim Yayınları, İstanbul.
- Magaloni, B. (2006). *Voting for Autocracy: Hegemonic Party Survival and Its Demise in Mexico*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Mainwaring, S. ve Zoco, E. (2007). "Political Sequences and the Stabilization of Interparty Competition: Electoral Volatility in Old and New Democracies". *Party Politics*, 13 (2): 155-187.
- Mainwaring, S., ve Torcal, M. (2006). "Party System Institutionalization And Party System Theory After The Third Wave Of Democratization". R. S. Katz, ve W. Crotty (Ed.). *Handbook Of Party Politics*. SAGE Publications, London: 204-227.
- Mair, P. (2006). "Cleavages", R. Katz ve W. Crotty. (Ed.), *Handbook of Party Politics*. SAGE Publications, Wiltshire, 371-375.
- Mardin, Ş. (1991). *Türk Modernleşmesi: Makaleler*. İletişim Yayınları, İstanbul.
- Mardin, Ş. (2000). "Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez - Çevre İlişkiler". E. Kalaycıoğlu ve A.Y. Sarıbay. (Ed.). *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*. Alfa, İstanbul: 79-105.
- Mardin, Ş. (2006). *Türkiye'de toplum ve siyaset*. İletişim Yayınları, İstanbul.
- Marks, G., Attewell, D., Rovny, J. ve Hooghe, L. (2021). "Cleavage Theory". M. Riddervold, J. Trondal ve A. Newsome (Ed.). *The Palgrave Handbook of EU Crises*. Palgrave Studies in European Union Politics. Palgrave Macmillan: 173-193.
- Miller, N.R. (1983). "Pluralism and Social Choise". *The American Political Science Review*, 77 (3): 734-747.
- Milliyetçi Hareket Partisi. (1969). MHP Seçim Bildirisi. MHP. Ankara.
- Milliyetçi Hareket Partisi. (1999). MHP, Araştırma-Geliştirme ve Planlama Merkezi (AR-GE). MHP. Ankara
- Milliyetçi Hareket Partisi. (2002). MHP Seçim Beyannamesi. MHP. Ankara.
- Milliyetçi Hareket Partisi. (2007). MHP Seçim Beyannamesi. MHP. Ankara.
- Milliyetçi Hareket Partisi. (2009). MHP Seçim Beyannamesi. MHP. Ankara.

- Milliyetçi Hareket Partisi. (2011). MHP Seçim Beyannamesi. MHP. Ankara.
- Mills, C.W. (2000). *The Power Elite*. Oxford University Press, New York.
- Neto, O.A. ve Cox, G.W. (1995). "Electoral Institutions, Cleavage Structures, and the Number of Parties." *Seminários de Pesquisa Econômica*, 11 (1): 1-39
- Norris, P. (2004). *Electoral engineering: Voting rules and political behavior*. Cambridge University Press.
- Öniş, Z. (2011). "Multiple Faces of the "New" Turkish Foreign Policy: Underlying Dynamics and a Critique". *Insight Turkey*, 13 (1): 47-65.
- Özbudun, E. (1995). "Seçim Sistemleri ve Türkiye". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. Sayı: 44, 521-539. https://doi.org/10.1501/Hukfak_0000000725.
- Özbudun, E. (1995). "State Elites and Democratic Political Culture in Turkey". E. Kalaycıoğlu ve L. Köker (Ed.). *Politic Culture and Democracy*. Türk Demokrasi Vakfı, Ankara, 189-210.
- Özbudun, E. (2011). "Turkey's Constitutional Reform and the 2010 Constitutional Referendum." *Mediterranean Politics*, 191-194.
- Özbudun, E. (2016). *Türkiye'de Parti ve Seçim Sistemi*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları. İstanbul.
- Pempel, T.J. (1990). "Uncommon Democracies: The One-Party Dominant Regimes". T.J. Pempel. (Ed.). *Uncommon Democracies: The One-Party Dominant Regimes*. Cornell University Press, New York, 1-33.
- Przeworski, A. ve Sprague, J. (1986). *Paper Stones: A History Of Electoral Socialism*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Randall, V. (2005). "Party Systems and Voter Alignments in The New Democracies of the Third World", L. Karvonen. Ve S. Kuhnle. (Ed.). *Party Systems and Voter Alingments Revisited*. Routledge, Londra, 244-266.
- Randall, V. (2006). "Political Parties and Social Structure in The Developing World", R. Katz ve W. Crotty. (Ed.), *Handbook of Party Politics*. SAGE Publications, Wiltshire, 387-395.
- Randall, V. ve Svasand, L. (2002). "Party Institutionalization in New Democracies". *Party Politics*, 8 (1): 5-29.
- Sarıbay, A.Y. (2021). *Siyasi Partiler Sosyolojisi*. Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul.
- Sartori, G. (1969). "From the Sociology of Politics to Political Sociology". *Government and Opposition*, 4(2): 195-214.

- Sartori, G. (1976). *Parties and Party Systems: A Framework For Analysis*. ECPR Press, Colchester.
- Schoultz, A.V. (2017). "Party Systems and Voter Alignments". K. Arzheimer, J. Evans ve M. S. Lewis-Beck. (Ed.). *The SAGE Handbook of Electoral Behaviour*, SAGE Publications, Sayı: 2, 30–55.
- Secor, A.J. (2001). "Ideologies in Crisis: Political Cleavages and Electoral Politics in Turkey in the 1990s". *Political Geography*, Sayı 20: 539-560.
- Selçuk, O. ve Hekimci, D. (2020). The rise of the democracy – authoritarianism cleavage and opposition coordination in Turkey (2014–2019), *Democratization*, DOI: 10.1080/13510347.2020.1803841
- Sencer, M. (1974). *Türkiye’de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri*. May Yayınları, İstanbul.
- Sencer, M. (1975). *Türkiye’de Sınıfsal Yapı ve Siyasal Davranışlar*. May Yayınları, İstanbul.
- Shamir, M. (1984). "Are Western Party Systems "Frozen"? A Comparative Dynamic Analysis". *Comparative Political Studies*, 17 (1): 35-79.
- Shils, E.A. (1961). "Centre and Periphery". K. Paul. (Ed.). *The Logic of Personal Knowledge: Essays Presented to Michael Polanyo*. Routledge, 117-130.
- Sitter, N. (2002). "Cleavages, Party Strategy and Party System Change in Europe, East and West". *Perspectives on European Politics and Society*, 3 (3): 426-451.
- Tachau, F. (2000) Turkish political parties and elections: Half a century of multiparty democracy, *Turkish Studies*, 1:1, 128-148, DOI: 10.1080/14683840008721224
- Tachau, F. (2002). "An Overview of Electoral Behavior: Toward Protest or Consolidation of Democracy?". S. Sayarı ve Y. Esmer (ed.), *Politics, Parties, and Elecions in Turkey*, Lynne Rienner Publishers, Colarado, 9-33.
- Tanör, B. (1994). *İki Anayasa: 1961-1982*. Beta Yayınları, İstanbul.
- Tanör, B. (2017). *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Toka, G. (1998). "Party Appeals And Voter Loyalty In New Democracies". *Political Studies*, Sayı: 46: 589-610.
- Tuğal, C. (2010). *Pasif Devrim: İslami Muhalefetin Düzenle Bütünleşmesi*. Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Tunaya, Z.T. (1988). *Türkiye’de Siyasal Partiler Cilt I: İkinci Meşrutiyet Dönemi*. Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Turan, İ. (2006). "Old Soldiers Never Die: The Republican People’s Party of Turkey." *South European Society & Politics*, 11 (3-4): 559-578.

- Türkiye Büyük Millet Meclisi. (2022). *Cumhuriyet Dönemi: Partiler, Seçimler, Beyannameler (1923-1980)*. TBMM Basımevi, Ankara.
- Uğur-Çınar, M., Açıkgoz, A. ve Esen, B. (2023). “Party Change and Cleavage Shifting in the Global South: The Case of Ecevit’s CHP in Turkey”, *Southeast European and Black Sea Studies*, DOI: 10.1080/14683857.2023.2197307
- Ulusoy, K. (2013) The ‘Europeanization’ of the Religious Cleavage in Turkey: The Case of the Alevis, *Mediterranean Politics*, 18:2, 294-310, DOI: 10.1080/13629395.2013.799346
- Vergin, N. (2014). *Siyasetin Sosyolojisi: Kavramlar, Tanımlar, Yaklaşımlar*. Doğan Kitap. İstanbul. 11. Baskı.
- Wutrich, F.M. (2013). “An Essential Center–Periphery Electoral Cleavage and The Turkish Party System”. *International Journal of Middle East Studies*, Sayı 45: 751-773.
- Yavuz, M. H. (2003). *Islamic Political Identity in Turkey*. Oxford University Press, New York.
- Zielinski, J. (2002). “Translating Social Cleavages Into Party Systems: The Significance Of New Democracies”. *World Politics*, Ocak: 184-211.
- Zürcher, E.J. (2000). *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*. İletişim Yayınları, İstanbul.
- Zürcher, E.J. (2005). *Savaş, Devrim ve Uluslaşma: Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908-1928)*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- İnternet Kaynakları
- Chapel Hill Expert Survey. (2010). *2010 Chapel Hill Expert Survey*. CHES. North Carolina.
- Chapel Hill Expert Survey. (2014). *2014 Chapel Hill Expert Survey*. CHES. North Carolina.
- Chapel Hill Expert Survey. (2019). *2019 Chapel Hill Expert Survey*. CHES. North Carolina.
- Dünya Değerler Araştırması. (1990). *Coğrafi Kapsam: Türkiye*. WVS. İstanbul.
- Dünya Değerler Araştırması. (1995). *Coğrafi Kapsam: Türkiye*. WVS. İstanbul.
- Dünya Değerler Araştırması. (2000). *Coğrafi Kapsam: Türkiye*. WVS. İstanbul.
- Dünya Değerler Araştırması. (2007). *Coğrafi Kapsam: Türkiye*. WVS. İstanbul.
- Dünya Değerler Araştırması. (2012). *Coğrafi Kapsam: Türkiye*. WVS. İstanbul.
- KONDA Seçmen Kümeleri. (2018). *Ak Parti Seçmenleri*. KONDA Araştırma ve Danışmanlık. İstanbul.
- KONDA Seçmen Kümeleri. (2018). *CHP Seçmenleri*. KONDA Araştırma ve Danışmanlık. İstanbul.
- KONDA Seçmen Kümeleri. (2018). *HDP Seçmenleri*. KONDA Araştırma ve Danışmanlık. İstanbul.
- KONDA Seçmen Kümeleri. (2018). *MHP Seçmenleri*. KONDA Araştırma ve Danışmanlık. İstanbul.

Manifesto Proje Veri Seti, 2024. Manifesto Project Database (wzb.eu) (Erişim Tarihi 01.05.2024).

Türkiye Sosyal Ekonomik Siyasal Araştırmalar Vakfı Veri Araştırma. (1996). *Türkiye 'de Siyasi Parti Seçmenlerinin Nitelikleri, Kimlikleri ve Eğilimleri*. TÜSES. İstanbul.

Türkiye Sosyal Ekonomik Siyasal Araştırmalar Vakfı Veri Araştırma. (1999). *Türkiye 'de Siyasi Parti Seçmenleri ve Toplum Düzeni*. TÜSES. İstanbul.

ÖZGEÇMİŞ

Adı ve SOYADI	Funda GÜLŞEN
EĞİTİM DURUMU	
Lisans	Akdeniz Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi (2012-2016)
Yüksek Lisans	Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi (2016-2018)
Tez Konusu	Kartel Parti Modelinin ve Modele Yönelik Eleştirilerin İncelenmesi
Doktora	Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi (2019-2025)
Tez Konusu	Türkiye'de Toplumsal Bölünmenin Parti Sistemi Üzerindeki Etkisi
Yabancı Dil / Diller	İngilizce
İŞ DENEYİMİ	
2024-...	-
2022-2024	-
2021	-
YAYINLAR	
Gülşen, F. (2024). “İslamcılık Akımının Türk Siyasal Hayatındaki İdeolojik ve Stratejik Evrimi”. <i>Turkuaz Uluslararası Sosyo-Ekonomik Stratejik Araştırmalar Dergisi</i>, 6(1), 60-83. Gülşen, F.(2024). “Avrupalılaştırmanın Türkiye’de Yerel Yönetim Reformlarına Etkisi: Kurumsal Dönüşüm”.<i>Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi / Electronic Journal of Social Sciences</i>, 8(14), 34-60. Gülşen, F. (2024). Kartel partilerden düzen karşıtı popülist partilere geçiş: Teorik inceleme. Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 17(2), 259-271. https://doi.org/10.25287/ohuiibf.1402345	